Bombay Sanskrit Series.

No. XIII.

RAGHUVAṀS'A, CANTOS XIV.—XIX.

Price Rs. 2.

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE RAGHUVAMŚA

OF

KÂLIDÂSA

WITH

THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA.

EDITED WITH NOTES

BY

SHANKAR P. PAṆḌIT, M.A.,

Part III.

CANTOS XIV.–XIX.

(1000 copies.)

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1874.

Bombay:

PRINTED AT THE "INDU-PRAKASH" PRESS.

PREFACE.

Although the Raghuvaṁs'a is the first poem, indeed the first text-book read in India by those who begin the study of Sanskrit outside Government Schools and Colleges, and although MSS. of it abound in every part of the country and printed or lithographed transcripts of parts and sometimes of the whole of the work are not few, no critical edition of the entire poem has yet been published, at least in India, founded upon MSS. carefully collated. Several editions of the poem have been given to the public by some learned scholars of Calcutta, but it would not be far from the truth to say of those editions that the object of their editors seems to have been rather to give the most readable and the least difficult version of the poem and the commentary of Mallinâtha than to strive to find out, by scrupulously adhering to the rules of sound criticism and to the patient collation of MSS., the original readings of the poet himself or his commentator Mallinâtha.[1]

---

1. I had at first thought of giving a number of instances showing wherein the Calcutta Editions were not to be considered trustworthy, but the fact will be plain to any one who compares them with the present attempt at a correct Edition and dispenses with the necessity of showing the defects of the Calcutta publications and their subsequent reprints, which owing to their cheapness must be allowed to do some service to the spread of Sanskrit studies, the only object I presume that their editors had in view.

The text of the poem has indeed not remained without a critical editor. It found one as early as A. D. 1832 in Mr. A. F. Stenzler who published in London a very reliable edition of the poem accompanied by a Latin translation. That edition, however, it need scarcely be said, is unsuited to the wants of Indian readers. The present edition was undertaken with the object of furnishing these with a critically collated text together with the commentary of Mallinâtha in a form suitable to their wants.

That the Raghuvaṁs'a has always been read very generally throughout the country by students of Sanskrit is amply proved by the large number of commentaries on it that are still extant. No less than thirteen[1] have come to light, and many more will doubtless yet be found if diligently searched for in the different parts of the country.

I myself have had the good fortune to meet with eight of them, five of which belong to the Government of Bombay for whom they have been purchased by Dr. Bühler, who with his usual kindness to me at once sent them to me without solicitation.

Some of these commentaries would appear to have been written not with the object of supplying a want

---

1. Mallinâtha, 2 Dinakara, 3 Vallabha, 4 Châritravardhana, 5 Hemâdri, 6 Vijayânanda Sûrîs'vara-charaṇa-sevaka, 7 Vijayagaṇi, 8 Paṇḍita Sumativijaya—consulted by myself; 9 Bṛihaspatimis'ra, 10 Bharatasena, consulted by Stenzler ; 11 Dakshiṇâvarta and 12 Nâtha, referred to by Mallinâtha and other later commentators ; and 13 Dharmameru a few pages from whom are copied into the MS. of Châritravardhana to fill up a break.

but as if because it had been customary to look upon the writing a commentary on Kâlidâsa as a service to the poet and a duty of the writer. For a few of them hardly differ from each other in their explanations or in the number of quotations they give from the glossaries and other works of reference. One of them actually says, "although there already exist various commentaries on this poem, nevertheless I am at pains to compose another because in some places at least there may be something new in it[1] !"

It will not, I think, be out of place here to notice the eight commentaries at some length, and I begin with

(1.) *Mallinâtha.* As this edition contains the whole of his commentary, we need not say more of him here than state that he is evidently not the oldest commentator on the Raghuvaṁs'a. He names two, older than himself, Dakshiṇâvarta and Nâtha, and refers to others without naming them. His statement that he calls his commentary Sanjîvinî because that he writes it for the purpose of "[2]reinspiring with life the speech of Kâlidâsa that was lying under the faint produced by the poison of bad commentaries," shows that he knew many other commentaries than those of Dakshiṇâvarta and Nâtha (whom he says he wishes to follow), and that he disapproved of their explanations. What particular commentators he refers to is not clear but it is not improbable that he had in his mind's eye some of the Jain writers mentioned below. His commentary is surely one of the best, being

1. Dinakara, see further on for the original.

2. *Introduction*, 8.

very moderate, and somewhat scrupulous as to preserving, as far as he could see and appreciate, the oldest and therefore most probably the original readings of the poet himself. It is a running commentary in which each word of the text is first repeated and then very accurately explained. In the Index will be found an alphabetical list of the authors and works quoted or referred to by him as also of quotations given without the names of authors or works whence they are taken.

(2.) Vallabha's commentary called *Raghupanjikâ* is neither so accurate nor so full as that of Mallinâtha. The MS. containing it has also the text in it and is very closely written on 130 oblong leaves in the Jain form of Devanâgarî characters. Vallabha was the son of Ânandadeva.[1] He is not profuse in his quotations, a few verses from the Smṛitis, the Nîtis and similar works bearing on his text are all that he quotes, and that too in most cases anonymously. He rarely gives grammatical notes and does not enter into critical disquisitions on the merits of the explanations of other commentators, whom he neither quotes nor refers to. His *Panjikâ* is what is called a Kathambhûtinî ṭîkâ *i. e.* one which introduces all adjectives by way of answers to the question "कथंभूत:?" first asked. The date of the MS. is Saṁvat 1757 (A. D. 1701), but there is no date given of the composition of the commentary. Nor have I the means of ascertaining it.

---

1. "आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां रघुपञ्जिकायां....सर्गः" is his usual colophon at the end of each canto.

(3.) Dinakaramis'ra's commentary is named *Subodhinî* and is every way superior to that of Vallabha. His father's name was Dharmângada and that of his mother Kamalâ, but nothing more is known of his personal history.[1] The MS. does not contain the text of the poem, nor does Dinakaramis'ra always repeat each word of his text before giving his explanation. The MS., though no date when it was copied is given, cannot be less than 400 years old. It is written in Jain character with all the Mâtrâs or signs of the medial and final *e* and *o*, written behind the consonants followed by those vowels. It contains 120 oblong leaves and the writing is in a state of perfect preservation. Dinakara is full of grammatical explanations and of disquisitions on the merits not only of the explanations of other commentators but of the text itself which, though he comments upon it, he not infrequently condemns sometimes on the score of indecency (असभ्यम्) and sometimes on that of unintelligibility (दुष्प्रतीतिकरम्). It is possible that Mallinâtha was referring to Dinakara when he described the Raghuvams'a as fainting under the poison of bad explanations. For though Dinakaramis'ra comments ably, he nevertheless is free in his censures of the text which might probably have offended Mallinâtha. He very often refers to older commentators whom he as often censures for their indifferent interpretations. This commentary of Dinakaramis'ra derives additional interest from the fact that we have the date when it was composed, viz. Samvat 1441 or A. D. 1385 given by Dinakara himself at

1. "इति श्रीमद्धर्माङ्गदसूनोः कमलाहृदयनन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिन्यां....सर्गः" forms the conclusion of each canto in his commentary.

the end of the nineteenth Canto.[1] A list of authors and works quoted or referred to by Dinakara will be found in the Appendix. Though this date will not throw much light on the chronology of many of the authors and works he quotes, as they are well-known to be far more ancient than that date, it nevertheless helps us to fix the latest date of some of them that are less known.

(4.) Châritravardhana's commentary named S′is′uhitaishiṇi next engages our attention. The MS. containing it gives no date, but the paper is so old that it could not have been written less than 450 to 500 years ago. It is written on 224 leaves and is complete so far as it goes, being from Canto I. to Canto XIX. and generally written by one hand except leaves 50, 51, 52, 54, 55 and 60, which are quite recently written and from a different commentary viz. one by a Dharmameru.[2] Châritravardhana was a Jain and wrote his commentary at the request of the Sâdhu Araḍakvamalla son of S′rîs′âliga of the race of S′rîmâla.[3]

---

1. His colophon at the end of Canto XIX. is : इति श्रीमद्धर्माङ्गदसूनोः कमलाहृदयनन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिन्यामेकोनविंशः सर्गः समाप्तिमगमत् ॥ १९ ॥ श्रीमद्धर्माङ्गदस्य द्विजकुलकुमुदामोदने(Ms. नो !)कामृतांशोः शास्त्राकूपारपारप्रसृमरधिषणावागधीशस्य सूनुः । वर्षेऽस्मिन्विक्रमार्के शशियुगमनुभिर्श्लिष्टिते सूक्तिमुक्तां टीकामेतां सुबोधां व्यतनुत कमलाकुक्षिजन्मा दिनेशः ।

2. For the 55th leaf contains the conclusion of Canto IV. and ends in the colophon इति श्रीधर्ममेरुविरचितायां रघुटीकायां दिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः.

3. Canto XIX. ends as follows : इति श्रीमालान्वयसाधुश्रीशालिगतनुजसाधुश्रीअरडक्कमल्लसमभ्यर्थितखरतरगच्छीयश्रीजिनप्रभाचार्याचार्यसंतानभुर्यनरेश्वसरस्वति (*sic.*) वाचनाचार्यश्रीचारित्रवर्धनविरचितायां राघवीयकाव्यटीकायां शिशुहितैषिण्यां &c. &c.

He is full of disquisitions, very frequently refers to older commentators and attempts to refute them. He abounds in quotations from a number of works (see Appendix) on various subjects. The commentary is copious and generally repeats each word of the text before explaining it. The chief value attaching to this commentary is the fact that it was from it directly or indirectly that Dinakaramis'ra most probably wrote his own. For the Subodhinî of the latter is evidently only an epitome of the S'is'uhitaishinî. Dinakara himself does not openly acknowledge the source; on the contrary he would seem to state in his introduction that it was with his father's commentary that he studied the poem.[1] But there is ample evidence to prove that Dinakara borrowed wholesale from Châritravardhana.[2] As both have the same

---

1. The first three leaves of the Subodhinî are wanting in my MS. I accidentally met, however, with a copy of the first Canto in the library of Vis'vanâtha S'âstrî, Sanskrit Teacher, Surat High School, which gives the following introduction : आसीद्यदिच्छाक्षणुकादिसृष्टिमूलं श्रुतिः शाश्वतिर्यदीया । भवाब्धिपोतस्तनुताद्विभूतिं भूभूषणं तन्महितं महो वः । १ । धुनोतु विघ्नान्विशकाण्डबुद्ध्या बलेन कर्षन्करपुष्करेण । हरन्हरोरःस्थलनागहारं मुदं वितन्वन् शिवयोः शिशुर्वः । २ । यशांसि लिप्सुर्विदुषां विलिख्ये महानिबन्धं नरवीरधीरः । देयाद्दतो वागधिदैवतं मे सदुक्तिमुक्ताः करणैकधाम । ३ । सौधाकरैकिरणावलिरम्बुराशिमुक्तासयत्यतिजडं विपरीतमेतत् । श्रीकालिदासकृतिरेव परं मनो मे वैदुष्यसंपदमलं विपुलीकरोति । ४ । व्याख्यामतः समधिगम्य गुरोश्चिराय नित्यं चिरंतननिरुक्तिसदुक्तिदर्शी । धर्माङ्गदस्य तनयस्तनते सुबोधां मेधाजुषो दिनकरो रघुवंशटीकाम् । ५ । यद्यपि सन्ति विचित्राष्टीकाबन्धास्तथापि कुत्रापि । एषा विशेषजननी भविष्यतीति श्रमो मेऽत्र । ६ ।

2. Dinakara could not have been the son of Châritravardhana, and hardly his pupil either, as he was a Brâhmaṇ and the latter a Jain.

text to explain, their explanations must indeed be very similar, nay must even be identical in tenor though not in words. But it is by the same critical remarks, the same quotations made, the same censures of the text, the same refutations of former commentators, the same pretty long disquisitions on grammar, the same proposals to read differently from the received readings of the text, the same variety of readings noticed, the same questions asked and the same answers given,—and all this very often in identical words and phrases—that the evidence of the one being a copy of the other is supplied. Coincidences in such and all these matters cannot be fortuitous, and they are so numerous, that they may indeed be found on almost every page. The S'is'uhitaishinî is very much more copious than the Subodhinî, a fact that may fairly indicate the shorter one to be an epitome of the other. But there is one circumstance that unmistakably betrays the true origin of Dinakara's commentary. That commentator though he calls his commentary Subodhinî at the end of each Canto, the colophon of Canto VI. is as follows: इति श्रीमद्धर्माङ्गदसूनोः कमलानन्दनस्य दिनकरामिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां शिशुहितैषिण्यां षष्ठः सर्गः! This leaves no doubt whatever that Dinakara had the S'is'uhitaishinî before him, and that he unconsciously allowed the title of his original to remain in one part of the copy he was so cleverly making. There is no other way of satisfactorily explaining the title of S'is'uhitaishinî as given only to one canto of Dinakara's commentary while the others are described under the title set forth in the introduction. It is indeed possible, though not quite probable, that he copied from an intermediate commentary that had itself been borrowed from Châritra

vardhana, and that had also kept the title *S'is'uhitaishinî* in Canto. VI. If this be true the intermediate copy might be what he calls the commentary of his Guru (father or preceptor), to which he refers in his introduction. Another possible supposition is (I do not think it is probable) that Dinakara uses *S'is'uhitaishinî* as being equivalent to Subodhinî, the name of his commentary. It is to be remarked against this supposition that neither in his introduction nor in his conclusion does he give us to know, as is the case with some other commentators (see Sumativijaya's conclusion quoted further on) that he composes it for the use of children (शिशु).

(5.) Then comes a very learned commentary,[1] called Raghuvams'adarpana, by Bhaṭṭa Hemâdri the son of S'rîmat Is'varasûri. It is certainly a very valuable one. It abounds in quotations from numerous authors, and in grammatical, philological and critical disquisitions. He refers in several places to older commentators but does

---

1. Cantos II.-VI. were obtained from Vis'vanâtha S'âstrî of Surat mentioned before. This fragment does not contain the text. Another fragment of a MS. containing Cantos VIII., IX. and parts of X. and XI. were obtained by Dr. Bühler. It contains the text and is very old, between two and three centuries, probably older, written as it appears to me in Mahârâshṭra. Cantos V.-XIX. is the third fragment, also obtained by Dr. Bühler, from Rajputâna. It does not give the text. The last page which ought to contain the commentary on the last five Stanzas of the nineteenth Canto and probably some particulars about Hemâdri and his date is unfortunately wanting. Otherwise it is complete, as far as it goes.

not name any of them. If the title Sûri were no objection, Hemâdri would appear to have been a Marâthâ Brâhman as he mentions in one place a Marâthî synonym for the hanging root of the Plaksha[1] or Banyan tree. The last page being wanting it is impossible to say whether he has given his date at the conclusion of the nineteenth Canto. I have no means to ascertain it. But from the authors and works he quotes (see Appendix) it appears he is not very ancient.

(6.) Another Jain commentary named Subodhikâ, of which only the first canto with the text has been accessible to me, is by S'rî Vijayagani Paṇḍita, pupil of Paṇḍita Râmavijaya of the Tapâgachchhîya sect. It is a mere Vṛitti or gloss, a literal and close paraphrase of the text, which it neither elucidates by quotations nor explains by grammatical notes. Except two or three anonymous passages from the Smṛitis, there are no other quotations in the fragment from any Sanskrit work not even from the Kos'as, so generally quoted by commentators. It is neither practical nor learned, being in many places far from correct in its interpretations. The MS. may be about two centuries old, though no date is given. It is of course not possible to determine from the fragment itself the period when it was

1 The passage is unfortunately somewhat corrupt and strangely enough in both MSS. It occurs in his comments on VIII. 92. The fragment containing Cantos VIII. IX. and parts of X. XI. reads : प्लक्षस्य प्ररोहोङ्कुरः सौवतळमिव प्लक्षोटजापिर्कटी स्यात् प्लक्षत्यग्रोगच्छति मुळैरिति क्षीरस्वामी | महाराष्ट्रभाषा [यां ?] पारवी || पांची पिंपरिं || The larger fragment has : प्लक्षस्य प्ररोहोङ्कुरः सौवजाळमिव | प्लक्षो जटीवर्कटी स्यात् | प्लक्षत्यग्रोगच्छति मुळै-रिति क्षीरस्वामी | महाराष्ट्रभाषा[यां?]रंवीपांचा पिंपरी |

written. It is a Kathambhûtinî-ṭîkâ, of the same kind as that of Vallabha.

(7.) Another Jain commentary is by some one whose name is not known. The MS. is not complete, being wanting in the first 37 leaves containing Cantos I.—IV. and the first twelve stanzas of Canto V. Then it breaks off from the 53rd up to the 78th leaf, the missing pages depriving us of Cantos VII., VIII., IX. and of the first 12 couplets of Canto X. The date given at the end of Canto XIX. is Samvat 1763 (corresponding with A. D. 1708). The author's name is unfortunately snatched away from us by the last leaf, the 147th, which is wanting. He calls himself the servant of the feet of Vijayânanda Sûri[1] and his commentary Raghuvaṃs'asûtravritti. The MS. contains the text in the middle of each page and the commentary above and below it. This Sûtravritti is of the same kind as the Raghupanjikâ of Vallabha, the remarks on which made before apply to it also. Except a few passages quoted anonymously from the Smritis, the Nîtis and the Bhagavadgîtâ, he cites no authors and is on the whole somewhat too meagre in his explanations.

(8.) We have now to notice the last Jain commentary that we have secured. The author's name is Pandita Sumativijaya of Vikramapura (Bikaneer ?) and that of his work *Sugamârthaprabodhikâ*, which he composed some time between A. D. 1635 and 1643.[2] It

1. "सकलभट्टारकश्रीविजयानन्दसूरीश्वरचरणसेवकाय—."

2. Some particulars given at the conclusion of the nineteenth Canto may here be noted: श्रीमन्नन्दिजयाख्यानां पाठकानामभूस्वरः (*sic.* ह ?)

extends from Canto I. to Canto XIX. The MS. consulted contains the text as well as the commentary. It is nearly in the same style as the Raghupanjikâ of Vallabha, containing few if any quotations, and avoiding discussions of any kind. As it is professedly so modern, it does not deserve any further notice.

Except Mallinâtha, Dinakaramis'ra (both obtained from the Deccan) and Vallabha (procured from Indore), all the remaining commentaries were procured from Gujarât and Rajputâna, and there is little doubt but that except Mallinâtha, Dinakaramis'ra and Hemâdri, they are by Jain writers. The text that Mallinâtha had before him or considered as genuine is given in the present edition. That commented

---

शिष्य। पुण्यकुमारेतिनामा (*sic* !) स पुण्यवारिधिः १ तस्याभवन् विनेयाश्च राजसारास्तु वाचकाः सजिनोक्तक्रियायुक्ताः वैराग्यरसरञ्जिताः २ शिष्यमुख्यास्तु तेषां तु हेमधर्माः सदाह्वयाः शिष्टदिष्टा गुणाभिष्टाः (*sic.*) बभूव (!) साधु(MS. ध)मण्डले ३ सांप्रतं तद्विनेयाश्च जीयासु(? स्तु ?)श्चिरनाश्चिरं पाठकावादिवृंदेद्राः (वृन्देन्द्राः ?) श्रीमद्विनयमेरवः ४ सुमतिविजयेनेयं विहिता सुगमान्वया । वृत्तिर्बालावबोधार्थं तेषां शिष्येण धीमता । ५ । विक्रमाख्ये पुरे रम्येभीष्टदेवप्रसादतः रघुवंशस्य टीकेयं कृता पूर्णा मया शुभा। ६ निर्विंष्ग्रहं [*sic.* °ग्रह ?] रसशाशिसंवत्सरे फाल्गुनसितैकादश्यां तिथौ संपूर्णा ॥ ० ० ० मुनि (मनु ?) १ दिलीप २ रघु ३ अज ४ दशरथ ५ श्रीराम ६ कुश ७ अतिथि ८ निषध ९ नळ १० नभ ११ पुण्डरीक १२ सेवधर १३ देवानीक १४ अहीन[गु] १५ पारिजात १६ हळ १७ शैल १८ उनतना (? उन्नाभ ?) १९ वज्रणाभ २० अग्निवर्ण २१ विश्वसह २३ हिरण्यनाभ २४ कौशल्य २५ ब्रह्मिष्ठ २६ पुष्करपत्र २७ पुष्य २८ ध्रुवसंधि २९ सुदर्शन ३० इति रघुवंशराजानः (*sic.*) Whatever the figure of unit may be that is meant to be indicated by the letters preceding ग्रह, it is certain that ग्रहरसशाशि mean one thousand six hundred and ninety, obviously of the Saṁvat, as that is the era used in Rajputâna, where the commentary was composed and whence it has been obtained.

upon by Hemâdri seems very little to differ, if at all, from it except that he does not, like Mallinâtha, discard the spurious stanzas and readings, almost all of which he notices as such, though in a manner far from disapproving. The differences between our text on one hand and that of the remaining six commentators are somewhat considerable, though I do not find them to be so numerous as really to constitute a different redaction. They are, moreover, generally confined to single words. A close examination of the several commentaries has convinced me that a few only of the various readings have arisen from the ignorance of the scribes but they are mostly due to the unscrupulousness and the ignorance of the commentators and their desire to make Kâlidâsa conform to their own ideas of what is good or bad, correct or incorrect, wise or unwise, or decent or indecent, regardless of the historical value of preserving the author's words. In one or two passages I have actually found a commentator stating what is the reading of the poet and yet proposing to read differently![1] Perhaps Mallinâtha is the only commentator on Raghuvaṁs'a, that I have met with, having a desire to find out and preserve the readings of the poet himself, and carefully excluding the spurious substitutions of all single words and phrases, and the interpolations of whole stanzas with which the poem is seen overgrown

---

1. Thus Châritravardhana on Canto VIII. St 25: यतिभिः संन्यासिभिः सार्द्धं [विधिं] विदर्भे निर्ममे (!) • • • वितताम समं पुरोभसेति वा पाठः । विदर्भे विभिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचिदिति कविपाठः ॥ Dinakara: यतिभिः संन्यासिभिः सह [विधिं] विदर्भे कृतवान् । • • • वितताम समभि- न्यादि (!) वा पाठः । विदर्भे विभिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमाग्निचित् इति मुख्यः पाठः ।

in many MSS.; and it is no doubt owing to this his scrupulousness, that he is consulted most and that the other commentaries are so much neglected as to be hardly known to the general public.

In the present edition the various readings as found in the commentaries of Châritravardhana, Hemâdri, Vijayagaṇi, Vijayânanda's pupil, and Paṇḍita Sumativijaya are not given, first because these commentaries came to my hands too late; and secondly because, except those that are admittedly or obviously spurious, or such as are proposed by the commentators themselves, almost all of them are represented by our own MSS., and by Dinakara and Vallabha, whose differences have invariably been preserved. The public will, moreover, have little cause for regret when they are apprised of the fact that, as appears even from the multitude of the commentaries, the text that Mallinâtha has commented upon is generally the true text of the poet or at least most probably so. For even when the other commentators choose other readings, it is perhaps seldom that they do not notice those which we see form the subject of Mallinâtha's commentary.[1]

From the commentaries it is now necessary to turn to the poem itself. The first question that presents itself for consideration is, whether the nineteen Cantos we have complete the poem? No decisive answer can

1. Since the above was written I have been favoured by Dr. Bühler with the first Canto of the poem as collated with a palm-leaf MS. in the celebrated Bhâṇdâr at Jessalmîr, about 500 years old, and I find that almost without exception all the variety of readings found therein has already been preserved in the present Edition.

yet be given. But if tradition is to be believed it is plain that the poet wrote more cantos than we have inherited. There is nothing that requires us to discard the tradition and every thing tends to confirm it. Before the missing cantos of the Kumârasambhava were recovered, a similar tradition assured us against many who maintained the contrary that the first eight cantos then known to exist did not form the whole poem, and search has not falsified the tradition. Among indigenous native scholars the belief is that time has, at least for the present, deprived us of the sequel of the 'history of the Raghu-race'. It was some time ago that I received assurances from about Ujjayinî that the remaining cantos—said to be from 20th to 25th—have not been lost, and even promises that I should get a copy of them to be published for the first time. But it seems we are destined still to wait either to be put one day in possession of the long-wished-for remnant or to be disappointed by waiting for a time without knowing how long it may extend. The best proof that the whole poem, if the poet ever completed it, has not come down to us is the very portion that we possess. No one who reads through it can help feeling that the end of the nineteenth Canto is too abrupt to be the conclusion of the poem. If we examine all the works ascribed wrongly or rightly to Kâlidâsa, we find that they all have, except the Raghuvaṁs'a, a smooth and as it were natural conclusion. The benedictory verses of the three dramas are well-known and accord with the generally acknowledged precept of writers of treatises on Sâhitya that a work should conclude

with a benediction favourable to its hero.[1] The Meghadûta ends in such a benediction. The Ritusamhâra has a blessing at the conclusion of each canto, as each may be considered a little poem complete in itself. The Kumârasambhava as we have it in the latest print, though it does not conclude with a benediction is nevertheless so far complete as to have fulfilled the main object of the author, viz. the story of Kumâra's birth and the slaying by him of Târakâsura.[2] Even the Nalodaya, that stupendous trifle, which doubtless falsely pretends to be the production of the great poet has a benedictory stanza for its conclusion. The Naishadhîya, the Sis'upâlavadha, and the Kirâtârjunîya are among the productions of other poets that may also be mentioned as having a natural conclusion, in which, besides the usual blessing, some particulars regarding the authors are given. The nineteenth Canto of the Raghuvams'a, on the contrary, ends in the ignominious death of the voluptuous king Agnivarna, and in the warm tears of sorrow of his widowed Queen, that are only cooled by the waters of coronation poured down on her head from jars of gold. She is just seated on the throne to rule conjointly with a council of ministers the kingdom of her late husband

---

1. अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र व्याप्यते विप्रान्नायकेच्छानुरूपिणीम् इति सारस्वतालंकारदर्शनम् as quoted by Mallinâtha on Meghadûta II., 54.

2. There can be little doubt that the seventeenth Canto does not conclude the poem. The absence of a natural conclusion in the form of a benedictory stanza at the end of the seventeenth Canto adds much strength to the tradition that the poem, has not only seventeen but twenty-two Cantos.

with the embryo of a posthumous prince "that shone in her womb as does a handful of corn-seeds in the bosom of the Earth"—and whose birth was eagerly looked for with hopes of prosperity by the people. There the queen is left and we have nothing further! Can this be the end of the poem? There is not only no indication of a conclusion of the poem at the end of the last canto that we possess, but it is plain that we have not therein even the conclusion of the history of Agnivarna himself. For this last cannot be said to be complete until the curiosity which the last stanza of the nineteenth Canto appears studiously to excite is satisfied. What becomes of the posthumous child promised at the end? Sanskrit poets studiously avoid a tragic end and try to give even a tragic story an agreeable termination. Even the sacred history of Râma which in the Râmâyana and other inspired works ends with the sudden disappearance of Sîtâ in a chasm of the Earth is, in order to give an agreeable conclusion materially changed by the poet Bhavabhûti. Further, whatever be the time when Kâlidâsa may be proved to have flourished, he, who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the Sun. The Vishnupurâna enumerates no less than thirty-seven princes after Agnivarna, of whom it represents eight as having reigned up to the war of the Mahâbhârata

and the rest after that event (Wilson's V. P. Bk. IV. cap. IV., XXII.) The line of kings therefore mentioned by our poem not being complete the conclusion is inevitable either that the poet did not finish his work or if he did it has not descended to us in its entirety.

It is to be observed on the other hand that to none of the commentators I have consulted is known any part of the poem beyond the nineteenth Canto, at the end of which they all formally conclude their commentaries. Hemâdri, one of the poet's most intelligent interpreters and very intimately acquainted with his works, incidentally observes at the commencement of the sixteenth Canto that the Râmâyana having been the poet's source for the history up to that stage he now gives in four more cantos the sequel of the story as it is found in other works—a statement which shows that Hemâdri considered the nineteen cantos to complete the poem (as also that the Râmâyana was the source of its main part—a subject to which we will soon turn our attention). It is clear therefore that more than five centuries ago the poem was known in some parts of the country—as for instance to Dinakara and to Châritravardhana—to contain only nineteen cantos. Though this would not affect the possibility of any more of the poem having at the same time existed in other parts—as was the case with the Kumârasambhava—it is nevertheless an important fact, as the commentators do not belong to one province only.

What then the materials of the historic element of the Raghuvaṁs'a were it would be highly interesting to know. If the poet had not some such work as

---

1. इदानीं रामायणादधिकमर्थमागमान्तरसिद्धं सर्गचतुष्टयेनाह XVI. 1.

the Harivaṁs'a before his mind's eye when writing or at least conceiving his Raghuvaṁs'a,[1] it is beyond any reasonable doubt that he used some one of the existing lists of the Raghu-race either as given in the Purânas or in the family pedigrees of some dynasty or other that was in power in his time. His list of the princes that followed Râma agrees closely with that of the Vishṇupurâṇa, but it is likely that he consulted other "authorities conversant with antiquity." He refers to "acquaintance with ancient history" in Canto VI. while making Sunandâ describe the great ancestors of the several suitors of Indumatî, where the former is described as being "learned in the history of the families of kings," VI., 20. A more distinct mention of those "conversant with antiquities" is found in Canto XVIII., 22, where the poet mentions king Vyushitâs'va[2] as the successor of S'ankhavarṇa.

But the prototype of the Raghuvaṁs'a is doubtless the Râmâyana from which not only are the main incidents of the greater part of it derived but, the poet distinctly mentions the author of the Râmâyaṇa as also that great epic itself, and even alludes in one instance to a particular couplet (XIV. 70). He starts with an

1. The title *Raghuvaṁs'a* may well suggest its adoption from that of the *Harivaṁs'a*.

2. Professor Hall in his edition of Professor Wilson's Vishṇupurâṇa Vol. III. pp. 322-3 justifies the reading Dhyûshitâs'va and quotes the stanza in question. It is but just to say that Vijayananda's pupil, Dinakaramis'ra, Châritravardhana and Hemâdri read ध्युषिताश्व and Vallabha has व्यूषिताश्व.

expression, modest as is usual in his works, that he will not be able to do justice to the subject of his poem, but that he may nevertheless venture upon the enterprise, as other poets had already effected an entrance into the subject of the glorious dynasty and had thereby prepared a path for him, which fact should pardon his presumptuous undertaking. All the commentators I have had access to interpret the "previous poets" (I., 4.) to mean 'Vâlmîki and others.' *Vâlmîki* is named as the sage to whose hermitage Râma directs his brother Lakshmana to take Sîtâ and abandon her in its neighbourhood (XIV., 45). The same sage is referred to further on (XIV., 70) as "the poet" whose lamentation for the death of one of the couple of the birds took the form of the famous couplet—the first couplet as is popularly believed, that gave origin to the Râmâyana and consequently the couplet that was ever composed. Kâlidâsa himself refers to this same tradition, while referring to the origin of the Râmâyana. "*Vâlmîki* with his heart full of compassion led her, who thanked him for his kindness, to his hermitage in the evening as the deer were sitting by the side of the altar." "When S'atrughna leads an expedition against Lavana the lord of Mathurâ, he is benighted near the hermitage of *Vâlmîki,* and sojourns in it for one night." On his return homewards "he passes by but does not enter the hermitage of *Vâlmîki,* lest he should again disturb his meditations," XV. 37. When the sons of Râma—Kus'a and Lava—chanted the Râmâyana in the sacrificial hall of their father all heard them with pleasure. For "Râma was the hero of the poem, *Vâlmîki* was the poet

who composed it, the two young songsters were endued with voices sweet as those of heavenly choristers: why then should they not be able to captivate the attention of their audience?" And when asked by whom they had been instructed in the art of singing "they named *Vâlmîki*." When called upon to prove her innocence, the water that Sîtâ sips is "poured by a pupil of *Vâlmîki*" XV., 80.

When it is borne in mind that no less than six of the nineteen Cantos (X.–XV.,) are devoted to the history of Râma, and that even the others are principally taken up with the nearest four ancestors (I.–IX.) and the nearest three descendants of Râma (XVI.–XVII.), the Raghuvaṁs'a may safely be described as a poem on the history of Râma. Most of the incidents in the story of Râma as given in this poem tally with those of the Râmâyaṇa,[1] which, as regards that portion of the poem, the poet seems to follow quite faithfully. Wherever they are too long he only alludes to them in a way that shows that he proceeds on the understanding that his readers are thoroughly acquainted with the contents of the great epic. The investiture of Râma with the mystic powers of resisting hunger and thirst, called *balâ* and *atibalâ* (XI. 9,); the narration of ancient traditions by the sage Vis'vâmitra as he travelled back to his hermitage with the princes whom he had obtained

---

1. My thanks are due to Mr. B. Nârâyaṇa Iyangar of Shimoga for calling my attention to the fact that the Madras Edition —which, as Dr. Hall has well pointed out in his edition of Wilson's Vishṇu Purâṇa, is like the Bombay Edition the genuine Râmâyaṇa—gives the story of the crow being the son of Indra and his having attacked Sîtâ's breast. See note on XII. 22.

for the purpose of protecting his sacrifices from the molestation of the Râkshasas, XI. 10 ; the resuscitation by Râma of the unfortunate Ahalyâ XI. 34, and many other incidents that are to be met with in Cantos X. to XV.—these are distinguished from the other cantos by the hurried narration of many, and passing allusions to more parts of the subject that forms the burden of the epic—leave no doubt that the Râmâyaṇa was drawn upon by Kâlidâsa for that portion of his poem which he devotes to its principal hero. That epic appears, besides, to have been considered in the time of Kâlidâsa not only as most interesting and such as captivated the heart (Râmasya madhuram vrittam XV. 34, see also 64), such as would console Sîtâ in her distress of banishment, (XV. 34) such as when sung by Kus'a and Lava set the wild beasts of the hermitage into motionless raptures (XV. 37), such as when recited among an assembly of men makes them motionless with tears dropping from their eyes like trees in a garden that, on a windless morning, stand unstirred dropping down drops of dews,—but also as the first, " the most ancient path for poets " and its author as an ancient poet (I. 4), as " *the* poet" *par excellence* (XIV. 70, XV. 71, 75), as the poet who not only composed the Râmâyana, but composed it when Râma himself lived. For it was to his hermitage that Sîtâ betook herself after her abandonment by her husband. It was he who named and brought up the two sons of the unfortunate queen, instructed them in the Veda and taught them to sing the Râmâyaṇa, the first or " most ancient path for poets " that he had himself composed (XV. 33), and that he had himself invented of his own personal knowledge, *i. e.* without

taking his facts at second hand, written in fact as contemporary history (Prâchetasopajñam, XV. 63.) He is distinctly called the first poet, kavirâdyah (XV. 41). He is one of the Maharshayas or *Great Rishis* that at the invitation of Râma repair to the celebrated horse-sacrifice that the latter performed (XV. 19). In return for the kindness with which Vâlmîki brought up and educated his sons and afforded shelter to Sîtâ, Râma offers him his whole kingdom reserving to himself nothing but his own person. Vâlmîki does not accept the offer but only begs that Sîtâ might be recalled from her banishment and readmitted into her husband's family. Vâlmîki is described as practising the life of a Tâpasî in a hermitage and is called a Muni (XIV. 71, XV. 14, 74, 76 and 79), whose benediction even the Fates dared not cross; as one who could learn the occurrences of events and their causes not by the slow processes by which ordinary poets obtain knowledge, but by means of simple contemplation (XIV. 72), a power which no one has, as far as I know, yet claimed for a poet not being a Rishi, as in fact having been a Rishi of great religious merits, that could, like any other Rishi, obtain any thing he desired by the supernatural virtue of his holy austerities (XV. 12); nay, as an author of inspired scriptures or Vedic hymns, mantrakrit (XV. 31.).

Besides the above passages one or two more circumstances demand our attention. In the beginning of the tenth Canto Das'aratha is described as "having reigned a little less than ten thousand years and yet remained without an heir." He then performs a sacrifice called *putreshti* and the four sons are afterwards born to him. In

Canto XIV. 73 Vâlmîki while consoling Sítâ describes himself as having been the personal friend of her late father-in-law King Das'aratha. After Das'aratha an interregnum follows at the end of which Râma fills the throne of his father. After Râma, who must be supposed to have reigned many years though Kâlidâsa does not say how many, the Raghuvaṁs'a enumerates the following twenty-four kings as having reigned in Ayodhyâ as his descendants :—

1. Kus'a	XV.	97	13. Vajranâbha	XVIII.	20
2. Atithi	XVII.	1	14. S'ankhana	,,	21
3. Nishadha	XVIII.	1	15. Vyushitâs'va	,,	22
4. Nala	,,	4	16. Vis'vasaha	,,	23
5. Nabhas's'abda	,,	5	17. Hiranyanâbha	,,	24
6. Pundarîka	,,	7	18. Kaus'alya	,,	26
7. Kshemadhanvan	,,	8	19. Brahmishtha	,,	27
8. Devânîka	,,	9	20. Putra	,,	29
9. Ahînagu	,,	13	21. Paushya	,,	31
10. Pâriyâtra	,,	15	22. Dhruvasandhi	,,	33
11. S'ila	,,	16	23. Sudars'ana	,,	34
12. Unnâbha	,,	19	24. Agnivarna	,,	35

The above number might well cover a period of five centuries, a time shorter than which could not have passed between the date of Vâlmîki and that of Kâlidâsa, to say nothing of the thirty-seven kings given in the Purânas but not mentioned in the Raghuvaṁs'a as we have it, and of the time that Vâlmîki lived, according to our poet, before the time of Kus'a so as to be contemporary with Râma and his father who reigned a fabulous number of years. Whatever be the value we

may attach to the list of kings given above and continued in the Vishnu Purâna, it is sufficient to show what according to Kâlidâsa's ideas was the distance between the age of Vâlmîki and his own time.

There is yet another consideration that shows that our poet placed the author of the great epic very many centuries before his own time. There is nothing new in saying that the author of the Raghuvams'a knew the system of the Yugas. But it is of importance to point out in what Yuga Vâlmîki lived according to the belief of Kâlidâsa. Râmá is generally believed to have lived in the second or Tretâyuga, and our poet does not differ from this belief. There is a passage which clearly alludes to his acquiescence in the theory of the Yugas as propounded by the Smritis and Purânas and in Râma's position in the Tretâyuga. For when Lakshmana, in consequence of the promise that his elder brother had given to Kâla (Death), had drowned himself in the waters of the Sarayû, Râma, having thereby lost one-fourth of his Self, appeared to stand, says the poet, (XV. 92—96) unstable on earth even as did Dharma on three legs. Now Dharma or religion stands on four legs in the Krita, three in the Tretâ, two in the Dvâpara and one in the Kali age (see Notes).

From what has been said above the following conclusions are self-evident and cannot be escaped, viz.—

(1). That, in the belief of Kâlidâsa, the Râmâyana was the *first* poem that was ever composed in Sanskrit;

(2). That its author Vâlmîki was the father of poetry, the first poet that wrote in Sanskrit;

(3). That he was not a profane writer, but was a Tapasvin, a Muni, a Rishi;

(4). That he lived in the time of Râma, the hero of his great epic; and

(5). That he lived many, many centuries before him, in the Dvâpara age.

These conclusions have a most important bearing on the theory of the learned Professor Weber that the Râmâyana was composed about the commencement of the Christian Era. For viewed in connection with that theory they naturally suggest the question, Is it probable that Kâlidâsa, who is believed by some to have lived in the first century before or after Christ, and by some in the third, and by others in the sixth century of the Christian Era (Professor Weber is among the latter), could hold in such estimation a poet that lived contemporaneously with him, or one or two (or if the latest date, that of Weber himself, be accepted, three or four) centuries before him? I maintain that it is improbable. A poet so recent could not have been at least by Kâlidâsa called a Rishi, or supposed to have been contemporaneous with Râma, and could not have been respected as an inspired author of Vedic hymns (mantrakrit), unless all tradition had been cut off from the memory of men for one or two centuries and the Râmâyana suddenly recovered from complete oblivion. Such a contingency there are no grounds for our supposing to have occurred before or about the time of Kâlidâsa. Even in modern times when the flow of ancient tradition is sometimes much affected by sweeping political events and foreign influences working slowly but steadily, such a

metamorphosis has seldom if ever occurred in India.

Between Kâlidâsa and the poet of the Râmâyana the interval must therefore necessarily have been so long as to give an appearance of truth to the character and age assigned by the former to the latter, as we cannot assume that Kâlidâsa, contrary to the then popular and generally entertained belief about the time and character of Vâlmîki, translated him to a distant region of antiquity and turned him from the writer of a profane poem into a holy sage and author of Vedic texts. We can only interpret Kâlidâsa to have said about Vâlmîki what was believed by the people in his time, especially as he does not write with the object of magnifying him but refers to him in the course of the narration of his story. It was not his object to raise a profane poem into a holy epic nor a human king into a demi-god.

The fifth century after Christ is the latest that it has been found possible to assign to Kâlidâsa. Bâna's mention of him in the Harshacharita as the author of the Setukâvya has furnished the datum, and Bâna is shown to have lived in the beginning of the seventh century. As for the earliest date nothing reliable has yet been satisfactorily shown. There are those that believe Kâlidâsa to have lived about the time when Agnivarna the voluptuous Prince described in the nineteenth Canto of the Raghuvans'a or his posthumous son[1] reigned, which would place him at

---

1. Vide Dr. Bhâû Dâjî on "Kâlidâsa" Journal of the B. B. Royal Asiatic Society for 1861. I have had no access to M. Hippolyte Fauche's Edition of the complete works of Kâlidâsa, but it

least eight centuries B. C. This date can hardly rest on any other foundation than that of the very questionable fact that the nineteenth Canto is the conclusion of the Raghuvaṁs'a, and the still more questionable conclusion that no more kings are described, because no more of them had lived—the latter especially in face of the 37 kings given after Agnivarna as we have already seen. Another date assigned, and this the generally received one among the learned men of this country, is the time when Vikramâditya the founder of the Samvat Era flourished in the first century before Christ. It is not certain on what ground, other than that of time-honoured tradition this belief rests. I do not think it is founded on the statements we meet with at the conclusion of that Jain forgery, the Jyotirvidâbharana, which, unless it is a pretty ancient forgery, would itself appear to be a reflex of the general tradition that Kâlidâsa lived in the time of Vikramâditya, and therefore identify the Vikramâditya of the tradition with the founder of the Era. No

---

may as well be stated that no posthumous child is described to have succeeded at the end of the 19th Canto. The widowed queen of Agnivarṇa is seated on the throne and a posthumous child expected, but the poem breaks off abruptly and we know nothing of the posthumous child. If Kâlidâsa really lived in the reign of the posthumous child we cannot suppose him to have described his ancestors and said nothing about the living king himself. The twentieth and the succeeding cantos if they should ever be recovered would satisfactorily show the fallacy or the accuracy of assigning such an ancient date to Kâlidâsa as the seventh or eighth century before Christ.

satisfactory arguments have indeed as yet been brought forward that might unsettle the belief in the contemporaneousness of Vikramâditya of the Samvat Era with Kâlidâsa. But the Jyotirvidâbharaṇa has no title to be an authority on the subject. Dr. Bhâû Dâjî has well shown that the work is not the production of Kâlidâsa, and it is quite true that on the very face of it it appears to be a forgery—and that too by an astrologer who probably did not know much Sanskrit.[1] While professing (XXII. 21) to have been composed in the year of Kali 3068 or 111 years before the commencement of the S'aka Era, it gives a rule (I. 16) for finding out the cycle year when the S'aka year is known[2]! While it gives Varâhamihira the celebrated astronomer as one of the contemporaries of the author Kâlidâsa (XXII. 9, 10), it starts with the enunciation "believing the rising, the fortnights and the signs of the zodiac, de-

---

1. It is impossible that this work should be the production of a Kâlidâsa having any pretensions to be a poet or indeed even to be considered a Sanskṛit Scholar. The style is rough and unpolished and in numerous passages clearly barbarous. A few examples may not be out of place here. The very first stanza contains an incorrect expression : त्रैभाग्यहारितवशिष्ठपराशराद्यै-र्नित्योदितं जनघनव्यवहारसिद्धौ । ग्रथ्नाम्यहं न तु तदेव गिरं यदार्थ्यं ज्योतिर्विदाभरणनाम्नि महच्च शैवम्. I. 1. Where is the substantive qualifying °नाम्नि ? सप्तम्यामंशुर्विदायं क्रियासु प्राज्ञैर्योगो वर्जनीयोऽखिलासु II. 7, where the pause on मं is certainly not Kâlidâsian. प्रेतं नयेन्निनृवनं न चौकसो न गोपनं दारु नृणोच्छसंग्रहः II. 19, वृत्रासुरप्राणहरकृशीटजौ मित्रौ मरुत्वानथ यातु पुष्करम् II. 12. The false quantities in the last two passages would be discreditable to a senior boy in our High Schools.

2. नगै(७)र्नखैः(२०) संनिहतो द्विधा शकः सखत्रिशाकों(१४३०)क्षयमाङ्गभाजितः (६२५) गताः स तत्क्षशाकोऽब्दवड्(६०) हृतोवशेषके स्युः प्रभवादिवत्सराः I. 16.

scribed by the improper speech of others as wrong, I will compose by the aid of the numerous excellently described opinions of Varâhamihira and others, this Jyotirvidâbharana [so as to make it] acceptable to the opinions of the good" ![1] This work then throws no light on the age of Kâlidâsa, and cannot even be supposed to have been composed by any author bearing that name, as it does not profess to be the production of *a* Kâlidâsa but of *that* Kâlidâsa who wrote the Raghuvaṁs'a and other poems.

That Kâlidâsa flourished at the Court of a Vikramâditya there can be no doubt whatever. Universal tradition has always handed him down as patronized by Vikramâditya, and whatever the view you take of the time when he may be believed to have lived, all accounts agree in placing him in the Court of a Vikramâditya, and with the exception of that silly medley of absurd anachronisms, the Bhojaprabandha, that gives the honour to Dhârâ,[2] all agree in placing him

1. अन्यासदुक्तिविहितोद्गमपक्षराशीन् व्यर्थानहं विरचयामि वरोक्तियुक्तैः । मत्वा वराहमिहिरादिमतैरनेकैर्ज्योतिर्विदाभरणमप्यनसन्मतार्हम् I. 2. मत्वा to be construed with व्यर्थान् and it stands after विरचयामि !

2. Prof. Weber remarks (*Indian Antiq.* XXVI. p. 24) that he favours the opinion of Prof. Kern (who puts Kâlidâsa in the sixth century) "because the special regard shown in the Ra-"ghuvaṁs'a for King Bhoja, and his race (though of course "they are in the poem transferred to remote antiquity) seems to "me to point to the glorification of a contemporary prince." The Raghuvaṁs'a shows no special regard to King Bhoja nor to his family. There is nothing that may be considered as special regard in whatever is said of the brother of Indumatî and his race and capital. The Bhoja of the Raghuvaṁs'a is, besides, the

at Ujjayinî. And internal evidence derived from his works certainly confirms the tradition. He loves to dwell on the Mahâkâla, the Siprâ, and the beauties of that ancient city. In connection with this subject I must call attention to the name of one of his well-known dramas, the Vikramorvas'î, which there can be little doubt is intended to contain and thereby immortalize the cognomen of his patron Vikrama. I am aware that the generally adopted explanation of the name is to take it as a Madhyamapadalopî-compound, as meaning 'Urvas'î won by valour,' but that, besides being a far fetched because unusual grammatical construction, is not suggestive of the character of the play. Kâtavema the commentator explains it to mean "a play having Vikrama and Urvas'î for its subject" and observes that tradition has handed down that Vikrama was a title of Purûravas.[1] Though not the

---

ruler of the city of Kuṇḍinapura, the capital of the country of Vidarbha, whereas the Bhoja of the ordinary modern tradition at whose Court Kâlidâsa is placed was the ruler of Dhârâ, the capital of Mâlva. There are no passages in the Raghuvasm'a which even mention the name of Dhârâ or its ruler, and the passages relating to the Vaidarbha Bhoja of Kuṇḍinapura show no special regard to him. If Kâlidâsa had really lived or been patronised at Dhârâ, he would certainly have at least mentioned the place and its ruler, his patron, in his works. There was an excellent opportunity in the sixth Canto for him to have shown, if he had any, "special regard" to his patron of Dhârâ. May it be that Prof. Weber is of opinion that Kâlidâsa "transferred" his patron and his family not only "to remote antiquity," but also to another country?

1. विक्रमं चोर्वशीं चाधिकृत्य कृतं नाटकं विक्रमोर्वशी । धर्मशिशुक्रन्दयमसहद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छ इति छप्रत्ययः । विक्रमशब्द[: ?]पुरूरवःसंज्ञेति संप्रदायः ।

real explanation, this is better than that which requires us to understand some such word as 'obtained' (प्राप्त) between 'valour' and 'Urvas'î,' an ellipsis which is not naturally supplied in that manner. What then is the meaning of the title? I hold that it means *the Urvas'î of Vikrama, i. e.* the drama of Urvas'î dedicated to or composed under the patronage of Vikramâditya. I do not mean to say that Kâlidâsa might not have intended a two-fold sense in the word Vikrama, as applying principally to his patron and then to the valour of Purûravas; but it is clearly for the purpose of complimenting his patron by interweaving his name into the very title of his drama that he adopted a designation, which though ambiguous now, must have been perfectly intelligible at the time. Analogies are not wanting where authors have similarly complimented their patrons and preserved their names along with their own productions. Vidyânâtha, patronised by King Pratâparudra of Telingaṇa[1], calls his well-known work on poetry *Pratâparudra*, even though this does not suggest the nature of its contents. '*Siddhahemachandra*' is the title given by Hemachandra to his grammar (S'abdânus'âsanam) of the Prâkrit dialects, in order to commemorate the name of his patron King Jayasiṁha[2],

---

1. Vide Bhâû Dâjî in the Essay before alluded to, p. 221.

2. आसीद्विशांपतिरमुद्रचतुःसमुद्रमुद्राङ्कितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः । श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरिकुम्भिकण्ठीरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः । तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रतापतिग्मद्युतिः क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः । येन स्ववंशसवितर्यपरं सुधांशौ श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ * * * तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन । अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद्व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः । Bombay Edition, 1873 conclus.

surnamed Siddharâja, at whose request it was composed, as he tells us at the conclusion of that work.

It is then more than probable that Kâlidâsa lived at the Court of *a* Vikramâditya, which, and at what time before the beginning of the seventh century of the Christian Era, we must leave for the present undecided, because we have really no data upon which to base any conclusion. I am well aware of the opinions that some learned scholars hold regarding the earliest date that can be assigned to the poet, and they would seem to be almost solely guided by the consideration that Kâlidâsa who refers to the signs of the zodiac and to the science of judicial astrology could not have lived earlier than the time when the zodiac and the judicial astrology based upon the duodecimal division of it was introduced into India from Greece. It has been maintained that the system of judicial astrology does not find a place in the Tetrabiblos of Ptolemy who lived about the middle of the second century of the Christian Era, and who systematised the science of astronomy among the Greeks; that it was at the end of the third century after Christ that astrology began to be cultivated among the Greeks and the Romans, and that it was by Proclus the commentator of Ptolemy (A. C. 412—485), Porphyrius (about the end of the third century), Julius Firmicus Maternus Junior Siculus (about 336), and Paulus Alexandrinus (at the end of the fourth century), that the science of judicial astrology was taught in Europe; that the coincidences between their system and that of the Hindu astrologers are so striking and so thorough sometimes, that they cannot be accidental and that as several of the terms

found in Sanskrit are clearly of Greek origin and as our own eminent astronomers such as Varâhamihira[1] acknowledge the superiority of the Yavanas (Greeks) in the knowledge of astrology, therefore that science has been borrowed by the Indians from the Greeks; and since the copy could not be made before the original came into existence, all those Sanskrit authors—and this includes Manu and Yâjñavalkya !—who show an acquaintance with that astrology may be considered to have lived after the end of the fourth century—the earliest time when the system of the Greek writers could have travelled to the East.[2]

It would be vain to deny that coincidences exist between the Greek and the Indian systems and some of them certainly refuse to be explained away as accidental. The division into twelve parts of the zodiac is a very old one and the division of the year into twelve months—which has obtained among us from the earliest times, the months being named not as among the Western ancients from simple numbers or the names of emperors, but from the attitudes of the skies at different seasons, or from the relative positions of certain stars with reference to certain heavenly bodies—might have suggested the division, and might easily have been borrowed by other nations; but the names of the twelve signs, the effects on the destinies of human beings of the Moon's conjunction with the twelve mansions, as

1. म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक्शास्त्रमिदं स्थितम् । ऋषिवत्तेपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद्द्विजः । Bṛ. Saṁh. II. 15, suppsed to be a quotation from an older astronomer.

2. Weber, *Dissertation*, II. 236—287. Dr. Jacobi's Essay *De astrologiæ Indicæ Hora appellatæ originibus.*

suggested by the following nomenclature of the Bhâvas—

तनुधनसहजसुहृत्सुत-
रिपुजायामृत्युधर्मकर्मायाः
व्यय इति लग्नाद्भावाश्
चतुरस्राख्योऽष्टमचतुर्थे। Laghu Jâtaka I. 15.

and obove all the names, *kendra, panaphara, âpoklima, jâmitra, dyûna* and *dyunta*, and *horâ* are too striking not to attract attention. But it is admitted that the Greeks who first knew astrology in Europe themselves borrowed it from the Chaldeans and the Egyptians. It is also admitted that though the Indians may have borrowed from the Greeks, they have certainly not followed their masters slavishly but that they so changed and moulded the system as not only to make it appear their own but even to add to it what was decidedly peculiar to themselves—a fact that shows that their own astronomy had so far advanced when the borrowing, if any, took place, that it did not require much effort to assimilate what was borrowed with what existed already among themselves. Evidence, however, of the borrowing in the early stages of development of Indian astrology there would appear to be little or none. But then it would little serve the cause of truth to deny that the words *âpoklima, kendra, panaphara, dyûna, rishpha* and several others found even in Varâhamihira are not of Sanskrit origin. If they be proved to be pure and not naturalized Greek words they must of course be admitted to have been taken from the Greeks. But it has yet to be shown how much of the Greek astrology was known though not committed to writings that have come down to us, before the time of

the post-Ptolemean astrologers and how much of it was clearly added after the time of Ptolemy. And if any portion be proved to have existed before his time among the Chaldeans, the age of Ptolemy and his successors would throw little light on Indian chronology. There is much in the Indian astrology, to which there is nothing corresponding in that of the Greeks. And as no one will maintain that the Indians knew nothing of the science of astronomy and the art of astrology before the second century of the Christian Era, it is quite possible that the Natives of India and the Greeks or rather their masters the Chaldeans or Egyptians were working synchronously at their respective systems, probably interchanging the results of their speculations, observations or imaginations. Prof. Weber himself has shown that "partly the Indian number of the planets, and partly their names, show that their discovery by the Indians has been independent."[1] The Indians have admittedly had their astronomy of the twenty-eight Nakshatras from time immemorial.[2] The Indian number of Yogas and their division obtaining with the Indians are unknown to the Greeks.[3] It is also well-known that the Arabs, though they afterwards lent a great deal to the Indians in the shape of their Tâjika received their first lessons in astronomy from the Indians. When to this is added that astronomy and a kind of astrology formed even in the most ancient times a necessary portion of the sacred lore—as in the absence of them the sacrifices

---

1. *Indische Studien* II. 238.
2. *Ibid.* 237, 238.
3. *Ibid.* II. 265.

could not take place[1]— there is nothing strange that the Hindus should themselves have been the authors of the zodiac. The coincidence of the Hindu and Greek names of the signs shows that the division had a common origin, and nothing more; and all that has as yet been written on the subject has not served to show when and by whom was the zodiac divided into twelve parts, and when and where did the pseudo-science of astrology based upon it come into existence? Until that is indisputably proved mere coincidences will at best serve as materials for future research and cannot be safely made the basis of any conclusions.

I do not, however, propose here to discuss the very large question of how much did the Indians borrow or lend, and how much did they discover or invent for themselves. My object is to refer to it only so far as it bears upon the date of Kâlidâsa. And for this purpose it is necessary for me to point out the passages in which the poet shows acquaintance with the science of astronomy or the art of astrology. And to begin with the Raghuvaṁs'a the following are the only instances where allusions are made to the influence of the solar system, asterisms or of the planets on the destinies of mankind :—

(1.) काम्यभिख्या तयोरासीत् * * चित्राचन्द्रमसोरिव I. 46. "Their

---

1. कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः, says the Vedânga-Jyotisha 2, 'sacrifices are enjoined to be performed according to the time,' and यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्, 'he knows how to sacrifice who knows Jyotisha' *Id.* यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् 4 *Id.* It may here be noted that the word râs'i which signifies a sign of the zodiac occurs, though it would appear in a somewhat different sense, in the Vedânga-Jyotisha (verse 13.)

appearance was as agreeable as that of the constellation Chitrâ and the Moon when they meet."

(2.) ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् IV. 66. "He then proceeded towards the quarter presided over by Kubera as does the Sun." Also IX. 25.

(3.) तौ ....गां गताविव पुनर्वसू पिबताम् XI. 36. "Looking at them as eagerly as if they were the two stars Punarvasû, descended on Earth."

(4.) विलसत्पताकमध्यास्त ••सावरजो विमानम् । दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् XIII. 76. "Râma with his brothers ascended the balloon with banners flying, as does the Moon on an evening, shining in the company of Budha and Bṛihaspati, an assemblage of clouds, glittering with flashes of lightning."

(5.) अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज XVI. 44. "The Sun approaching from the quarter presided over by Agastya, the North seemed to send forth a cool stream of tears in the shape of the oozings of the Himâlaya."

(6.) तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः । शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्य इव ध्रुवम् ॥ XVII. 35. "Him the ladies of the citizens followed with their eyes full of affection, as the star-eyed nights see the polar star in the S'arad season."

(7.) उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव II. 39. "I have obtained this feast of blood as does the enemy of the gods that of the lunar nectar."

(8.) ब्राह्मे मुहूर्ते देवी तं सुपुवे । अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार. V. 36. "The queen gave birth to him at the hour presided over by Brahmâ. His father therefore called him Aja after Brahmâ himself."

(9.) प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः. XII. 25. "He proceeded to the South, sojourning as he

ent in the hermitages of the hospitable sages, as does
e Sun in the constellations of the rainy season."

(10.) विराधो नाम राक्षसः । अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः XII.
. "The friend Virâdha opposed the passage of Râma
does the graha Râhu that of the Moon."

(11.) पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः III. 22. "The
ince grew as does the young Moon by means of the
ns' rays that enter her."

(12.) तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः VII. 30. "The
rd of Kundina returned from him as does the Moon
om the Sun at the end of the time of conjunction."

(13.) छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः XIV. 40.
For what in reality is only the shadow ot the Earth is
garded by the people as an impurity of the pure
oon."

(14.) ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदमसूत पुत्रम् III. 13.
She gave birth to a son whose future greatness was
dicated by five culminating and unset planets."

(15.) तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये XVIII.
. "He having been born, the people obtained all pro-
erity, as if another Pushya constellation had risen."

Of these passages, the first six are mere na-
al phenomena involving no knowledge of either
ronomy or astrology, but mere illustrations such
any one observing the skies is likely to use.
e next four, 7-10, are also simple natural phe-
nena with a touch of Paurâṇic mythology about
m, that brings them within the knowledge even
ordinary people. The three passages that follow,
13, are, it must be admitted, such as deserve more
ntion. But they simply refer to certain astrono-
al facts. No. 15 may be considered as half mytho-

logical and half astrological. And whatever astrology the first thirteen passages and also the fifteenth contain is the astrology and the superstition of the twenty-seven Nakshatras and not of the twelve signs of the zodiac. The only passage that indisputably shows, that the poet was acquainted with the judicial astrology of the zodiac is No. 14 (III. 13), where the future greatness of young Raghu is "indicated by five culminating and unset planets." Though single the passage is sufficient to show that our poet was acquainted with the division of the zodiac into twelve parts and with a system of astrology which assigns certain effects to certain accidental coincidences of the relative positions of the Sun, the planets and other heavenly bodies on the fortunes of mortals.

The passage is decisive. But more decisive and strengthening the above conclusion are certain verses in another poem of the author (that it is by the same author we will presently show), viz. the Kumârasambhava, which appear to show a closer acquaintance with astrology than the stanza quoted before. Let us see what they are :

(1.) दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे । ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश
[1]III. 43 'Kâma avoiding his sight as one avoids the planet Venus in front, when setting out on an expedition, entered the place where S'iva was engaged in contemplation,' (where Mallinâth

1. I refer to Dr. Bhâû Dâjî's Edition, Bombay S'aka 1795. It is much to be regretted that the state of the learned Editor's health has deprived us of a fitting introduction to the Edition with which it would doubtless have appeared had his health permitted it.

tha quotes प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते.)

(2.) अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् । समेतबन्धुर्हिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ VII. 1. 'Now Himavân accompanied by his friends and relations performed the marriage of his daughter in the bright half of the Moon on a day on which the Moon was in her seventh mansion (jâmitra).'

(3.) मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु । तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुः । VII. 6. 'They decorated her person at an hour presided over by Mitra, and when the Moon was united with the Uttara-phalgunî (the twelfth lunar mansion).'

(4.) अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निवार्यमाणो विबुधैर्महासुरः । पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेदसद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ XV. 26. 'Though advised to the contrary by the gods who foresaw that a dire calamity was to follow, the great Demon set out. In vain do the learned advise those who are blinded by malignant planets.'

These are the only passages in the Kumârasambhava at refer to astrology. There are three or four other aces that refer to astronomy, but as they have no earing on the question how far was Kâlidâsa acquainted with astrology they need not be quoted here.[1]

Of the other works of Kâlidâsa the S'âkuntala has least one passage that directly refers to astrology or e science of planetary influences on mankind. For hen S'akuntalâ's friend Priyamvadâ describes Dursas, who had just hurled his undeserved imprecaon against her friend the innocent S'akuntalâ and was ing away from the hermitage, as पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं

1. See VI. 19. 36 ; VII. 8.

पाडिगोण्हदि ? (Act IV.) 'naturally malignant—(lit. retrogra
ing)—whose prayer will he listen to ?' she doubtl
refers to those planets that have an apparently bac
ward motion and are believed by astrologers to be ma
gnant. The other passage in which reference is ma
to astronomical phraseology is : शार्ङ्गरवः । युगान्तरमारूढः स
त्सरतामत्रभवती Act IV. The Vikramorvas'i makes no
ference to either astronomy or astrology, except tl
in two places an illustration familiar to the readers
Kâlidâsa is derived from the Moon shining in compa
with his favourite wife Rohiṇî[1] (the ninth lunar asteris
and again in that of the two stars called Vis'âkhâ
The Mâlavikâgnimitra has two passages that cont
allusions to the evil influence of the planets. In c
of them the planet Mars is spoken of as being maligna
when he moves[3] backwards. In the other some constel
tion being unfavourable to King Agnimitra, refere
is made to the practice of setting at liberty all
bondage on such occasions.[4] The Meghadûta has
astronomical or astrological allusions.

We have now got together all the instances fou
in the published works of Kâlidâsa, where
poet shows acquaintance with the Jyotishas'âs
—astronomy and astrology. It will be observ
from them that not only did Kâlidâsa know

---

1. Act III. रोहिणीसंजोएण अहिअं सोहइ भअवं मिअलञ्छणो. Conf. S'âkuntala Act VII. 22. उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् .

2. Act I. एसो चित्तलेहादुइअं उव्वसिं गेण्हिअ विसाहासमीवगदो विअ चन्दमा. See also S'âkuntala Act. III. किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशा लेखामनुवर्तेते । Also Ragh. I. 46.

3. अङ्गारओ रासिं विअ सा अणुवक्कं ण करेइ । Act III. p. 60 of our E

4. सोवसग्गं वो णक्खत्तं । ता सव्वबन्धणमोक्खो करिअदु त्ति । *Ibid.* p. 7

welve parts of the zodiac and a system of astrology
ased upon them, but that he knew such works on as-
onomy as had—if it be true that *jâmitra* is a word
f Greek origin—borrowed or contained words borrowed
om the Greeks. But unless diametron, the corres-
onding Greek word has an etymological sense from
hich its astrological signification may, if I may say
o, be historically derived, it is possible notwithstand-
ng that jâmitra may have no satisfactory etymology in
anskrit, that the words are independent of each other
r that diametron may be a greekised form of jâmitra.
Whether, however, *jâmitra* is obtained from *diametron*
r *diametron* from *jâmitra*, the two words having the
ame astrological sense must have had a common
rigin.

But even granting that Kâlidâsa lived after this and
imilar words had been borrowed from the Greeks,
hat is there to show that those words were not
sed in their astrological sense one or two centu-
ies before the beginning of the Christian Era? Both
he Greeks and the Hindus were known to be astrono-
ners long before Ptolemy wrote his Tetrabiblos; and
hough this latter work may not contain any chapters
n astrology, the fact does not afford sound data for
oncluding that the Greek words found in Sanskrit
stronomical works did not exist before the time when
hose works which have been handed down to us and
which contain them were composed. Varâhamihira who
s believed by some to have been a contemporary[1] of

1. It is to be hoped that the contemporaneousness of the
reat astronomer and the great poet is based upon better
oundation than the statement of the Jyotirvidâbharaṇa in the

our poet, and whose date is fixed in the beginni
of the sixth century (Dr. Kern's Edn. of the Briha
saṁh.) deals with astrology and the Greek wor
found in his works as familiarly as if they had be
perfectly native. Not only this, but he refers to old
native authors who had done the same long before l
time. Now considering how slow and imperfect mu
have been the means of communication between t
Greeks and the Indians, how conservative and repu
ing the latter have ever been to admit foreign matt
into their system of worship, belief and veneration, a
especially foreign principles of every day action, re
gious, social, and household, and lastly seeing from t
works of Varâhamihira, how all these had already be

---

memorial verse : धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालिदास
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ XXII.
The construction of the third and fourth *pâdas* may well cl
the stanza as a genuine production of the real author of
Jyotirvidâbharaṇa. But if that is not the case, the only h
for the verse is that it occurs in a context that suggests a s
picion that it has been plagiarised by the forger, and mi
therefore be older than his forgery. The context is :
सुवाग्वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्यः । अन्येऽपि सन्ति
मरसिंहपूर्वा यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी । ८ । सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेन
श्रीबादरायणमणित्थकुमारसिंहाः श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि सन्ति चैते श्रीकालतन्त्रकवयस्
मदाद्याः । ९ । धन्वन्तरिः &c. (already quoted) । १० । शङ्कादिपण्डित
कवयस्त्वनेका ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्य
द्धैरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः । १९ । काव्यत्रयं विरचितं रघुवंशपूर्वं पूर्व
ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः । ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो
बभूव । २० । The repetitions in different forms may well i
cate part of the passage to be plagiarised and part forge
the author.

-ought under the control of the astrology of the twelve
-diacal signs, we are forced to conclude that if the
-trology of Varâhamihira was borrowed from foreign
-urces, the borrowing must have begun at least one
- two centuries before the time of those older astro-
-gico-astronomers whom the Brihatjâtaka and the
-rihatsaṁhitâ refers to or quotes from. It is quite un-
-ertain how long this will carry us even before the
-eginning of the Christian Era. So far therefore as
-âlidâsa's references to astronomy or astrology are
-oncerned, the conclusion that I come to is that there
-re no data for fixing the earliest date when he may
-ave flourished.

While discussing the astronomical passages before
-uoted, we may as well pause to consider the amount
-f intimacy the poet shows with Jyotisha. The passages
-isclose, I think, only such knowledge as any man
-f general education may possess without being himself
-n astronomer. This, I consider, will easily be granted
-vhen it is remembered how extensively astrology
-nters into the daily transactions of Hindu life, and
-hat its principal dogmas have always been impressed
-pon the minds of youths from the very earliest age
-apable of receiving them. The allusions of Kâlidâsa
-o Jyotisha appear to me less technical than those to
-ome other S'âstras, such as Nîti, Nâtya, Vyâkarana, the
-Mimâṁsâ, Yoga, Medicine and lastly the Koka.[1] The

---

1. On Nîti, see Ragh. IX. 15. XVI. 2. XVII. 59. 68. 69. 81. XVIII. 45.
 Nâṭya: Ragh. XIX. 36. Kum. VII. 91. XI. 36.
 Vyâkaraṇa: Ragh. X. 36. XI. 56. XII. 58. XV. 7. 9.
 The Mîmâṁsâ: Kum. VII. 47.

enquiry is important only so far as it bears upon th probability of his having composed any work on as- tronomy. Had he really been an astronomer, what w there to prevent him from referring oftener than he h done to the technicalities of the science, and that the same way as Bhâravi and S'rîharsha do to their f vourite science of Nyâya? The tradition, no doul is, though only among astrologers, that he compos the Jyotirvidâbharana, and that the occasion that i duced him to compose it, was, that once upon a tir Vikramâditya, his patron was setting out on an ex dition, when the astronomers usually patronized him happened to be absent, and there was no one el to consult.[1] The poet Kâlidâsa being near regretted th though a great poet he was ignorant of astronon He then took to the study of that science a the Jyotirvidâbharana was the result! If viewed w regard to what is now known and read as the J tirvidâbharaṇa of Kâlidâsa, the tradition need only stated to show its absurdity and its presumptuous fals hood invented to give an air of authenticity to a for gery. But if this ever be shown to be old,[2] and its age corro-

---

Yoga: Kum. III. 45. 59.

Medicine: Meghadûta I. 20.

The Koka: Ragh. XIX. 16. 24, 25. 31. 32. Kum. VII. 19.

1. I have not met with the tradition in any book, but have often heard it from astrologers.

2. Bâbû Fatteh Nârâyan Siṁhajî of Banâras has taken the trouble of giving the public a lithographed edition (Banâras Saṁvat 1926) of the work with a commentary by the Jain Bhâ-varatna who wrote it in Saṁvat 1768 (A. D. 1711-12.) The

-orated by any mention of or reference to it in works not -et brought to light, it woubld perhaps point to an im-portant fact. Possibly the poet may have written a Jyotirvidâbharana that is lost to us owing to the ra-ages of time, and what is now known by that name is a modern forgery like many of those which have pretty successfully usurped the names of the ancient genuine Siddhântas, as is well pointed out by Dr. Kern in his Preface to his excellent Edition of Va-râhamihira's Bṛihatsaṁhitâ.

There is one very important point that remains to be investigated in connection with the Raghu-vaṁs'a, viz. whether the author of this poem is identical with that Kâlidâsa who wrote the dramas and the poems of Kumârasambhava and Meghadûta. Dr. Weber[1] thinks that "there exists at least some amount of doubt whether we are right in ascribing it (the Raghuvaṁs'a) to the author of the dramas and of the Meghadûta." What grounds have served as a basis for that eminent scholar's doubt is not quite apparent at least to me. Here in India no one has ever enter-tained any such doubt, except it be a few who have of late begun to do so at Banâras and other places, pro-bably under the influence of doubts raised by European

---

learned Yâjñes'vara S'âstrî of Baroda assures me that the Jyo-tirvidâbharaṇa is never quoted or even referred to in any work on Jyotisha of acknowledged authority.

1. *Ueber das Râmâyana* p. 44. *Indian Antiq.* VIII. p. 245. From enquiries made at Dhâr through friends, I learn that there are no descendants of Kâlidâsa living at that place, and all enquiries after the latter cantos of the poem have hitherto been fruitless.

scholars. The tradition handed down for centur
that the same author that composed the dramas,
composed the poems. Even if there were not the
overwhelming evidence derived from the works t
selves sufficient to dispel all such doubts, rais
must confess, without any reasonable grounds,
easily propagated without much thought owing t
high authority of the scholars first starting them
have the positive statement of two commentators
of whom wrote, as shown before, nearly five cent
ago, and the other most probably one or two cent
earlier, that two of the works viz. the Raghuva
and the Kumârasambhava are works of the same au
For Dinakara while commenting on VII. 15, and
ferring to the eleven stanzas that precede it, obse
"though these stanzas are also in the Kumâra
"bhava, neverthelass, as they are intended to show
"the same author wrote both the poems, no blemis
"taches to the fact."[1] In the same place Châritravar
na observes, "though these stanzas are found in
"Kumârotpatti also, nevertheless, as the author of
"the poems is the same, no blame attachas to the fac
We have further the distinct statement of Mallin
in his Introduction to his commentary on the Rag
vams'a that "he[3] has undertaken to write a comm

---

1. यद्यप्येते श्लोकाः कुमारसंभवेऽपि सन्ति तथाप्यत्रैककर्तृत्वद्योतनायोक्तत्वान्न
Ms. *fol.* 47.

2. यद्यप्येते श्लोकाः कुमारोत्पत्तावपि विद्यन्ते तथाप्येककर्तृकत्वान्न दोषः Ms. *fol.*

3. व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् *Introduction* 5. It ma
observed that कालिदासीयं काव्यत्रयं is more definite than कालिद
त्रीणि काव्यानि would have been, and means very nearly "
well known three Kâvyas of Kâlidâsa."

ıry on the entire three Kâvyas of Kâlidâsa." To Mal-
âtha there is no doubt who that Kâlidâsa was. It
s that Kâlidâsa "the[1] real purport of whose poetry
s known to Kâlidâsa alone or to the Goddess Sarasva-
î, or to the four-mouthed god Brahmâ himself, but not
o others like me (Mallinâtha)." The age of Mallinâtha
not known with certainty. Dr. Bhâû Dâjî states "it
s not clearly established............He lived sometime
ıfter the fourteenth century." The grounds of the
tter statement are not given but the limit is pro-
ble as he quotes the Haimakos'a. At the same time
can hardly be much later as MSS. of his commentaries
e met with as old as three and four centuries.

But as observed above, the internal evidence derived
om the works themselves is quite overwhelming,
ıd nothing will enable sceptics to escape the con-
usion that either one and the same author wrote
em all or that there were two individuals in one
ving in the same place at different times. For it
impossible to suppose that a plagiarist who had bor-
wed wholesale from an extensively read, most cele-
ated, and generally admired author, who feigned
s master's modesty, copied his thoughts, expressions,
rtues, and defects, was able so far to impose upon a
ost of keen-sighted critics, that these were unable to
e him in his proper light, and regarded his produc-
ons as those of his master whom he had robbed, and
uoted them as models of correctness, elegance, beauty,
ıd originality in their treatises on glossaries (Kos'as),
oetry and drama.

---

1. कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती । चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये मादृशाः *Ibid.* 6.

To the readers of the three works, the Raghuvaṁ
the Kumârasambhava, and the Meghadûta—the p
cipal poems (Kâvyas) universally assigned to Kâli
—the same unaffected simplicity of expression,
same lively imagination, the same richness of illu
tion, the same fondness for the scenery of the Hin
yas, the Vindhya, and the banks of the Ganges,
same love of dwelling upon the peacefulness of rural
hermitage life, the same fondness for field sports,
same intimate acquaintance with court life, that pre
throughout them, is so striking that certain pas-
require only to be put side by side to show how gro
less is any doubt regarding the sameness of
author. The analogies between the dramas and
poems are necessarily fewer than those between the p
themselves, owing to the difference between the k
of composition of the Kâvyas and the Nâṭakas. B
far as the difference can admit of analogies, these
quite numerous and characteristic of Kâlidâsa. Betw
the Raghuvaṁs'a containing—only for the present, I
—nineteen cantos of verse, and the S'âkuntala contai
seven acts, of which the greater part is prose, there
not be much that is analogous. The necessity of co
ing himself to the adventures of love of one man and
mistress in the dramas affords little latitude to the
to indulge in dwelling upon some of his favo
ideas. But where such scope is afforded, as fo
stance, in the two poems of Raghuvaṁs'a and Kum
sambhava, the number of analogous and even iden
passages is quite numerous—perhaps too nume
So where between one drama and another the anal
may be expected to be greater than between a dr

nd a Kâvya, the S'âkuntala, the Vikramorvas'î and he Mâlavikâgnimitra fully answer the expectation.

Let us see what analogies the Kumârasambhava presents with the Raghuvams'a. We will first quote some of the passages, where the analogy or identity is at once striking, and then refer to such as, though analogous, nevertheless differ in their expression.

Raghuvams'a.	Kumârasambhava.
वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ I. 1.	तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ° ° ° यावन्त्येतानि भूतानि ° ° मातरं कल्पयन्त्येनामीशो हि जगतः पिता VI. 79, 80.
सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैः II. 27.	पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् III. 51.
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे Id. 31.	तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे III. 42.
भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः Id. 32.	मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः II. 21.
उपस्थिता शोणितपारणा मे Id. 39.	विरोधिनां शोणितपारणोषिणीं । गदाम् XIV. 11.
दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे । III. 37.	वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु- राशाविधूमो हुतभुग्ददीपे XI. 37.
तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः Id. 26.	स्वमङ्कमारोप्य सुखानिदानम् XI. 22. तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रेः XIII. 4.
विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः Id. 33.	विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् VII. 1. विवाहदीक्षातिलकं चकार Id. 24.
स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे Id. 60.	स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः XIII. 7.
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति V. 51.	स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् XII. 12.
स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयम् XIV. 14.	स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे I. 24.
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।	तयोरुपर्यायतनालदण्डम्

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे * * IV. 5	आभत्त लक्ष्मी: कमलातपत्रम् VII.
रजोभि: स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभै: । भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् *Id.* 29.	कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसां महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजै: । घनैर्निरुच्छ्वासमभूदलंतरां दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् XIV.
शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् । गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् *Id.* 72.	महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतै: सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया: सिंहा महास्वप्नसुखं न तत्यजु: XIV.
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि: VI. 22.	नक्षत्रताराग्रहमण्डलानाम् इव त्रियामारमणो नभोन्ते XIII. 8.
अध्यास्य चाम्भ:पृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि *Id.* 51.	मन:शिलाविच्छुरिता निषेदु: शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु I. 55.
रिपुश्रियां * * बन्दीकृतानामिव * *Id.* 55.	प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रि II.
ऐरावतास्फालनविश्लथं य: संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन *Id.* 73.	ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्र: III. 22.
ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु । बभूवुरित्थं पुरसुंदरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि VII. 5.	तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम् ईशानसंदर्शनलालसानाम् । प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि VII. 5
आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य: । बद्धुं न संभावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश: ॥ *Id* 6.	आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य: । बद्धुं न संभावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश: ॥ VII. 5

As the five stanzas from VII. 7 to 11 are ident with Kumârasambhava VII. 58 to 62, I do not qu them. Raghuvams'a VII. 12 is also *mutatis muta* the same as Kumârasambhava VII. 64, thus :—

Raghuvams'a.	Kumârasambhava.
ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥	तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

The verses that follow are also nearly identical :—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या । पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् VII. 13.	स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम् अपर्णया पेलवयापि तप्तम् । या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् VII. 65.
परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् । अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथो भविष्यत् ॥ *Id.* 14.	परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् । अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोभविष्यत् ॥ VII. 66.
इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः । उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्म समाससाद ॥ *Id.* 16.	इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः । केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमाससाद ॥ *Id.* 69.
आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी । वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ *Id.* 19.	रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत् । वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ *Id.* 77.
तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि । ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम् अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ *Id.* 20.	तयोः समापत्तिषु कातराणि किंचिद्व्यवस्थापितसंहृतानि । ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूव- न्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ *Id.* 75.
प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोर् उदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।	प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोर् उदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम् अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ VII. 21.	मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम् अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ VII.
हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः । कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ *Id.* 23.	सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्वदनं निनाय । कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ *Id.* 81.
तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् । वधूमुखं पाटलगण्डलेखम् आचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ *Id.* 24.	तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखम् उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः । वधूमुखं क्लान्तयवावतंसम् आचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ *Id.* 82.
कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् । *Id.* 25.	जायापती लौकिकमेषणीयम् आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् *Id.* 88.

The passages here given occur while the poet describes the celebration of a marriage and the performance of the ceremonies connected therewith. The following are selected from a description of a battle, attention having already been drawn to some of them by Vitthal S'âstrî[1] of Banâras :—

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस् तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् । यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं VII. 34.	पत्तिः पत्तिमभियाय रणाय रथिनं रथी तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि तः XVI. 2.
विलोलघण्टाक्वणितेन नागः *Id.* 38.	विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितैः VII. 26. विलोलघण्टारणितै रणोल्वणैः *Id.* 41.
पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी । तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ *Id.* 44.	ध्वन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरैः तान् प्रत्यैच्छन्मूर्च्छितान्भूयो योद्धुमाश्वस रम् XVI. 3 न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्छितम् प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नागमद्युद्धलोभतः *Id.* 4

1. The *Pandit* Vol. I. No. 10 pp. 141, 142.

कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः स्वं
नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श । VII. 48.

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोर्
उत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीद्
एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ *Id.* 50.

मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुषा
खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम्
XVI. 46.

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्धतप्राणौ दिवं गतौ ।
एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ
Id. 45.

Wherever the poet gets an opportunity to manifest his identity, as for instance when he comes to describe similar incidents, he rarely ever disappoints our expectations to meet with analogous illustrations. Here he is, in one place making the husband mourn the death of his wife and in another the wife that of her husband :

Raghuvams'a.	Kumârasambhava.
अथवा मम भाग्यविप्लवाद् अशनिः कल्पित एष वेधसः । यदनेन न पातितस्तरुः क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ VIII. 46.	विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता । अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ IV. 31.
कृतवत्यसि नावधीरणाम् अपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि । कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ *Id.* 47.	कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् । किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ *Id.* 7.
नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ *Id.* 56.	अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना । नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ *Id.* 34
विससर्ज कृतान्त्यमण्डनाम् *Id.* 70.	क्रियतां कथमन्त्यमण्डनम् । *Id.* 22.

Who that compares the description of spring in Canto IX. 24-27 of the Raghuvams'a with that in the third

Canto of the Kumârasambhava 25-39 will fail to obse
such an analogy between them as can only be explai
if their author is the same? But I feel I have quo
quite a sufficient number of passages, which will, I thi
convince any one of the identity of the author of the tw
poems. If further evidence be still required, there is mu
of it in the tenth Canto of the Raghuvams'a, where th
occur several stanzas in the prayer of the gods to Vi
nu which are almost identical with some in a simi
prayer addressed on a similar occasion to Brahmâ in t
second Canto of the Kumârasambhava. Compare for i
stance Stanza 16 with (Kum. II.) 16; 20 and 24 with
25 with 13; 33 with 16; 36 with 17; 45 with 46;
with 45; 47 with 61; 48 with 62.

It is no exaggeration to say that there are other ver
in the two poems too numerous to quote here, the striki
similarity between which admits of no other explanati
than that they proceeded from one and the same auth
As some of them are noteworthy, I will quote a few
them here. Speaking of Mathurâ founded by S'at
ghna, the poet says (XV. 29) स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता,
description into which he unconsciously glides wh
describing in the sixth Canto of the Kumârasambha
the city of Oshadhiprastha (V. 37) अळकामतिवाह्येव वसतिं वसु
पदाम् । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम्. The following verses l
menting the state of the pillars and windows of the hous
of deserted Ayodhyâ and the city of the Gods differ b
slightly:—

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानाम्
उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

दैतेयदन्तावलदन्तघातैः
क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यरङ्गाः ।

---

1. Compare particularly Raghu. IX. 25 with Kum. II. 2
Raghu. IX. 35 with Kum. III. 54, Raghu. IX. 57 with Ku
III. 32.

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्
निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः Ragh.
XVI. 17.

महाहिनिर्मोकविनद्धजालाः
स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः Kum.
XIII. 37.

In fact the whole of the description of the depopulat-
d capital of the Uttarakos'alas given in the sixteenth
Canto may be said to be reproduced in the thirteenth
Canto of the Kumârasambhava, where the city of the
Gods has suffered the same fate through the ravages of
he Asuras as Ayodhyâ had through neglect of the de-
cendants of Râma. In both the state of the bathing
ponds attached to the houses is deplorable. (Ragh. XVI.
13, Kum. XIII. 38, 39). The flower-trees in the gar-
lens of each, of which the boughs were before gently bent
down and the flowers plucked tenderly through kindness
by the ladies, were now either cut down or rudely violat-
d (Ragh. XVI. 19, Kum. II. 41, XIII. 32). In both
the net-work of the windows through which the beautiful
eyes of young women were accustomed to peep are now
spread over by the cobwebs of spiders (Ragh. XVI. 20,
Kum. XIII. 40).

The nineteenth Canto of our poem has its counterpart
in the eighth of the Kumârasambhava. Notably stanza 18
will suggest comparison with Kum. VIII. 59, and
stanza 28 with Kum. VIII. 11.

Among individual analogies the following are note-
worthy : काप्यभिख्या तयोरासीत् (Ragh. I. 46) कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यत्
(Kum. VII. 18) ;—the description of a hermitage, Ragh.
I. 50-53, Kum. VIII, 38 ;—the feeling of an agreeable
sensation with the eyes closed उपान्तसंमीलितलोचनो नृपः
चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ Ragh. III. 26. XIV. 2, शृङ्गेण च स्पर्शनि-
मीलिताक्षीं मृगीं Kum. III. 36 ;—the setting sun leaving his

splendor behind him in the person of fire, दिनान्ते निहितं
सवित्रेव हुताशनः प्रतिपद्य Ragh. IV. 1, भानुमग्निपरिकीर्णतेजसम् Ku
VIII. 41 ;—लीलारविन्दं Ragh. VI. 13, Kum. III. 56, M
ghadûta II. 2 हस्ते लीलाकमलम् &c. ;—the march of an ar
raising clouds of dust which rise up to the skies a
hide the sun from the sight, Ragh. VII. 36, Kum. XI
19. 20 ;—the heads of fighting warriors carried away
vultures the moment they are severed by sharp-edg
discs, Ragh. VII. 43, Kum. XVI. 27 ;—a mirror soi
by warm respirations Ragh. VII. 65, Kum. IX. 15 ;
age is not the criterion of those that are endowed wi
natural lustre तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Ragh. XI. 1, Kum.
16 (see also Vikramorvas'i Act. V. 18. न खलु वयसा जात्
स्वकार्यसहोभरः) ;—a road that is made unsafe by way-laye
खिलीकृते पथि Ragh. XI. 14, दृप्तासुरत्रासखिलीकृतात् ....
Kum. XII. 2 ;—all the ominous phenomena referred
in Ragh. XI. 58-61 have their parallels in Kum. X
13-24 ;—passing through the skies in a Vimâna or b
loon, आत्मनः पदं विमानेन विगाहमानः Ragh. XIII. 1, नभो वि
विगाहमानः Kum. XI. 4 ;—the flowing of numerous rivers i
to the ocean compared to the many wives of a man kissi
him, Ragh. XIII. 9, Kum. VIII. 16 ;—the manner
practising the penance styled पञ्चाग्निसाधनं, Ragh. XIII. 4
Kum. V. 20 ;—a river with its waves compared to a wom
that embraces with her arms, Ragh. XIII. 63, Kum.
32 ;—the husband or wife so separated that they a
not to be seen by each other again, अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन Rag
XIV. 49, प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् Kum. IV. 2 ;—the Vâlak
lyas heralding the passage of the sun and singing psal
to him, Ragh. XV. 10, Kum. VIII. 41 ;—dust turned
mud and mud to dust, Ragh. XVI. 30, Kum. XIV. 4
—a talisman of victory is जयश्रियः संवननं, Ragh. XVI. 7

Kum.[1] XIV. 2;—the S'irîsha flower is the standard of tenderness शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः, Ragh. XVIII. 44, शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः Kum. I. 41.

Before quitting the subject of the Kumârasambhava, it is necessary to call attention to the fact that Kâlidâsa not only expresses similar thoughts in similar phrases in the two poems, but employs the same metres in both of them for treating the same subjects. Thus it is remarkable that prayers are chanted in the *anushtubh* metre (Ragh. X. Kum. II.);—a marriage celebrated in the *upajâti* (Ragh. VII. Kum. VII.);—death lamented, no doubt suitably, in the *viyoginî* (Ragh. VII. Kum. IV.);—the fallen condition of Ayodhyâ and the city of the Gods pathetically regretted in the *upajâti* (Ragh. XVI. Kum. XIII.);—and the *rathoddhatâ* devoted to the amorous pastimes of lovers (Ragh. XIX. Kum. VIII.) The coincidence does not appear to be accidental, but seems at least to me to owe its origin to a natural desire of the poet the more easily to reproduce in one of the poems some of his favourite passages from the one he had written before, which distinction appears to be fairly claimed by the Kumârasambhava.[2]

With this internal evidence before us, corroborated by a tradition many centuries old that the same Kâlidâsa

---

1. जयश्रियः संयमनम् as read in Dr. Bhâû Dâjî's Edition is obviously a mistake for जयश्रियः संवननम्.

2. I have ventured to make the surmise from the somewhat unpolished appearance of several parts of that poem. I would also instance the false quantity (unless Dr. Bhâû Dâjî misreads)—though the only one I have met with in Kâlidâsa—in अत्र शृणुष्वावहितेन वृत्तम् XI. 12, as well as the frequent necessity of

that wrote the Raghuvams'a, wrote also the Kumâ
sambhava, and by the fact that of the two poems bei
quoted and referred to by standard works on Alankâ
as productions of the same poet, can we reasona
doubt the identity of their authors?

To turn now to the beautiful little poem of Megh
dûta. Even Prof. Weber in his essay on the Râmây
seems to admit that this poem is by the author of t
dramas. And as it is not doubted that the S'âkuntala a
the Vikramorvas'î belong to one and the same Kâlidâ
it may be worth while to see what evidence those t
dramas, together with the third one of the Mâlavikâgn
mitra—which I have already endeavoured (Preface to m
Edition 1869) to show, with whatever success, to belo
to the same poet—and the Meghadûta cumulative
afford, tending to solve the question of whether t
three poems belong to the Kâlidâsa who has giv
us the dramas. For this purpose, as what has been sa
above will have quite satisfactorily established that t
Raghuvams'a and the Kumârasambhava are to

---

reading as long a short vowel at the end of the first and th
pâdas when not ending a word (see IX. 9, 22, 42, 43. X
5, 9, 25, 27, 28. XII. 28. 53. XIII. 2, 17, 34. XVII. 6, 10,
26, 29, 41, 42); the very free use of अभि, अन्तः, अति and उपरि,
prepositions governing nouns (XIII. 13, 23. XIV. 35. XV.
13, 14, 18, 19, 29, 42. XVI. 24, 26, 34), a use to which th
are rarely put in the Raghuvams'a; and the prolix style of
marked by repetitions as exhibited in the latter cantos (for e
ample, in Canto XVI. St. 15 is a mere repetition of St 7, St.
is partly a paraphrase of 19; 32, 33, and 34 are the same thi
repeated in different forms; there is repetition of XVII. 52,
the verse that follows.)

assigned to the same Kâlidâsa, it will only be necessary that the evidence of parallel passages to be found in the dramas and the Meghadûta may bear upon either of those two poems.

Beginning with the S'âkuntala, the benedictory stanza reminds us that the author is a devotee of S'iva, the deity which is invoked at the commencement of the Raghuvaṁs'a, the Vikramorvas'î and the Mâlavikâgnimitra, and which constitutes one of the heroes of the Kumârasambhava, and is reverentially alluded to in the Meghadûta (I. 37-40 *Bombay Edn.*). One of the eight forms (*tanus*)—viz. the Sun—specified in the Nândî is alluded to as such in Kum. VIII. 52. Passing on, we come to the modest standard of excellence, the poet proposes to himself. viz. the satisfaction of the good, to undergo whose just criticism is as gold passing through a crucial test आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये &c. (S'âk. Act I. 2 Bom. Edn. of S'ake 1783.) The same modest test inspired the poet's request to the audience in the Vikramorvas'î (Act I. 2). Both should be compared with Ragh. I. 2, 3, 4, 9, 10. The S'irîsha, the Navamalli and the Pâṭala flowers are the same favourites in the Ragh. and the Kum. that they are in the dramas. The affection of love (*Vikâra* or *Vikriti*) suddenly felt by S'iva (Kum. III. 69) in the presence of Kâma surprises that divine practiser of austerities similarly to S'akuntalâ struck with the same passion in her father's hermitage in the presence of King Dushyanta (Act I. किं णु क्खु इमं जणं पेक्खिअ तवोवणविरोहिणो विआरस्स गमणीअह्मि संवुत्ता). The following two stanzas on hunting are but paraphrases of each other in different metres :—

Ragh. IX. 49.

परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ
तनुमतोनुमतः सचिवैर्ययौ ॥

S'âk. Act II. 5.

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

And so also the following in which the deer, the bir[d] and the trees of the forest express their sorrow [in] ways best suited to them, in one for the misfortun[e] of Sitâ, and in the other for the departure of S'aku[n]talâ from the hermitage:

Ragh. XIX. 69.

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा
दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम्
अत्यन्तमासीद्रुदितं वनेपि ॥

S'âk. Act IV. 12.

उग्गलिअदब्भकवला
मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा ।
ओसरिअपण्डुपत्ता
मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥

The marriage of the mango tree with a creep[er] spoken of in Canto VIII. St. 60 readily reminds one [of] that beautiful passage in the S'âkuntala (Act. IV. 1[3]) in which S'akuntalâ's foster-father expresses satisfa[c]tion at the connection that she had formed, and pr[o]mises soon to bring about the other match, when bi[d]ding adieu to his daughter. The mind according to K[â]lidâsa remembers unconsciously the associates of a fo[r]mer life,—a theory which he propounds in the follo[w]ing stanzas:

Ragh. VII. 15.

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां
राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥

S'âk. Act V. 2.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि[1] ॥

Who does not see the close relationship between th[e]

---

1 See also Ragh. XVIII. 49.

following three sets of questions, two asked by a king and one by a Brahmachârî, enquiring about the health of a hermit and the peace of his hermitage ?

Ragh. V. 5, 7, 6.	S'âk. Act. V. 9.	Kum. V. 33, 35, 34.
कायेन वाचा मनसापि शश्वत् यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्	किमुद्दिश्य काश्यपेन...ऋषयः प्रेषिताः स्युः ? किं तावद्व्रतिनामुपोढ-तपसां विघ्नैस्तपो दूषितम्	अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्
क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वाद् अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः	धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।	अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु
आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम्	आहोस्वित्प्रसवो ममाप-चरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम् इत्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छे-दाकुलं मे मनः ॥	अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्

The ancestors of Dushyanta show the same anxiety for their sacrificial cake and oblation as those of Dilîpa, at the prospect of their races being left without a male to offer them in future :

Ragh. I. 66, 67.	S'âk. Act VI. 22.
नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः । न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया । पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥	राजा । अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डभाजः । कुतः अस्मात्परं बत यथाश्रुतिसंभृतानि को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥

The Kumârasambhava is not the only poem in which Kâlidâsa speaks (I. 1.) of a long mountain range as dipped with its two ends in the eastern and the western seas—"पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः" ; the Hemakûta

is also "पूर्वापरसमुद्रावगाढः" S'âk. Act VII. The curse under which Dilîpa was labouring and which had made him heirless was the result of an accidental transgression by him in not having bowed down to and walked round the heavenly cow Surabhi, that was sitting under a tree when he passed by:

> आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि
>
> ° ° °
>
> प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः
>
> अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति । प्रजेति शशाप I. 75-77.

King Dushyanta is more cautious and avoids a similar error, as he on being told that the sage Mârîcha lived on the Hemakûṭa at once remarks: तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

The following are a few of many analogous short phrases and illustrations to be found in the S'âkuntala and the Raghuvaṁs'a: parivâha, overflow, पदमं सपरिवाहं (कुतूहलम्) आसि Act. II., रागपरिवाहिणी गीतिः Act V., परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः Ragh. VIII. 73;—the simultaneous setting and rising of the sun and moon respectively, Ragh. XI. 24, S'âk. IV. 2;—पदं कृ to set foot on, to enter upon, सहि पदं कारिदा Act IV., शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् Act IV. 19, Kum. III. 33. V. 21. VIII. 13. VI. 14.;—गोत्रस्खलनम् mistaking a name, Act VI. 2, Ragh. XIX. 24, Kum. IV. 8;—शिथिलकेसबन्धणुब्भन्तकुसुमेण &c., from which the flowers had *dropped* उद्वेष्टनवान्तमाल्यः केशपाशः Ragh. VII. 6;—अवदानतोषितः pleased with the exploit, S'âk. Act VII. 1, Ragh. XI. 21;—King Dilîpa following the sacred cow seemed like unto *vidhi* (the performance of religious works), श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना, Ragh. II. 16. The same simile is used to compare the union of Dushyanta and S'akuntalâ, श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं...... समागतम्, Act. VII. 29. The simile being very unusual

and one of those that are characteristic of Kâlidâsa its occurrence in the two works is particularly valuable as bearing upon the present enquiry.

King Purûravas, soon after his union with Urvas'î, goes with this his new bride into the forest of the mountain Gandhamâdana, to enjoy himself. Similarly S'iva and Pârvatî in the Kumârasambhava resort to the same place (Canto. VIII. 28) after their marriage, and there is considerable similarity between the beautiful descriptions of the various objects S'iva shows to his wife and King Purûravas observes in his bewilderment during the temporary loss of his wife, the offended nymph. As in the Vikramorvas'î (Act IV. St. 5.), so in the Raghuvams'a (XIII. 29) the appearance of wild plaintain-trees growing on the slopes of mountains in the rainy season furnish the poet with an illustration for the eyes of a woman that are reddened by anger or some other cause. One of Kâlidâsa's favourite ideas, a doe stopped and prevented from joining the herd by her fawn "loving the udder," finds expression in the following lines :—

Ragh. IX. 55.	Vikram. Act IV. 32.
तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै- र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् आविर्बभूव . . . . मृगाणां यूथम् ।	अस्यान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा तामयमनन्यदृष्टिर्भग्रीवो विलोकयति ।

King Nala (Ragh. XVIII. 6) retires to the forest and forms friendship with the beasts thereof, मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम-देहबन्धाय पुनर्बबन्ध, which little differs from the following in the Vikramorvas'î : अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो विचरितमृगयूथान्या-श्रयिष्ये वनानि Act. V. 17. The elephant is as fond of the fragrant *sallakî*-plant in the Vikramorvas'i,

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन
अभिलषतु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् Act. IV. 23,

As in the Kumârasambhava :

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः
सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते
वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् VIII. 33.

Of short phrases the following seem to be interesting :—अवलेप, haughty and outrageous conduct (towards a woman), असुरावलेपादी Act V., पवनावलेपजं वाष्पम्, Ragh. VIII 35 (the word is used in its ordinary sense in Kum. XV. 32, 42, Megha. I. 14, Ragh V. 53, S'âk. Act VI. *post* V. 11); पर्यायसेवा *i. e.* service by rotation, Kum. II. 36, अम्बरावारपञ्जाएण, Vikram. Act IV. *ad init*; प्रभापल्लवितो मणिः, Act V. 3 which is evidently the same as स्फुरत्प्रभामण्डलः, quoted before. We may also notice the allusion to the descent of the Moon from Atri (Ragh. II. 75, Vikr. Act V. 21), and the allusion contained in the following lines, probably to Cantos XII. and XIII. of the Kumârasambhava : आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते । अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता Vikram. Act V. 23. Lastly the blessing pronounced at the end of the fifth Act may be compared with Ragh. VI. 29, the poet alluding probably to personal experience that wealth and learning are naturally disinclined to associate with each other.

The Vikramorvas'î furnishes a pretty large number of analogies to the Meghadûta, both in thoughts, expressions, and allusions. We can only notice such of them as are prominent. The one (Act II.) describes the light of the sun as आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानाम St. 1, the other (II. 3.) नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः. In Act II. the

king says मया खलु दुर्लभप्रार्थिता कथमात्मा विनोदयितव्य:, and further on असुलभप्रार्थनादुर्निवारं मनो मे (Act II. 6) with which we may compare the दुर्लभप्रार्थनं चेत: &c. of Meghad. II. 47. Again, the day is easily spent in the ordinary duties of life, but the night is restless कार्यान्तरितोत्कण्ठं &c. Act III. 4 ; Meghad. II. 27, सव्यापारा &c. ;—the face of a woman with the disheveled hairs hanging over it compared to the rising moon as yet hidden in the darkness of the night. Act III. 6 उदयगूढशशाङ्क &c. Megh. II. 23 ;—the river whose stream is obstructed by rocks occurring in its way, Act III. 8 Megh. I. 19 रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्. The nymph is offended that the king fixed his eye on Udayavatî, a Vidyâdhara's daughter, as this latter was playing on the sand bank of the Mandâkinî, Act IV. *ad init.* तहिं मन्दाइणी-पुळिणपय्यन्ते कीळमाणा विज्जाहरदारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा णिज्झाइदेत्ति कुविदा. What else than an explanation and a paraphrase, such as the author who wrote the above alone could give is the following ?

मन्दाकिन्या: पयसि शिशिरै: सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णा: |
अन्वेष्टव्यै: कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढै:
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्या: ॥ II. 6.

The anxiety and apprehension felt by lovers at the approach of the rain-cloud may be a common property of all poets writing, as it were, to a pattern furnished by the teachers of the Alankâras'âstra ; but what should make the same word *sannaddha* be used in the following stanzas, except the circumstance that the same poet wrote them both ?

Vikram. Act IV. 1.	Meghad. I. 8.
नवजलधर: संनद्धोयं न दृप्तनिशाचर: ।	क: संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम् ?

Again, the words मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत: &c. Megh.

I. 3 are only a paraphrase of Chitralekhâ's words: इमिणा उण णिव्वुदाणं वि उक्कण्ठाकालिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि, Vikram. Act IV. Praves'.

The following is said of the lightning, the associate of the rain-cloud:

Act IV. 1.	Meghad. I. 41.
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी।	सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्।

The lightning here referred to as the only light that benighted persons look to when other lights fail is again referred to in the same Act: हन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोऽपि शतह्रदाशून्यः. In the estimation of the good, service to suitors is more important than their own interests, and their only reply is the granting the suit itself स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव Act. IV. 15, Meghad. II. 53. प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव. The circles of light in the following stanzas deserve, I think, particular attention:

Vikram. Act V. 2.	Meghad. I. 48.
असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं	ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
बिभ्रन्मणिं मण्डलचारुशीघ्रम्।	....कर्णे करोति...तं मयूरं नर्तयेथाः।
अलातचक्रप्रतिमं विहंगस्	
[1]तद्रागरेखावलयं तनोति ॥	

The allusion to the *nichula* tree in Act IV. St. 4 and Meghad I. 14 is not in itself of much value except for the tradition which Mallinâtha has preserved and handed down to us that the latter passage contains an occult allusion to a contemporary poet, fellow-student and friend of Kâlidâsa, nicknamed Nichula and to Dingnâga, one of his (Kâlidâsa's) rivals[2] whose histri-

1. तद्रागरेखावलयं तस्य मणे रागस्य प्रभाया रेखा राजिस्तस्या वलयं मण्डलम्, Kâṭavema *ad loc.*

2. The passage certainly very well bears the double construction put upon it by the scholiast. It is remarkable neither

onic gestures (according to Mallinâtha, 'censures accompanied by gestures of the hand') the poet ridicules and tells his own poem to avoid.

The Meghadûta abounds in passages bearing ample testimony to its having been written by the author of the Kumârasambhava, the Raghuvaṁs'a, and as we have already seen the Vikramorvas'î. In the first place the poem has for its subject that particular passion in the delineation of which Kâlidâsa excels, and to dwell on which he always seeks opportunities. Then as in the Kumârasambhava, the Vikramorvas'î, the S'âkuntala, and partly in Raghuvaṁs'a, the Himâlaya and those divine forests, mountains, rivers, and cities which the poets love to associate with that abode of the Gods, chiefly occupy the poet's attention. Moreover, illustrations derived from sources so familiar to the reader of the dramas and

---

the Sanskrit-German *Wörterbuch* nor Monier Williams seems to be aware of the passage as neither of them notices the tradition and not even the name of Nichula. Here is the passage :—

अत्रेदमपि अर्थान्तरं ध्वनयति । रसिको निचुळो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन् पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानाम् । पूजायां बहुवचनम् । दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्यावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ ...... । अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यं .... हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्सहः सन् खमुत्पत उच्चैर्भवेति ॥ स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति चेन्मृषा येन जळाशयोऽपि स्थित्वानुकूलं निचुळश्चळन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगादित्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुळसंज्ञेत्याहुः ॥ The *S'abdárnavakos'a* recognises Nichula as a proper name, being that of a poet: वानीरे कविभेदे स्यान्निचुळः स्थळवेतसे ॥ Mallin. *ad. loc.*

the Raghuvaṁs'a and the Kumârasambhava are found in the Meghadûta to an extent, which, considering the size of the latter, is not small. Allusions to the same events, objects, and circumstances strengthen the evidence afforded by the illustrations. The following instances leave little doubt that the same poet that wrote the *Cloud Messenger* was also the author of the Raghuvaṁs'a: the *vaprakriyâ* or *vaprakrîḍâ* of an elephant or bullock, Megh. I. 2, 56. II. 52, Ragh. V. 44 ;—the effect of the rain-cloud and its friends the peacock, the Kâdamba-flower, thunder, and the plantain flower on lovers separated from their wives, Megh. I. 3, Ragh. XIII. 26, 29 ;—a mountain spoken of as the breast of the earth, Megh. I. 18, Ragh. IV. 51 ;—a city described as a colony from heaven Megh. I. 31, Ragh. XV. 29 and Kum. VI. 37 (quoted before), Vikram. Act II. णं पत्तअं ठाणन्तरगदो सग्गोत्ति;—the same allusion to Ujjayinî, the river Siprâ, and the shrine of Mahâkâla S'iva Megh. I. 31, 32, 38, Ragh. VI. 32, 34 ;—the pigeons occupying the inner side of the eaves of houses, Megh. I. 42, Vikr. III. 2, Mâlavikâ. II. 13 ;—the Ganges seeming to join the Jamnâ elsewhere than at Prayâga, the place of the actual confluence (this, I think, appears to be one of those ideas, that, if I may say so, are Kâlidâsa's private property), Megh I. 55, Ragh. VI. 48 ;—sitting on a rock cooled by the vapours of the Ganges and perfumed with musk or other natural rasin deposited on it आसीनानां सुरभितनलं नाभिगन्धैर्मृगाणाम् । तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः Meghad. I. 56, अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि Ragh. VI. 51 quoted before, where the citation from the Kum. may also be compared ;—the dry bambus, filled with the wind, sound like flutes and the sylvan deities sing

to their music their songs of victory in honour of some hero:

Ragh. II. 12.

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चै-
रुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥

Meghad. I. 60.

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

The marble walls of Kâlidâsa as transparent as glass, and used by the Goddesses for mirrors are as uppermost in the poet's mind in the Meghadûta I. 62 कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्य, as they were when he described them in the Kumârasambhava:

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
सिद्धाङ्गनाः स्वप्रतिबिम्बमारात् ।
सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्ते-
श्चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ॥
यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गम्
आत्मानमालोक्य
निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि
ताराकुलानि स्फटिकालयेषु
नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः । IX. 40—44.

So the trees buzzing with humming bees (Megh. II. 3 यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः &c. Ragh. IX. 32. XVI. 47). The following are each a description of the blessed condition of a city on the Himâlaya:

Meghad. II. 4.

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र (*i. e.* अलकायां) नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात्
नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति.

Kum. VI. 44.

यौवनान्ते वयो यस्मिन् (*i. e.* ओषधिप्रस्थे) नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥

Again,

Meghad. II. 5.

यस्यां (अलकायां) यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः
आसेवन्ते मधु.

Kum. VI. 42.

यत्र (ओषधिप्रस्थे) स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥

The banished Yaksha, though seeing (Megh. II. 43) the prototypes of his absent wife's beauty in the objects around him finds no more consolation in them than did Aja in those of his wife's (Ragh. VIII. 58, 59).

Similarly when, lamenting their separation from their beloved wives, the one is deceived by a dream and the other gives vent to his sorrows, both awaken the sympathy of the sylvan deities or of the trees they haunt and make them shed tears of compassion in the shape of gum or dew-drops :

Meghad. II. 45.

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥

Raghu. VIII. 69.

विलपन्निति कोशलाधिपः
करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि
स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥

We may further compare the emaciated wrists of the Yaksha, who was कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः (Meghad. I. 2), and king Dushyanta who says his मणिबन्धनात्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते (S'âk. III. 13, the bracelet is further alluded to in Act VI. 3). Hope supports the hearts, tender as flowers, of young women when they are separated from their husbands, आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि (Meghad. I. 10); गुर्वपि विरहदुःखं आशाबन्धो

साहयति, 'hope renders sorrows of separation, though great, bearable (S'âk. IV. 15). The prominent allusion to Skanda's birth and his leadership of the celestial armies in रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूनामत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः (Meghad. I. 47) repeated in Raghu. II. 75 and VII. 1, appears to me to point not only to the story of Skanda but also to the Kumârasambhava, Canto IX. (see especially Stanzas 13, 14). We may also refer to Meghad. I. 11 श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः, and Vikramorvas'î मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ......(Act IV. 14), पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं त्वं पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः (Act IV. 15), in which passages the Râjahamsa or flamingo is represented as preparing itself, on seeing the rain-cloud and hearing the thunder, to migrate, and furnishing itself with the stalks of lotuses as 'food on the road' (पाथेयम्), to be eager to proceed towards the Mânasa lake. I pass over many analogous short phrases and allusions in the Meghadûta, and the Kumârasambhava and the Raghuvams'a, as I trust I have adduced sufficient evidence in vindication of Kâlidâsa's authorship of the last work.

Now if it be, as I trust it will be, admitted that I have succeeded in showing that the same Kâlidâsa that wrote the Kumârasambhava also wrote the Raghuvams'a, there is one important fact that, independently of the internal evidence quoted above (though this is in itself sufficient to satisfy most sceptics), not only shows that that Kâlidâsa who composed the dramas and the Meghadûta also composed the Raghuvams'a and the Kumârasambhava (I leave the Ritusamhâra and other works attributed to Kâlidâsa for the present out of consideration, as the present enquiry does

not extend to them), but also contributes very much to our being able to arrive at a sound conclusion regarding his age. I refer to the fact that Kshîrasvâmî, the celebrated commentator on the Amarakos'a and a grammarian, quotes the Kumârasambhava under the name of Kâlidâsa. My attention was first drawn to two[1] of his quotations by the comments of Mallinâtha who refers to them in his commentary. On going over the commentary of Kshîrasvâmî on the second and third Kândas of the Amarakos'a (that on the first I have not had access to) I found many more passages quoted there from the Kumârasambhava.[2] Now though it is true that out of the two quotations of Kshîrasvâmî referred to by Mallinâtha, only one is cited under the name of

---

1. संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।
यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् । Kum. VI. 46.

Mall...... अत्र गन्धवद्गन्धमादनमिति आगन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुंलिङ्गान्तः । अत एव क्षीरस्वामिना गन्धमादनमन्ये चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं सुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदास इति ।

The other passage is :
सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ VII. 11.

Mall. उद्गमनीयवस्त्रं धौतवस्त्रं...... । तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगमित्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एवात्र क्षीरस्वामी युगं प्रायशः यल्लक्ष्यं गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेत्येनदेव उदाहृतवान् ।

2. See Kânda III. विशेष्यनिघ्न° 47 (quotes तां वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच Kum. I. 47); *ibid* 68 (quotes कण्ठस्य तस्यास्तनबन्धुरस्य VIII. *id.* I. 42); *ibid.* अव्य° 6 (quotes अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः *id.* III. 20); *ibid* अव्य° 11 (quotes अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् *id.* V. 33); *ibid* अव्य°. 13. (quotes हिमालयो नाम नगाधिराजः *id.* I. 1); *ibid* on आगुह्य° ऊर्ध्वग्राह्य (quotes अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज *id.* V. 86.)

Kâlidâsa and two[1] MSS. that I have consulted do not quote the verse from the Kumârasambhava (VI. 46), there is a third passage which *is* so quoted. It is as follows:

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु &c. Amara. II. मनुष्यव° 39.

Kshirasvâmi : मिथ्यते संगच्छते मिथुनं मिथृ मेथृ संगमने द्वन्द्वमिति द्वन्द्वं रहस्यमर्यादेति साधुः । यत्कालिदासः । द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ The quotation is from Kumârasambhava III. 35. It is possible that Mallinâtha quoting from memory may have committed an error, and Kshîrasvâmî may have quoted the other passage viz. सुगन्धिर्गन्धमादनः in some of his other works. But from the passage just quoted it is clear that Kshîrasvâmî quotes the Kumârasambhava as a work of Kâlidâsa, and it is therefore beyond doubt that the Raghuvams'a also must be the work of Kâlidâsa, as both the works have been shown to belong to the same identical author.

But it is not necessary to *infer* the existence of the Raghuvams'a in the time of Kshîrasvâmî. For we find it frequently quoted by him in the same commentary. Among the quotations are the following:

यथा । वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम् I. 8 on II. मनुष्यव°. 41.

यद्रघोरुत्तरदिग्विजये । दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् IV. 67 on II. मनुष्यव° 124.

प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव VIII. 93 on II. ब्रह्मव° 53 III. ना° 153.

यत्नश्यम् । यातेति जन्यानवदत्कुमारी VI. 30 on II. ब्रह्मव° 57.

There are several[2] other passages quoted, but those

---

1. One from the Library of the late Dinamaṇis'ankar S'âstri of Surat, and the other in the Deccan College Library, Poona.

2. For example see Kâṇḍa II. क्षत्रियव° 30 (quotes III. 70), ditto 37 (quotes V. 32), III. ना° 31 (quotes XVI. 11), ditto 143 (quotes V. 64), ditto ना° 156 (quotes I. 46), ditto 22 (quotes

above given will suffice to prove that the Raghuvaṁs'a existed and was considered a standard work when Kshîrasvâmî lived.

Now as regards the date of Kshîrasvâmî the *Râjataranginî* enables us to assign him to the middle of the eighth century of Christ. That work gives the history of Jayâpîda the mighty Emperor of Kâs'mîra, "who brought back "Learning to Kâs'mîra, the country of its birth, from "distant countries whither it had fled, and who caused "the Mahâbhâshya that was well nigh lost to be brought "from other countries, and interpreting it caused it to be "studied in his empire."[1] It goes on to say that "having re-"ceived his knowledge from the Professor of the science of "lexicography, named *Kshîra, Pandita Jayâpîda* was re-"ckoned among the wise." The name *Kshîra* for *Kshîrasvâmî* does not by any means interfere with the identification, as *Svâmî* is merely an honorific affix, like *âchârya* in *S'ankarâchârya* and *Hemâchârya*. The shorter was the real name as is shown by the title of his work on grammar called *Kshîratarangini*. And as we know of no other *Kshîra* who was both a grammarian and a lexicographer and also a teacher[2] of lexicons, the Kshîra

---

III. 51), ditto 28 (quotes XI. 12), ditto 45 (quotes I. 13), ditto 95 (quotes I. 3).

1. उत्पत्तिभूमौ देशेऽस्मिन् दूरदूरतिरोहिता । कश्यपेन वितस्तेव तेन विद्यावतारिता ॥ * * * देशान्तरादागमय्य व्याचक्षाणः क्षमापतिः । प्रावर्तयत विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले । क्षीराभिधाच्छब्दविद्योपाध्यायात् संभृतश्रुतः । बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः Râjat. IV. 488 fgg.

2. Kshîrasvâmî is full of quotations from his own Kos'a in his commentary on the Amarakos'a. That he was a teacher of the science of words, *i. e.* lexicography, may easily be understood from his having commented upon Amarasiṁha's

mentioned by the Râjataranginî is beyond all doubt the celebrated commentator on the Amarakos'a.[1] The date of Jayâpida the son of Vappiya and successor of Sangrâmâpîda varies from A. D. 754 to A. D. 772 according to three different calculations.[2] Now from the manner in which Kshîra[3] quotes the Kumârasambhava and the Raghuvams'a, viz., with the simple introduction of यल्लक्ष्यम्, 'as may be seen, as for example,' and यथा 'as,' without adding the name of the author quoted from, it is clear that those works were perfectly well-known at that time, and known to be so authoritative that they might be quoted to support or refute the author whom Kshîra was interpreting in his commentary. To obtain such celebrity and authority, the poems must have been written at least one or two centuries before. And

---

glossary. His frequent references to Kâs'mîra and to the readings of the Amarakos'a prevalent among the people of that country add strength to the identification.

1. According to Colebrooke (*Misc. Essays* II. 55) *Râyamukuṭa* A. D. 1431, bases his commentary on the Amarakos'a on that of Kshîrasvâmî, who is also quoted by Dinakaramis'ra, A. D. 1385, and Châritravardhana. See *Appendix*.

2. Prinsep's *Antiquities* Vol. II. p. 245. According to Troyer's calculation the date is 754-58, Cunningham's 751-11 and Wilson's 772-10.

3. The St. Petersburg *Sanskṛit Wörterbuch* cites this author under the name of *Svâmin*, which appears to be an evident mistake notwithstanding that Mallinâtha and other commentators sometimes cite him as Svâmin, which is simply out of respect. Works on grammar not seldom quote Pâṇini or Patanjali under the term *Âchâryâḥ*, but no one will seriously take that to be the real proper name.

this takes us back to the middle of the sixth century.[1]

---

1. While correcting for the press I have come across Prof. Aufrecht's analysis of Kshîrasvâmî's commentary, published in the *Zeitschrift* for May 1874 of the German Oriental Society where the learned Professor disposes of Kshîra's date in two lines and assigns him to somewhere between the eleventh and twelfth centuries on the ground that he quotes S'rîbhoja, and is quoted by Vardhamâna, the author of the Gaṇaratnamahodadhi. The Professor does not notice the passage in the *Râjataranginî*, nor does he think it necessary to discuss the question whether the glossary quoted by Kshîrasvâmî under the name of S'rîbhoja is at all and if so properly attributed to *Bhojadeva* of Dhârâ. For there are no grounds for holding that this *S'rîbhoja* was the *Bhojadeva* to whom the *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa* is attributed, and who lived in the middle of the eleventh century. The facts of the *Râjataranginî* ought not, I think, to be lightly set aside except on the ground of the most convincing proof. Neither the date nor the authorship of the *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa* is satisfactorily established, and even if it were, it would throw little light on the date of Kshîrasvâmî, as the lexicographer quoted by the latter as S'rîbhoja appears to be different from the Bhojadeva of Dhârâ to whom I have not seen a glossary attributed. It may here be mentioned that Kshîrasvâmî quotes what appears to be a Kos'a under the name of S'rîharsha (संघातमृत्युमर्दकं मार्टिर्मारीचरेवतेति [?]श्रीहर्षः II. मनुष्य°59), but there is no Kos'a among the works that S'rîharsha the poet says he composed.

To me the S'rîbhoja quoted by Kshîrasvâmî appears to have been, like the latter, a commentator on the Amarakos'a and the writer of a glossary. This is clear from the manner he is cited by Kshîrasvâmî. The following passages taken from the second and third Kâṇḍas will bear me out :—

It will be also observed that Kshîrasvâmî quotes from the Kumârasambhava in a manner that shows that

---

On II. वनौ° 33. आम्रश्चूतो &c. "च्योतति रसं चूतः। चूषयत इति श्रीभोजो निरवोचत्". This I think leaves little doubt that S'rîbhoja commented on the Amarakos'a.

On II. मनुष्य° 59. "पामास्यास्तीति पामनः पाम इत्येके। द्वावेति श्रीभोजः" The same must be said of this remark.

On II. क्षत्रिय° 52. कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री &c. "वाणवारस्य व्यत्ययेन मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः।" And of this also.

On II. क्षत्रिय° 96, 97. "यच्छ्रीभोजः कमर्थिनः कुपुत्रंतुकंमगध्यंतु (*sic.*) मागधाः। कामिपुष्यां तु यद्वानो रामोरण्यं भुरण्यति।"

On II. वैश्य° 56. कामं प्रकामं पर्याप्तं &c. "प्रायः क्रियाविशेषणान्येतानि। अत एवाव्ययत्वे एतेषां श्रीभोजो भ्रान्तः।"

On II. वैश्य° 75. "उरण्यति देवता (? :) प्रीणाति इति श्रीभोजः।" Do not this and the previous passage show that S'rîbhoja is an earlier commentator of Amarasiṁha?

On II. शूद्र° 7. "विशेषेण ओकं समवायमियर्ति व्योकारः। व्योरिति अयःपर्याय इति श्रीभोजः।" The same may be asked regarding this remark.

On II. शूद्र° 7. "पीडयानेस्मात्सेटेति श्रीभोजः।"

On III. विशे° 38. "पिशुनः पिश अवयवे। अपिंशयति खण्डयति इति श्रीभोजः" Kshîrasvâmî here quotes S'rîbhoja to show that the latter has given the etymology of पिशुनः in a way different from his own.

On III. विशे° 53. "श्रीभोजस्तु परः शब्दं नित्यान्तं मन्यते यथा परोवरं परोक्षम्।"

On III. ना° 216. कृतान्ते पुंसि कीनाशः &c. "कीशकीकटकीचकाशार्थः कीनिपात इति श्रीभोजः।"

On III. अव्य° 21. तथा परान्या° &c. "अन्यतरेद्युः। इतरेद्युः। द्युर्दिनमिति श्रीभोजः।"

he either knew only one Kâlidâsa or that he considered the work he was quoting from to belong to the celebrated Kâlidâsa, who had only to be named to be recognised. Surely if the Kumârasambhava was the production of a Kâlidâsa more modern than or different from that of the dramas, Kshîrasvâmî would either have named the poem itself instead of its author, or the latter with a distinctive designation such as अभिनवकालिदास, or some similar appellation. The conclusion is therefore unavoidable that in the middle of the eighth century of Christ the Kumârasambhava was considered as a work of the great Kâlidâsa. Of course, it is not probable that an eminent grammarian and scholar like Kshîrasvâmî, extensively read in Sanskṛit literature as is shown by his quotations, might have mistaken a spurious work that was fathered by its real author upon the great poet, for one composed by the latter.

One source, not yet much investigated of facts bearing upon the age of Sanskrit authors is the numerous commentaries on Kâvyas, Kos'as and grammars and lastly, works on the Alankâras'âstra. They are full of quotations and the date of one being ascertained will throw considerable light on those of many others and make the subject of Indian chronology, which has

---

These are all the passages I have found in the second and third Kâṇḍas referring to S'rîbhoja, and there is only one among them that seems to contain a quotation from his glossary; the rest refer, as far as I see, to his comments on the Amarakos'a. Is it not difficult to believe that the Bhojadeva of Dhârâ the author (if he be) of the Kaṇṭhâbharaṇa could have stooped to write a commentary on the Amarako'sa, and to compile a glossary?

hitherto remained shrouded in obscurity and confusion, afford results far beyond our present expectations.[1]

In connection with the authorship of Kâlidâsa it may be mentioned here that by the commentary of Kshîrasvâmî the Meghadûta and the Vikramorvas'î are also proved to be prior to his date as he quotes them both.[2]

To recapitulate, the conclusions I arrive at are:

1. That there is nothing in his works that renders the ordinary tradition assigning Kâlidâsa to the age of the Vikramâditya of the Saṁvat Era untenable:

2. That though Kâlidâsa shows some acquaintance with the astrology of the zodiac, the passages in his works, that contain astrological allusions, do not prevent us from assigning him to the first century B. C., if he be shown by independent evidence to have then lived:

---

1. I have met with a passage in Hemâdri's commentary from which it appears that the author of the '*Sârasvata ṭîkâ*' quotes the Raghuvaṁs'a under the name of Kâlidâsa. I have not yet been able to find out what *ṭîkâ* is meant. Here is the passage: On तं पानयां प्रथममास पपात पश्चात् Ragh. IX. 61 "कालिदासश्चेच्छन्ति व्यवधानं यत्र त्रयोदशे सर्गे प्रभंजयां यो नहुषं चकार षोडशे सर्गे संयोजयां विभिवदास समेतबन्धुरिति" सारस्वतटीकायाम्.

2. On स्यात्कौलीनं लोकवादे &c. Kâṇḍa III. ना. 117 "कुलीने भव कौलीनं कुलस्येदं वा। लोकवादोपवादः। यथा। मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः (Meghad. II. 51); also on आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः &c. III. संकीर्णव° 7 "आङ्पूर्वप्रच्छिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः। यथा। आपृच्छस्व प्रियसखममुम्" (Meghad. I. 12.) On Kâṇḍa III. अव्य° 22 "तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा &c." he has: एकपदे च। यथा अयमेकपदे तया वियोगः. Vikramorvas'î IV. 3.

3. That the Kâlidâsa of the three dramas was also the Kâlidâsa of the poems, Raghuvaṁs'a, Kumârasambhava and Meghadûta :

4. That this Kâlidâsa lived considerably prior to the middle of the eighth century—at least two centuries—and probably under a Vikramâditya who reigned at Ujjayinî :

5. That, therefore, all stories connecting him with a king Bhoja that reigned at Dhârâ after the tenth century are to be rejected as altogether without foundation :

6. That the Râmâyana must have been written very many centuries before the time of Kâlidâsa, many centuries before the time when Prof. Weber is inclined to regard it to have been composed.

S. P. P.

Surat, 1st June 1874.

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं
दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥
उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी
यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ
ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

संजीनवं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।
शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

॥ १ ॥ भर्तुरिति । अथ दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृक्षस्य ॥ उपघ्न आश्रय इति निपातः ॥ तस्य छेदाद्व्रतत्यौ लते इव ॥ वल्ली तु व्रततिर्लतेत्यमरः ॥ भर्तुः प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरमवस्थान्तरं प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् ॥

॥ २ ॥ उभाविति । यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्यामस्रैरश्रुभिरन्धतया हेतुना ॥ अस्रमश्रु च शोणितमिति यादवः ॥ विस्पष्टं न दृष्टौ किं तु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्
तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं
हिमाद्रिनिस्पन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्
आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां
न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं
सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्या-
वभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥ आनन्दज इति । तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजमशीतमुष्णमश्रु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलं कर्म । अवतीर्णो हिमाद्रेर्निस्पन्दो निर्झर इव । बिभेद ॥ आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

॥ ४ ॥ ते इति । ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां मार्गान्व्रणानार्द्रान्सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सितमिष्टमपि वीरसूर्वीरमातेति शब्दं नाकामयेताम् ॥ वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ॥

॥ ५ ॥ क्लेशावहेति । आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी अत एवालक्षणाहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्नुषा ॥ वधूः स्नुषा वधूर्जायेत्यमरः ॥ अभक्तिभेदेन ववन्दे ॥ स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोसौ
वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति प्रियार्हां
तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥
अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्
तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥
सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा
रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्
विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥
तपस्विवेषक्रिययापि तावद्

॥ ६ ॥ उत्तिष्ठेति । ननु वत्से उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छ्रं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान् । इति प्रियार्हां तां वधूं प्रियमप्यमिथ्या ते श्वश्र्वावूचतुः ॥ उभयं दुर्वचमिति भावः ॥

॥ ७ ॥ अथेति । अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दबाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रान्तं रघुवंशकेतो रामस्याभिषेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुर्निष्पादयामासुः ॥

॥ ८ ॥ सरिदिति । रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन् सरसीर्मानसादीश्च गत्वा उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयशीलस्य ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः ॥ तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव । अपतन् ।

॥ ९ ॥ तपस्वीति । यो रामस्तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचन-

यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥
स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्
तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
विवेश सौधोद्गतजालवर्षाम्
उत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥
सौमित्रिणा सावरजेन मन्दम्
आधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षाद्
उपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥
प्रासादकालागुरुधूमराजिस्
तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।

यापि सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव तस्य राजेन्द्रनेप-थ्यविधानेन राजवेषरचनयोदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणासीत् ॥

॥ १० ॥ स इति । स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् मूले भवा मौला मन्त्रिवृद्धास्तै रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाज-वर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीं विवेश प्रविष्टवान् ॥

॥ ११ ॥ सौमित्रिणेति । सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा मन्दमा-धूते बालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्रः एवं चतु-र्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः समष्टिरिव विवे-शेति पूर्वेण संबन्धः ॥

॥ १२ ॥ प्रासादेति । वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूम

वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन
मुक्ता स्वयं वेणिरिवाबभासे ॥ १२ ॥
श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां
कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः
साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥
स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं
सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै
संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥
वेश्मानि रामः परिबर्हवन्ति
विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

स्तस्य राजी रेखा । वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणिरिव । आबभासे ॥ पुरोपि पतिव्रतासमाधिरुक्तः ॥ न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेदिति हारीतः ॥

॥ १३ ॥ श्वश्रूजनेति । श्वश्रूजनेनानुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्याम् ॥ आकल्पवेषौ नेपथ्यमित्यमरः ॥ कर्णीरथः स्त्रीयोग्योल्परथः ॥ कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भक इति यादवः ॥ तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैरञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥

॥ १४ ॥ स्फुरदिति । स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयमनुसूयया दत्तं शाश्वतं सदातनमङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुर्यै शुद्धेति संदर्शिता पुनर्वह्निगतेव रराज ॥

॥ १५ ॥ वेश्मानीति । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् ॥ हृद्भगासिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धिः ॥ सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवा-

वाष्पायमाणो बलिमन्निकेतम्
आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥
कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्या-
न्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः ।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति
जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥
तथा च सुग्रीवविभीषणादीन्
उपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।
संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते
क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

दिभ्यः परिवर्हवन्ति उपकरणवन्ति वेश्मानि विश्राण्य दत्त्वा आलेख्यशे-षस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्बलिमत्पूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्वमन्विवेश ॥ बाष्पोष्माभ्यामुद्वमन इति क्यङ्प्रत्यः ॥

॥ १६ ॥ कृताञ्जलिरिति । तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन्रामः । हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवा-निति यत्तदभ्रंशनं चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत् ॥ राज्ञां प्रतिज्ञापरिपा-लनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः ॥ भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणमिति द्योतनार्थम् ॥

॥ १७ ॥ तथेति । सुग्रीवविभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि । कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरच्च यथा संक-ल्पमात्रेणेच्छामात्रेणोदितासिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता व्याप्ताः ॥

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्
मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु
सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।
सीतास्वहस्तोपहृतार्घ्यपूजान्
रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं
हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः
पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

॥ १८ ॥ सभाजनायेति । स रामः सभाजनायाभिनन्दनायोपगतान्दिवि भवान्मुनीनगस्त्यादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुश्राव ॥ जितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः ॥

॥ १९ ॥ प्रतीति । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्य गतेषु सत्सु सुखादविज्ञात एव गतोऽर्धमासो येषां तानन्तरं सीतायाः स्वहस्तेनोपहृता दत्तार्घ्यपूजा उत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दातिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान्रामो विससर्ज विसृष्टवान् ॥

॥ २० ॥ तच्चेति । तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारे रावणस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्वहनायान्वमंस्त अनुज्ञातवान् ॥ मन्यतेर्लुङ् ॥ भूयोग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ॥

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं
निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे
यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥
सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु
नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥
तेनार्थवाँल्लोभपराङ्मुखेन
तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान्
तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा
तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ पितुरिति । रामः एवं पितुर्नियोगाच्छासनाद्वनवासं निस्तीर्य अनन्तरं प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन्धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

॥ २२ ॥ सर्वास्विति । स रामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् ॥ स्निग्धस्तु वत्सल इत्यमरः ॥ सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्यसत्कार आसीत् ॥ कथमिव । चमूनां नेता षण्मुखः षड्भिराननैरापीताः पयोधराः स्तना यासां तासु कृत्तिकास्विव ॥

॥ २३ ॥ तेनेति । लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान्धनिक आस बभूव ॥ तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् ॥ विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेत्रा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति कप्रत्ययः ॥ तेन पुत्री पुत्रवानास । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले
रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं
कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥
तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
आसेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥
अथाधिकस्निग्धविलोचनेन
मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
आनन्दयित्री परिणेतुरासीद्
अनक्षरव्यञ्जितदौर्हृदेन ॥ २६ ॥

॥ २४ ॥ स इति । स रामः कालेवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकया अत एव तदीयं सीतासंबन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः संगतः सन् रेमे ॥ उपस्थानं तु संगतिरिति यादवः ॥

॥ २५ ॥ तयोरिति । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्मसु यथाप्रार्थितं यथेष्टमिन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयान् शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सीतारामयोर्दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलापान्वेषणादीनि संचिन्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् ॥ स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥

॥ २६ ॥ अथेति । अथ सीता अधिकस्निग्धविलोचनेन अत्यन्तमसृणलोचनेन शरवत्तृणविशेषवत्पाण्डुरेण अत एव अनक्षरमवाग्व्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं दौर्हृदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणेतुः पत्युरानन्दयित्र्यासीत् ॥

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं
वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः
पप्रच्छ रामां रमणोभिलाषम् ॥ २७ ॥
सा दष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः
संबद्धवैखानसकन्यकानि ।
इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं
भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥
तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरः
तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां
प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ तामिति । प्रतीतो गर्भज्ञानात्प्रीतः । रमयतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्ना आक्रान्तपयोधराग्रां विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्कमारोप्याभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ ॥ एतच्च दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयादिति शास्त्रात् न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥

॥ २८ ॥ सेति । सा सीता हिंस्रैर्दष्टा नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्भिक्षुकादिदानं बलिः । संबद्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमियेषाभिललाष ॥

॥ २९ ॥ तस्या इति । रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्तत्कालोचितैरनुयातः सन् मुदितामयोध्यामालोकयिष्यन् । अभ्रं लेढीत्यभ्रंलिहमभ्रंकषं प्रासादमारुरोह ॥ वहाभ्रे लिह इति खश्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्
विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः
पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः
स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोपसर्पं
पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं
स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषिताया:
परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

॥ ३० ॥ ऋद्धापणमिति । स रामः ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मिंस्तं राजपथम् । नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च । पौरैर्विलासिभिरध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे ॥ विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः ॥ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ।

॥ ३१ ॥ स इति । वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः शेषः । तद्वदुरू भुजौ यस्य स विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तमुद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ ॥ अपसर्पश्चरः स्पशः । किंवदन्ती जनश्रुतिरिति चामरः ॥

॥ ३२ ॥ निर्बन्धेति । निर्बन्धेन पृष्टः सोपसर्पो जगाद । किमिति । हे मानवदेव रक्षोभवन उषिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारादन्यत्र इतरांशे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवम्
अभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं
वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥
किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे
जायामदोषामुत संत्यजानि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वाद्
आसीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥
निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं
त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्

॥ ३३ ॥ कलत्रेति । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण की-र्तिविपर्ययेण अपकीर्त्याभ्याहतं वैदेहिबन्धोर्वैदेहिवल्लभस्य ॥ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः कालिदास इतिवत् ॥ हृदयम् । अयोघनेना-भ्याहतमभितप्तमय इव । विदद्रे विदीर्णम् ॥ कर्तरि लिट् ॥

॥ ३४ ॥ किमिति । आत्मनो निर्वादोपवाद एव कथा तां किमुपेक्षे उत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजानि ॥ उभयत्रापि प्रश्ने लोट् ॥ इत्ये-कपक्षाश्रये अन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वादपरिच्छेत्तृत्वात्स रामो दोला-चला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ॥

॥ ३५ ॥ निश्चित्येति । किं च वाच्यमपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागा-तिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्ति । निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमैच्छत् ॥ तथा हि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् । इन्द्रियार्थात्स्रक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरी-

यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥
स संनिपात्यावरजान्हतौजास्
तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥
राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेर्
उपस्थितः पश्यत कीदृशोयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः
पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥
पौरेषु सोहं बहुलीभवन्तम्
अपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे

इति किमुत वक्तव्यम् ॥ पञ्चमी विभक्त इत्युभयत्रापि पञ्चमी ॥ सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥

॥ ३६ ॥ स इति । हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षानवरजान्संनिपात्य समागमय्यात्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां तेभ्य आचचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

॥ ३७ ॥ राजर्षीति । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सद्वृत्तशुद्धान्मत्तो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । साम्भःकणादित्यर्थः ॥ कीदृशोयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

॥ ३८ ॥ पौरेष्विति । सोहम् । अपां तरंगेषु तैलबिन्दुमिव पौरेषु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । तदेव पूर्वं यस्य तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् ॥ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवदित्यमरः ॥ द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानिकम् ॥ विनयादित्वात्स्वार्थे टक् ॥ अथ वा आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्ये·

आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥
तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ
उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्
समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥
अवैमि चैनामनघेति किं तु
लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-
नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥
रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासः
व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं

त्यालानिकम् ॥ प्रयोजनमिति ठक् ॥ स्थाणुं स्तम्भमिव ॥ चूतवृक्ष इति-वत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥ सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

॥ ३९ ॥ तस्येति । तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् वैदेहसुताम् । पुरस्तात् पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिम् । समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । तामिव । त्यक्ष्यामि ॥

॥ ४० ॥ ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह ॥ अवैमीति । एनां सीतामनघा साध्वीति चावैमि । किं तु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः ॥ कुतः । हि यस्मात्प्रजाभिर्भूमेश्छाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेनारोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

॥ ४१ ॥ रक्ष इति । किं च मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किं तु स वैरप्रतिमोचनाय ॥ तथा हि । अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा

पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥
तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्
न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्
प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥
इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो
निषेद्धुमासीदनुवर्तितुं वा ॥ ४३ ॥
स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा
विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी

पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किं तु वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ॥

॥ ४२ ॥ तदिति । तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः ॥ सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः ॥ करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः । निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वो युष्माकमर्थितार्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

॥ ४३ ॥ इतीति । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशमतिक्रूराग्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितुमनुवर्तितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ॥

॥ ४४ ॥ स इति । लोकत्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे

स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥
प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां
प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥ ४५ ॥
स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण
पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तद्
आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥
अथानुकूलश्रवणप्रतीताम्
अत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः ।

सौम्य सुभग इत्याभाष्य च पृथक् भरथशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्यादिदेशाज्ञापयामास ॥

॥ ४५ ॥ प्रजावतीति । दोहदो गर्भिणीमनोरथः । तच्छंसिनी ते प्रजावती भ्रातृजाया ॥ प्रजावती भ्रातृजायेत्यमरः ॥ तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ॥ स्पृहिगृहीत्यादिना अलुच्प्रत्ययः ॥ स त्वं रथी सन् तद्व्यपदेशेन दोहदामिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा ॥ विभाषा य इत्ययादेशः ॥ त्यज ॥

॥ ४६ ॥ स इति । पितुर्जमदग्नेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्न्येन कर्त्रा ॥ न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ मातरि द्विषतीव द्विषद्वत् ॥ तत्र तस्येवेति वतिप्रत्ययः ॥ प्रहृतं प्रहारं शुश्रुवान् श्रुतवान् ॥ भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुप्रत्ययः । स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् । हि यस्माद्गुरूणामाज्ञा अविचारणीया ॥

॥ ४७ ॥ अथेति । अथासौ लक्ष्मणः अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तुष्टां वैदेहसुतामत्रस्नुभिरभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोग्यैः ॥ त्रसिगृ

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिम्
आरोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥
सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्
प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय
जातं तमात्मन्यासिपत्त्रवृक्षम् ॥ ४८ ॥
जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्
सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखम्
अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्

धिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः ॥ तुरङ्गैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥

॥ ४८ ॥ सेति । सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रियः प्रियंकरः प्रियकारीत्यनन्दत् ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण्चेति खच्प्रत्ययः ॥ तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासिपत्त्रवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत् ॥ बुध्यतेर्लुङ् ॥ असिपत्त्रवृक्षः खड्गाकारदलो नारको वृक्षविशेषः ॥ असिपत्त्रो भवेत्कोषकारे च नरकान्तर इति विश्वः ॥ आसन्नघातुक इति भावः ॥

॥ ४९ ॥ जुगूहेति । पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहृतवांस्तद्गुरु भावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्येतरेण दक्षिणेनाक्ष्णा अस्यै सीतायै आख्यातम् ॥ स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

॥ ५० ॥ सेति । सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपग-

सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयाद्
इत्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥ ५० ॥
गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते
साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्
जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥
रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्
तां भ्रातृजायां पुलिनेवतार्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्
ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥
अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्

तात्प्राप्ताद्विषादाद्दुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयादित्यबाह्यैः करणैरन्तःकरणैराशशंसे ॥ करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् ॥ पुनः पुनराशशंस इत्यर्थः ॥

॥ ५१ ॥ गुरोरिति । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अत्याज्यामित्यर्थः । वनान्ते विहास्यंस्त्यक्ष्यन्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया जह्नोर्दुहित्रा जाह्नव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव ॥ अकार्यं मा कुर्विति वारित इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

॥ ५२ ॥ रथादिति । सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सारथिना निगृहीतवाहाद्बद्धाश्वाद्रथाद्भ्रातृजायां पुलिनेवतार्य आरोप्य निषादेन किरातेनाहृतनौविशेष आनीतदृढनौकः सन् गङ्गां भागीरथीं संधां प्रतिज्ञामिव ततार ॥ संधा प्रतिज्ञा मर्यादेत्यमरः ॥

॥ ५३ ॥ अथेति । अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्य-

सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं
महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥
ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा
प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां
त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै
ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

स्य सः । अन्तर्गतवाष्पः कण्ठो यस्य सः । कण्ठस्तम्भिताश्रुरित्यर्थः । सौमित्रिर्महीपतेः शासनम् । उत्पाते भव औत्पातिको मेघोऽश्मवर्षं शिलावर्षमिव । उज्जगार उद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनावाच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ॥

॥ ५४ ॥ तत इति । ततः अभिषङ्गः पराभवः ॥ शापे त्वभिषङ्गः पराभव इत्यमरः ॥ स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता । प्रभ्रश्यमानानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोत्पत्तेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम ॥ भूमौ पपातेत्यर्थः ॥ स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥

॥ ५५ ॥ इक्ष्वाक्विति । इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूत इत्यर्थः । आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः । इति संशयितेव संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं
प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो
मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥

न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या
निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥

आश्वास्य रामावरजः सतीं ताम्
आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।

॥ ५६ ॥ सेति । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासुर्लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत । दुःखेनादह्यतेत्यर्थः ॥ तपेः कर्मणि लङ् ॥ कर्मकर्तरीति केचित् । तन्न । तपेस्तपःकर्मकस्यैवेति यङ्नियमात् ॥ तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरोतिदुःसहोभूत् । दुःखवेदनासंभवादिति भावः ॥

॥ ५७ ॥ न चेति । आर्या साध्वी सीता वृजिनादृते एनसो विनापि ॥ कलुषं वृजिनैनोघमित्यमरः ॥ अन्यारादितरर्ते इत्यादिना पञ्चमी ॥ निराकरिष्णोर्निरासकस्य ॥ अलं कृञित्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः ॥ भर्तुरवर्णमपवादं न चावदत् । किं तु स्थिरदुःखभाजमत एव दुःष्कृतिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥

॥ ५८ ॥ आश्वास्येति । रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तामाश्वास्य । आख्यात उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य पराधीनस्य ॥ अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः ॥

निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं
देवि क्षमस्वेति वभूव नम्रः ॥ ५८ ॥
सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं
प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
विडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन
भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥
श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण
विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं
सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥
वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा
वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तत् हे देवि क्षमस्व । इति नम्रः प्रणतो वभूव ॥

॥ ५९ ॥ सीतेति । सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद । किमिति । हे सौम्य साधो ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्माद्विडौजसा इन्द्रेण विष्णुरुपेन्द्र इव अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्थं परवान्परतन्त्रोसि ।

॥ ६० ॥ श्वश्रूजनमिति । सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् । मत्प्रणाममुक्त्वेत्यर्थः । विज्ञापय ॥ किमिति । निषिच्यत इति निषेकः । मयि वर्तमानं सूनोस्त्वपुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसानुध्यायत शिवमस्त्विति चिन्तयतेति ॥

॥ ६१ ॥ वाच्य इति । स राजा त्वया मद्वचनान्मद्वचनमिति कृत्वा ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह वह्नावित्यादिभिः

मां लोकवादश्रवणादहासीः
श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥
कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं
न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥
उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्
सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥

सप्तभिः श्लोकैः । अक्ष्णोः समीपे समक्षम् ॥ अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः ॥ समक्षमग्रे वह्नौ विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोरहासीरिति यत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् । न सदृशमित्यर्थः ॥ यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचार्यसीति भावः ॥

॥ ६२ ॥ कल्याणेति । अथ वा कल्याणबुद्धेः सुधियस्तव कर्तुर्मयि विषयेयं त्यागो न कामचार इच्छया करणं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत इत्यर्थः । किं तु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसह्यो विपच्यत इति विपाकः फलम् । स एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः ॥ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोष इत्यमरः ॥

॥ ६३ ॥ उपस्थितामिति । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्धं वनं प्रपन्नोसि प्राप्तोसि । तत्तस्मात्तया लक्ष्म्यातिरोषात्त्वद्भवन आस्पदं प्रतिष्ठाम् ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः ॥ प्राप्य वसन्त्यहं सोढा नास्मि ॥

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां
तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यां
कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे
कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेस्मिन् ।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्
त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिर्
ऊर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेपि
त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

॥ ६४ ॥ निशाचरेति । निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां ता निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः ॥ नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः ॥ तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादादनुग्रहाच्छरण्या रक्षणसमर्था भूत्वा अद्य त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यां तपस्विनीं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥

॥ ६५ ॥ किं वेति । किं वा अथ वा तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेस्मिन्हतजीविते तुच्छजीवित उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव । रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपम् ॥ शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेत्यमरः ॥ मे ममान्तरायो विघ्नो न स्याद्यदि ॥

॥ ६६ ॥ सेति । साहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं यतिष्ये यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेपि त्वमेव भर्ता स्या विप्रयोगश्च न स्यात् ।

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्
स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं
तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं
रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्
चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा
दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम्

॥ ६७ ॥ नृपस्येति । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं यत्स एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः । अतःकारणादेवं त्वया निर्वासिता निष्कासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथावेक्षणीया ॥ कलत्रदृष्ट्यभावेपि वर्णाश्रमदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥

॥ ६८ ॥ तथेति । तथेतिं तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीतेतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद्दुःखातिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वाग्वृतेत्यर्थः । विग्ना भीता कुररीवोत्क्रोशीव ॥ उत्क्रोशकुररौ समावित्यमरः ॥ भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ॥

॥ ६९ ॥ नृत्यमिति । मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं

अत्यन्तमासीद्रुदितं वनेपि ॥ ६९ ॥

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी

कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः

श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य

सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।

तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी

दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां

तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वनेप्यत्यन्तं रुदितमासीत् ॥ यथा रामगेहेपीत्यपि-शब्दार्थः ॥

॥ ७० ॥ तामिति । कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी सन् तां सीतामभ्यगच्छत् ॥ अभिगमनं च कृपालुतयेत्याह निषादेति । निषादेन व्याधेन विद्धस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत । श्लोकरूपेणाशोचदित्यर्थः ॥ स च श्लोकः पठ्यते । मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितमिति ॥ तिरश्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥

॥ ७१ ॥ तमिति । सीता विलापाद्विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु प्रमृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान्दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वस्वन्तो निपातः ॥

॥ ७२ ॥ जान इति । त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्य-

मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं
प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥
उत्खातलोकत्रयकण्टकेपि
सत्यप्रतिज्ञेप्यविकत्थनेपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्ता-
वस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥
तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे
सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां
किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥

क्तां प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुर्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्ठा मा शोचीः ॥ व्यथेर्लुङ् । न माङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ भर्त्रेपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति भावः ॥

॥ ७३ ॥ उत्खातेति । उत्खातलोकत्रयकण्टकेपि । रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधेपि । अविकत्थनेनात्मश्लाघिन्यपि । इत्थं स्नेहपात्रेपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोस्त्येव ॥ सर्वगुणाच्छादकोयं दोष इत्यर्थः ॥ सीतानुनयार्थोयं रामोपलम्भः ॥

॥ ७४ ॥ तवेति । उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे स्थिता ॥ येन निमित्तेन ममानुकम्प्या अनुग्राह्या नासि तत्किम् । न किंचिदित्यर्थः ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेर्
अपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥
अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्
तमोपहन्त्रीं तमसां विगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः
संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥
पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो
बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्

॥ ७५ ॥ तपस्वीति । तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुकेऽस्मिंस्तपोवने वीतभया निर्भीका वस । इतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेस्तेऽपत्यसंस्कारमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥

॥ ७६ ॥ अशून्येति । संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उटजाः ॥ अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ मुनीनां संनिवेशैरुटजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्त्रीम् ॥ तमस्तु क्लीबे पापे नरकशोकयोरित्यमरः ॥ तमसां नदीं विगाह्य तत्र स्नात्वा । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ॥

॥ ७७ ॥ पुष्पमिति । ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च । अकृष्टरोहि अकृष्टक्षेत्रोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञिति ढञ्प्रत्ययः ॥

उदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥
पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्
संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥
अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां
वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं
स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥
तामर्पयामास च शोकदीनां
तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

बीजं नीवारादि धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

॥ ७८ ॥ पय इति । स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भसां घटैः । स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् असंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति खश्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः ॥ तस्मिन्या प्रीतिस्तामवाप्स्यसि ॥ ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

॥ ७९ ॥ अनुग्रहेति । दयार्द्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥

॥ ८० ॥ तामिति । शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां तासु तापसीषु । पितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोर्
अन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्
आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते
निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥
तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती
प्रयुक्तपूजाविधिनातिथिभ्यः ।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं
पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥

हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोमावास्याकाल ओषधीष्विव । अर्पयामास च ॥ अत्र पराशरः । पिवन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला । सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुन इति ॥ व्यासश्च । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यत इति ॥

॥ ८१ ॥ ता इति । तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी ॥ इङ्गुदी तापसतरुरित्यमरः ॥ इङ्गुदीस्नेहेन कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिंस्तमुटजं पर्णशालां वितेरुर्ददुः ॥

॥ ८२ ॥ तत्रेति । तत्राश्रमेभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती विधिना शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं बभार पुपोष ॥

अपि प्रभुः सानुशयोधुना स्याद्
इत्युत्सुकः शक्रजितोपि हन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तम्
अनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥
बभूव रामः सहसा सबाष्पस्
तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥
निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं
राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

॥ ८३ ॥ अपीति । प्रभू राजाधुना सानुशयः स्यादपि सानुतापः स्यात्किमित्युत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोपि सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥

॥ ८४ ॥ बभूवेति । सहसा सबाष्पो रामस्तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव बभूव । अत्यश्रुपातात्तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योभूत् ॥ पौषे तैषसहस्यौ द्वावित्यमरः ॥ युक्तं चैतदित्याह कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता । मनस्तो मनसश्चित्तान्न निरस्ता ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥.

॥ ८५ ॥ निगृह्येति । धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेनुसंधाने जागरूकोप्रमत्तः ॥ जागरूक इत्यूकप्रत्ययः ॥ रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचित्तः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमृद्धं राज्यं शशास ॥

तामेकभार्यां परिवादभीरोः
साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती
रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

॥ ८६ ॥ तामिति । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

॥ ८७ ॥ सीतामिति । दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वान्यां स्त्रियं नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् ॥ उपाद्यमः स्वकरण इत्यात्मनेपदम् ॥ किं च तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः सन्क्रतूनाजहाराहृतवानिति यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन यद्दुःखं तत्कथमपि विषेहे विसोढवती ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥
लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।
मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥
अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ कृतेति । कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः ॥ सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिर्व्यज्यते ॥ रामस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

॥ २ ॥ लवणेनेति । लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः । विलुप्तेज्या लुप्तयागक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः ॥ यातेर्लङ् ॥

॥ ३ ॥ अवेक्ष्येति । ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिन् लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजह्रुः । तथा हि । त्रायत इति त्राणं रक्षकम् ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ॥ शापदानात्तपःक्षयः प्रसिद्धः ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥
ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥
आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥
यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥ प्रतीति । काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे ॥ तथा हि । भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

॥ ५ ॥ त इति । ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः ॥ लुनातीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । तत्रैव निपातनाण्णत्वम् ॥ लवणः शूली शूलवान्दुर्जयः । किं तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् ॥ याञ्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः ॥

॥ ६ ॥ आदिदेशेति । अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश ॥ अत्रोत्प्रेक्षते । अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहाच्छत्रुहननाद्धेतोः यथाभूतोर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव ॥ शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ अमनुष्यकर्तृके चेति चकारात्कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

॥ ७ ॥ रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह । य इति । परान् शत्रूंस्तापयतीति परंतपः ॥ द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः । खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ हि यस्माद्रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः । अपवादो विशेषशास्त्रमुत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः ॥ अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।
ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥
रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥
आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥
तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।
रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ अग्रजेनेति । ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाण्यासां संजातानि पुष्पिताः सुरभीः । आमोदमाना वनस्थलीः पश्यन्ययौ ॥

॥ ९ ॥ रामेति । रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽभिधेयो यस्य तस्य धातोरिङ्ध्ययन इत्यस्य धातोः पश्चादधिरध्युपसर्ग इव । अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनाय । इत्येकत्र । अन्यत्र अभिधेयाय । अभवत् ॥ अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः ॥ यथा इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति न्यायेन अध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

॥ १० ॥ आदिष्टेति । रथप्रष्ठै रथस्याग्रगामिभिः ॥ प्रष्ठोऽग्रगामिनीति निपातः ॥ मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां देदीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः । वालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमान्सूर्य इव विरराज ॥ तेपि रथप्रष्ठा इत्यनुसंधेयम् ॥

॥ ११ ॥ तस्येति । यतो गच्छतः ॥ इण्धातोः शतृप्रत्ययः ॥ तस्य शत्रुघ्नस्य मार्गवशाद्रथस्वन उत्कण्ठा उद्ग्रीवा मृगा यस्मिंस्तस्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबन्धिनि ॥ वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः ॥ तपोवन एका वसती रात्रिर्बभूव । तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः ॥ वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः ॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।
तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥
तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।
सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥
संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।
प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥
स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।
वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥
धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।

॥ १२ ॥ तमिति । क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्रभावसिद्धिभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास ॥

॥ १३ ॥ तस्यामिति । तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अस्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ अन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप् नुगागमश्च ॥ प्रजावती भ्रातृजाया सीता । क्षितिः संपन्नौ समग्रौ कोशदण्डाविव । सुतावसूत ॥

॥ १४ ॥ संतानेति । भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य आपृच्छ्य ययौ ॥

॥ १५ ॥ स चेति । स शत्रुघ्नश्च मधूपघ्नं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम रावणस्वसा । तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिमिव सत्त्वानां प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥

॥ १६ ॥ धूमेति । किंभूतो लवणः । धूम इव धूम्रः कृष्णलोहितवर्णः ॥ धूम्रधूमलौ कृष्णलोहित इत्यमरः ॥ वसागन्धो हृन्मेदोगन्धः । सोऽस्यास्तीति

क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६ ॥
अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।
रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥
नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम् ।
दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८ ॥
इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।
प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

वसागन्धी ॥ हृन्मेदस्तु वपा वसेत्यमरः ॥ ज्वाला इव बभ्रवः पिङ्गलाः शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः । विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिष्वित्यमरः ॥ क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः । तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः । अत एव जङ्गमश्चरिष्णुश्चिताग्निरिव स्थितः ॥ कृशानुपक्षे धूमैर्धूम्रवर्णः । ज्वाला एव शिरोरुहाः । क्रव्यादो गृध्रादयः । इत्यनुसंधेयम् ॥

॥ १७ ॥ अपशूलमिति । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः अपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य रुरोध ॥ तथा हि । रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहारशीलानाम् । अपशूलत्वमेवात्र रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि । संमुखदृश्यो हि ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः ख इति खप्रत्ययः ॥ अधिकरणलक्षणोर्थस्तु दुर्लभ एव ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ नेति । इतीति ॥ युग्मम् ॥ राक्षसो लवणः । अद्य मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भोजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिसमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोसि । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमं मुस्तास्तम्बमिवाक्लेशेनोत्पाटयामास ॥

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः ।
गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥
विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।
प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥
ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।
सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥
दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत् ।
एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥
कार्ष्णेन पत्त्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

॥ २० ॥ सौमित्रेरिति । नैर्ऋतेरितो राक्षसेरितः शाखी अन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किं तु पुष्परजः प्राप ॥

॥ २१ ॥ विनाशादिति । रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोर्महोपलं महान्तं पाषाणम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

॥ २२ ॥ ऐन्द्रमिति । स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितोभिहतः सन्सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे ॥ यतोणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

॥ २३ ॥ दक्षिणमिति । राक्षसो निशाचरो दक्षिणं दोषं सव्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकस्तालस्तालवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्नमुपाद्रवत् ॥

॥ २४ ॥ कार्ष्णेनेति । कार्ष्णेन वैष्णवेन ॥ उक्तं च रामायणे । एवमेष प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शर इति ॥ विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः ॥ स शत्रुर्लवणः कार्ष्णेन पत्त्रिणा बाणेन भिन्नहृदयः पतन्भु-

आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥
वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि रक्षसः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥
स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ २६ ॥
तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥
उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

वः कम्पमानिनाय आनीतवान् । देहभारादित्यर्थः ॥ आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

॥ २५ ॥ वयसामिति । हतस्य रक्षस उपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

॥ २६ ॥ स इति । स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदा आत्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधशोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरं मेने ॥ सोदराद्यदिति यत्प्रत्ययः ॥

॥ २७ ॥ तस्येति । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे ॥ विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

॥ २८ ॥ उपेति । पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुघ्नः कालिन्द्या यमुनाया उपकूलं कूले॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ निर्ममो व्याख्यातः ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ ॥
तत्र सौधगतः पश्यन्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥
सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥
स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।

॥ २९ ॥ येति । या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी । सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः । स्वर्गस्याभिष्यन्दोतिरिक्तजनः । तस्य वमनमाहरणं कृत्वोपनिवेशिता उपस्थापितेव बभौ ॥ अत्र कौटिल्यः । भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति ॥

॥ ३० ॥ तत्रेति । तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ॥ वेणी प्रवेणीत्यमरः ॥ पश्यन्पिप्रिये प्रीतः ॥ प्रीङ्प्रीणन इतिधातोर्दैवादिकाल्लिट् ॥

॥ ३१ ॥ संप्रति रामसंतानवृत्तान्तमाह । सखेति । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृन्मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिरपि ॥ सुकर्मपापेत्यादिना क्विप् ॥ उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥

॥ ३२ ॥ स इति । स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः ॥ लवो लवणकिञ्जल्कपक्ष्मगोपुच्छलोमसु इति वैजयन्ती ॥ उ-

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥
साङ्गं च वेदमध्याप्य किंचिदुत्क्रान्तशैशवौ ।
स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥
रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।
तद्वियोगव्यथां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥
इतरेपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्विसूनवः ॥ ३५ ॥

न्मृष्टो गर्भक्लेदो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां लवानां चाख्यया नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल ॥ कुशोन्मृष्टः कुशः । लवान्मृष्टो लवः ॥

॥ ३३ ॥ साङ्गमिति । किंचिदुत्क्रान्तशैशवावतिक्रान्तबाल्यौ तौ साङ्गं च वेदमध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं गापयामास ॥ गायतेर्लिटि शब्दकर्मत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

॥ ३४ ॥ रामस्येति । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः ॥

॥ ३५ ॥ इतरेपीति । रघोर्वंश्या वंशे भवाः । त्रेतेत्यग्नयस्त्रेताग्नयः । तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोपि तद्योगात्तेषां योगाद्भरतादीनां संबन्धात् पतिवत्नीषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकासु । ख्यातिमतीष्वित्यर्थः ॥ पतिवत्नी सभर्तृकेत्यमरः ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप्प्रत्ययो नुगागमश्च ॥ पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः ॥ क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।
मथुराविदिशे सून्वोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥
भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोत्यगात् ।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥
वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥
स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥
तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

॥ ३६ ॥ शत्रुघातिनीति । पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघातिनी सुबाहौ च तन्नामकयोः सून्वोर्मथुरा च विदिशा च ते नगर्यौ निदधे । निधाय गत इत्यर्थः ।

॥ ३७ ॥ भूय इति । स शत्रुघ्नो मैथिलीतनययोः कुशलवयोरुद्गीतेन निःस्पन्दमृगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः । अत्यगात् । अतिक्रम्य गत इत्यर्थः ॥

॥ ३८ ॥ वशीति । वशी स लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं यस्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन्रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते या तामयोध्यां विवेश ॥

॥ ३९ ॥ स इति । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीतापरित्यागाद्भुवोसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

॥ ४० ॥ तमिति । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालनेमिर्नाम राक्षसः । तस्य वधात्प्रीतः । तुरं वेगं सहत इति तुराषाडिन्द्रः ॥ छन्दसि सह इति ण्विप्रत्ययः । भाषायामपि प्रयु-

कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥
स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम् ।
प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥
अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
अवतार्याङ्कशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥
शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।
रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥
श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्राय राघवः ।
न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

च्युते । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । सहेः साडः स इति षत्वम् ॥ शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥

॥ ४१ ॥ स इति । स शत्रुघ्नः पृष्टः सन्सर्वतो वार्त्तं कुशलमाख्यत् । आख्यातवान् ॥ ख्यातेर्लुङ् ॥ संततिं कुशलवोत्पत्तिं राज्ञे रामाय नाख्यत् ॥ कुतः । कालेवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥

॥ ४२ ॥ अथेति । अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्तयौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वारि अङ्कशय्यास्थं यथा तथावतार्य । अङ्कस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

॥ ४३ ॥ शोचनीयेति । हे वसुधे दशरथाच्च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

॥ ४४ ॥ श्रुत्वेति । गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिह्राय लज्जितः ॥ कुतः । हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं नास्पृशत् ॥ वृद्धे जीवति यवीयान्न म्रियत इत्यर्थः ॥

स मुहूर्तं सहस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।
यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥
आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥
राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥
इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।
दिशः पपात पत्त्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥
अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ स इति । स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं सहस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यान्तकस्य जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

॥ ४६ ॥ आत्तेति । स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः संस्तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गुढरूपा सरस्वती अशरीरा वागुच्चचार उद्बभूव ॥

॥ ४७ ॥ राजन्निति । हे राजन् ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिकरः प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

॥ ४८ ॥ इतीति । इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन् वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्त्रेण वाहनेन पुष्पकेण ॥ पत्त्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः ॥ दिशः पपात धावति स्म ॥

॥ ४९ ॥ अथेति । अथेक्ष्वाकुवंशे भव ऐक्ष्वाको रामः ॥ कोपधादण्णित्यणि कृते दाण्डिनायनेत्यादिना उकारलोपनिपातः ॥ धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।
आत्मानं शंबुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥
तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥
स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥
कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥
रघुनाथोप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।

॥ ५० ॥ पृष्टेति । राज्ञा नाम चान्वयश्च पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः ॥ सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः ॥ स पुरुष आत्मानं सुरपदार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शंबुकं नाम शूद्रमाचष्ट बभाषे किल ॥

॥ ५१ ॥ तपसीति । तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्चेति यत्प्रत्ययः ॥ परिच्छिद्य नि- श्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥

॥ ५२ ॥ स इति । स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धा- नि श्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव कण्ठ एव नालं तस्मादपातयत् ॥

॥ ५३ ॥ कृतेति । शूद्रः शंबुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्ष- स्सन्सतां गतिं लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेने- त्यर्थः । तपसा न लेभे ॥ अत्र मनुः ॥ राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति ॥

॥ ५४ ॥ रघुनाथ इति । रघुनाथोपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा

महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ॥

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः शस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

गस्त्येन । इन्दुना शरत्काल इव । संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् ॥

॥ ५५ ॥ कुम्भेति । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रयमिवात्ममोचनमूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहो दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

॥ ५६ ॥ तमिति । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं दधद्रामः पश्चान्निववृते निवृत्तः । परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राक् रामात्पूर्वं निववृते ॥

॥ ५७ ॥ तस्येति । पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातू रक्षकस्य ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानात्पञ्चमी ॥ तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥

॥ ५८ ॥ तमिति । अध्वरायाश्वमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च । मेघा अम्भोभिः शस्यमिव । उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।
न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥
उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ ।
अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥
श्लाघ्यस्त्यागोपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।
अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥
विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।
आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

॥ ५९ ॥ दिग्भ्य इति । निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न ॥ धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेग्नावित्यमरः ॥ किं तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः ॥

॥ ६० ॥ उपेति । चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सायोध्या । उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः ॥ ग्रामान्त उपशल्यं स्यादित्यमरः ॥ तैर्महर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव । बभौ ॥

॥ ६१ ॥ श्लाघ्य इति । वैदेह्यास्त्यागोपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव । कुतः । यस्मात् । प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः । तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः ॥ जायाया निङिति समासान्तो निङादेशः ॥ पत्यू रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी ॥ दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातः ॥ सा निजैव जाया पत्नी आसीत् ॥ कविवाक्यमेतत् ॥

॥ ६२ ॥ विधेरिति । ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः ॥ घञर्थे कविधानमिति कः ॥ अत्र कर्तृत्वलक्षणायाः क्रियाया विघ्ना अनुष्ठानविघातका राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥
वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।
किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥
रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥
तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥

॥ ६३ ॥ अथेति । अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ ॥ स्त्रीभ्यो ढक्प्रत्ययः ॥ कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः ॥ प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः ॥ उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः ॥ उपज्ञोपक्रममित्यादिना नपुंसकत्वम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वम् । उत्तरायणमितिवत् ॥ इतस्ततो जगतुः ॥ गायतेर्लिट् ॥

॥ ६४ ॥ वृत्तमिति । रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । गेयमिति शेषः ॥ तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः ॥ अत एव तत्किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्तौ न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥

॥ ६५ ॥ रूप इति । ते जानन्तीति तज्ज्ञाः । तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं तयोः कुशलवयो रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ॥

॥ ६६ ॥ तदिति । तयोर्गीतश्रवण एकाग्रा आसक्ता अश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संसत्सभा । प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव । बभौ शुशुभे ॥ आनन्दपारवश्यान्निष्पन्दमास्तेत्यर्थः ॥

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥
उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥
गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥
अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

॥ ६७ ॥ वय इति । जनता जनानां समूहः ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तलिति तल्प्रत्ययः ॥ वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयो रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा नञर्थस्य न शब्दस्य बहुव्रीहिः ॥ व्यतिष्ठत अतिष्ठत् समवप्राविभ्यस्थ इत्यात्मनेपदम् ॥ विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

॥ ६८ ॥ उभयोरिति । लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न विसिष्मिये न विस्मितवान्यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैःस्पृह्येण विसिष्मिये ॥

॥ ६९ ॥ गेय इति । गेये को नु विनेता वामिति वा पाठः ॥ गेये विषये को नु वां युवां युवयोर्विनेता शिक्षकः । नु शब्दः प्रश्ने ॥ नु पृच्छायां वितर्के चेत्यमरः ॥ इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ । विनेतारं कविं चेत्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ अथेति । अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान्प्राप्तः सन् देहमात्मानमुरीकृत्य । आत्मने आत्मार्थं स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवदेयत्समर्पितवान् ॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥
तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः ॥ ७२ ॥
ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥
इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥
अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।

॥ ७१ ॥ स इति । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः ॥ प्रयोजनमिति ठञ् । स्याद्दयालुः कारुणिक इत्यमरः ॥ स कवी रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतौ व्याख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वव्रे ययाचे ॥

॥ ७२ ॥ तातेति । हे तात ते स्नुषा सीता नोस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम् ॥ शरत्प्रभृतित्वात्समासान्तष्टच् ॥ जातवेदसि वह्नौ शुद्धा । नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किं तु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः प्रजास्तां न श्रद्दधुर्न विशश्वसुः ॥

॥ ७३ ॥ ता इति । मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु ॥ विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् णौ गमिरबोधन इति इणो गम्यादेशो नास्ति ॥ ततोनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ॥

॥ ७४ ॥ इतीति । राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः प्रयोज्यैः । स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव । आनाययामास ॥

॥ ७५ ॥ अन्येद्युरिति । अथ काकुत्स्थो रामः अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि

कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥
स्वरसंस्कारवत्या च पुत्राभ्यामथ सीतया ।
ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥
काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।
अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥
जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
तस्थुस्तेवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥
तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेल
यित्वा कविं वाल्मीकिमाह्वाययामास आकारयामास ॥

॥ ७६ ॥ स्वरेति । अथ । स्वर उदात्तादिः । संस्कारः शब्दशुद्धिः
तद्वत्या ऋचा सावित्र्या उदर्चिषं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपलक्षितया सी
या करणेनोदर्चिषं रामं मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥

॥ ७७ ॥ काषायेति । कषायेण रक्तं काषायम् ॥ तेन रक्तं राग
दित्यण् ॥ तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्ने
वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयत अनुमिता ॥

॥ ७८ ॥ जना इति । तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथाद्दर्श
मार्गात्प्रतिसंहृतचक्षुषो निवर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः । फलिताः शाल
इव । अवाङ्मुखा नम्रमुखास्तस्थुः ॥

॥ ७९ ॥ तामिति । आस्थितविष्टरोधिष्ठितासनो मुनिः । हे व
भर्तुर्दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु
इति तां सीतामशात् शास्ति स्म ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥
वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥
एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।
शातह्रदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥
तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥
सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

॥ ८० ॥ अथेति । अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पय आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामास उच्चारयामास ॥

॥ ८१ ॥ वाङ्मन इति । वाङ्मनःकायैः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खालित्यं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः ॥ संज्ञायां भृतॄवृजीत्यादिना खच्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः ॥ हे विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥

॥ ८२ ॥ एवमिति । साध्व्या पतिव्रतया तया सीतया एवमुक्ते सति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्राच्छातह्रदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥

॥ ८३ ॥ तत्रेति । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुषी आसीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः ॥ खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ प्रादुरासीत् ॥

॥ ८४ ॥ सेति । सा वसुंधरा भर्तरि प्रहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्कमारोप्य तस्मिन्भर्तरि रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादृत्येत्यर्थः ॥ षष्ठी चानादर इति सप्तमी ॥ पातालमभ्यगात् ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।
गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥
ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥
युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय धृतप्रजः ॥ ८७ ॥
भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥
स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

॥ ८५ ॥ धरायामिति । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आत्तधनुषस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी गुरुर्ब्रह्मा शमयामास ॥ अवश्यंभावीति भावः ।

॥ ८६ ॥ ऋषीनिति । रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितानृषीन्सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥

॥ ८७ ॥ युधाजित इति । किं च धृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः । भरताय ददौ ॥

॥ ८८ ॥ भरत इति । तत्र सिन्धुदेशे भरतोपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवलमातोद्यम् ॥ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमित्यमरः ॥ ग्राहयामास । आयुधं समत्याजयत्त्याजितवान् ॥ ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वमित्यनुसंधेयम् ॥

॥ ८९ ॥ स इति । स भरतः अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ

अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥
अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोप्यात्मसंभवौ ।
शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥
इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।
भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥
उपेत्य मुनिवेषोथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥
तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥
विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोभिनत् ।

तदाख्ययोः । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति राजधान्योर्नगर्योरभिषिच्य पुना रामान्तिकमगात् ॥

॥ ९० ॥ अङ्गदमिति । लक्ष्मणोपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुं च तदाख्यावात्मसंभवौ पुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ॥

॥ ९१ ॥ इतीति । इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्यातानां जननीनां क्रमान्निवापाञ्श्राद्धादीन्विदधुश्चक्रुः ॥

॥ ९२ ॥ उपेत्येति । अथ कालोन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच । किमिति । रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्यभङ्गं कुर्यादित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥

॥ ९३ ॥ तथेति । स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन्परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनात् । दिवमध्यास्व । इत्याचख्यौ ॥

॥ ९४ ॥ विद्वानिति । द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि

भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥
स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥
तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।
राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥
स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन् तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्बिभेद ॥

॥ ९५ ॥ स इति । योगविद्योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥

॥ ९६ ॥ तस्मिन्निति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् ॥ आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे प्राक् नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामो भुवि त्रिपाद्धर्म इव शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः ॥ त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्चतुर्थांशः । अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते ॥ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः ॥ त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् ॥ संख्यासु पूर्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः ॥

॥ ९७ ॥ स इति ॥ ९८ ॥ उदगिति । युग्मम् ॥ स्थिरधीः स रामो रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा । सूक्तैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् ॥ लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दन इति विश्वः ॥ शरावत्यां पुर्याम् ॥ शरादीनां चेति शरकुशशब्दयोर्दीर्घः ॥ निवेश्य सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तरि वात्सल्यादनुरागात् । गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् ॥ द्वितीयायां चेति णमुल् । अयं क्वचिदपरी-

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥
उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।
अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥
जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।
कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥
उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।
चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥
यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥
स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।
त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

प्सायामपीष्यते । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् । परीप्सा त्वरा ॥ अयोध्ययान्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ॥

॥ ९९ ॥ जगृहुरिति । चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं जगृहुः । तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ॥

॥ १०० ॥ उपस्थितेति । प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्ताननुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना । तेन रामेणानुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे ॥ निःश्रेणिस्त्वधिरोहणीत्यमरः ॥

॥ १०१ ॥ यदिति । यद्यस्मात्तत्र सरय्वां मज्जतां संमर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥

॥ १०२ ॥ स इति । विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशीभूता देवभवनं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

॥ १०३ ॥ निर्वर्त्येति । विष्वक्सेनो विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वयमिव दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिमविशत् ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा
ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं
सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥
ते सेतुवार्त्तागजबन्धमुख्यैर्
अभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

॥ १ ॥ अथेति । अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । तया गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः ॥ तदुक्तम् । जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयत इति ॥ तथा हि । सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् ॥ हायनान्तेत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः ॥ एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

॥ २ ॥ त इति । सेतुर्जलबन्धः । वार्त्ता कृषिगोरक्षणादिः ॥ वार्त्ता कृष्याद्युदन्तयोरिति विश्वः ॥ गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैरवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलां समुद्रा इव । न व्यतीयुर्नातिच-

वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥
चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां
दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरद्विपानामिव सामयोनिर्
भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥
अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे
शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषाम्
अदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

क्रमुः ॥ अत्र कामन्दकः । कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवनादानं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोपि वर्धयेदिति ॥

॥ ३ ॥ चतुर्भुजेति । चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्रभवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदश्च ॥ दानं गजमदे त्याग इति विश्वः ॥ प्रवृत्तिर्व्यापारः । प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशादीनां स वंशः । सामयोनिः सामयोनिप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव । अष्टधा भिन्नः सन् विप्रससार विस्तृतोभूत् ॥ सामयोनिरित्यत्र पालकाव्यः । सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजा इति ॥

॥ ४ ॥ अथेति । अथ । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः ॥ अर्धं नपुंसकमित्येकदेशसमासः । अहःसर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तोच्प्रत्ययः । रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंलिङ्गत्वम् ॥ अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबद्धो न तु सुप्तः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषां प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ वनितामपश्यत् ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः
स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं
छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

लब्धान्तरा सावरणेपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा

॥ ५ ॥ सेति । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथाञ्जलिं बबन्ध ॥

॥ ६ ॥ अथेति । अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेण विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढार्गलमनुद्घाटितविष्कम्भमपि ॥ तद्विष्कम्भेर्गलं न नेत्यमरः ॥ अगारम् । आदर्शतलं छायामिव। प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाच ॥

॥ ७ ॥ लब्धेति ॥ ८ ॥ का त्वमिति । सावरणेपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमितिशेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च। न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः ॥ किं च हे शुभे त्वं का कस्य

किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या
या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां
जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

वस्वौकसाराम्रभिभूय साहं
सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमकारणं वा किम् । वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य । तत्तथाभूतं मत्वा आचक्ष्व ॥

॥ ९ ॥ तमिति । सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्या अदोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन्मां संप्रति वीतनाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥

॥ १० ॥ वस्वौकसारामिति । साहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना बद्धोत्सवया विभूत्या । वस्वौकसारा अलकापुरी ॥ अलका पुरी वस्वौकसारा स्यादिति यादवः ॥ अथ वा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरी । वस्वौकसारा शक्रस्येति विष्णुपुराणात् ॥ तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ सूर्यवंश्ये त्वयि सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना ॥

विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः
पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं
दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥
निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
यः संचरोभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

॥ ११ ॥ विशीर्णेति । तल्पानि अट्टालकाः ॥ तल्पं शय्याट्टदारेष्वित्यमरः ॥ अट्टानि गृहभेदाः ॥ अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेत्यर्थे गृहान्तर इति विश्वः ॥ विशीर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । अथ वा विशीर्णकल्पेति पाठः । अट्टाः क्षौमाः ॥ स्यादट्टः क्षौममस्त्रियामित्यमरः ॥ ईषदसमाप्तं विशीर्णानि विशीर्णकल्पान्यट्टशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तशालः स्रस्तप्राकारः ॥ प्राकारो वरणः शाल इत्यमरः ॥ प्रभुणा स्वामिना विना एवंभूतो मे निवेशो निवेशनम् । अस्तनिमग्नसूर्यमस्ताद्रिलीनार्कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयति अनुकरोति ॥

॥ १२ ॥ निशास्विति । निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलानि अव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासामभिसारिकाणाम् ॥ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः ॥ यो राजपथः । संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनमभूत् ॥ गोचरसंचरेत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः ॥ स राजपथो नदत्सु मुखेषु या उल्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोष्टुभिर्वाह्यते गम्यते ॥ वहेरन्यो वहि धातुरस्तीत्युपदेशः ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्
मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥
वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्-
मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषबर्हाः
क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥
सोपानमार्गेषु च येषु रामा
निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं
व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेद्य ॥ १५ ॥

॥ १३ ॥ आस्फालितमिति । यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् । जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्तमन्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दीर्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गैर्विषाणैराहतं सत् क्रोशति । न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

॥ १४ ॥ वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति वृक्षेशयाः ॥ अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः । शयवासवासिष्वकालादित्यलुक्सप्तम्याः ॥ मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्या नृत्यशून्याः । दवोरण्यवह्निः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । तस्योल्काभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि बर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ।

॥ १५ ॥ सोपानेति । किं च येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागान् लाक्षासान्द्रांश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मार्गेष्वद्य सद्यो हतन्यङ्कुभिर्मारितमृगैर्व्याघ्रैरस्रदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः
करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः
संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥
स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानाम्
उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति संगान्
निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥
कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तम्
इतस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।

॥ १६ ॥ चित्रेति । पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः । चित्रगताभिरेव ॥ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभ इत्यमरः ॥ दत्तमृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः । तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपित-सिंहप्रहारं वहन्ति ॥

॥ १७ ॥ स्तम्भेष्विति । उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासा धूसराश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारु-मयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः ॥ समौ कञ्चुक-निर्मोकावित्यमरः ॥ सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

॥ १८ ॥ कालेति । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिन-चूर्णेष्वितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छयं येषां तादृशाः । अत एव पूर्वं ये मूर्छन्ति स्म त एव

त एव मुक्तागुणशुद्धयोपि
हर्म्येषु मूर्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥
आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां
पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥
रात्रावनाविष्कृतदीपभासः
कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्
विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥
बलिक्रियावर्जितसैकतानि

चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः ॥ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः ॥ न मूर्छन्ति । न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

॥ १९ ॥ आवर्ज्येति । किं च विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानावर्ज्य आनमय्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि ता मदीया उद्यानलता वन्यैः पुलिन्दैर्म्लेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । क्लिश्यन्ते पीड्यन्ते ॥ क्लिश्नातेः कर्मणि लट् ॥ भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातय इत्यमरः ॥

॥ २० ॥ रात्राविति । रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दिवापि दिवसेपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिता विच्छिन्नो नष्टो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालैर्लूतातन्तुवितानैस्तिरस्क्रियन्ते छाद्यन्ते ॥

॥ २१ ॥ बलिक्रियेति ॥ बलिः पूजोपहारः स्यादिति शाश्वतः ॥ बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि । स्नानीयानि स्नानसाधन-

स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा
शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥
तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य
मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥
तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा
शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥
तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं

चूर्णादीनि ॥ कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे अनीयर्प्रत्ययः ॥ स्नानीय-संसर्गमनाप्नुवन्ति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपान्तेषु वानीरगृहाणि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

॥ २२ ॥ तदिति । तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयोध्यां मामभ्युपैतुमर्हसि ॥ कथमिव । ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥

॥ २३ ॥ तथेति । रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं याञ्चां प्रतीतो हृष्टः संस्तथेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् ॥ पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन करणेन तिरोबभूव । अन्तर्दधे इत्यर्थः ॥

॥ २४ ॥ तदिति । नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं

प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या
साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥
कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा
यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः
सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥
सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्
विहारशैलानुगतेव नागैः ।
सेना रथोदारगृहा प्रयाणे
तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥ २६ ॥

प्रातः संसदि सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वैनं कुशं कुलराजधान्या साक्षात्स्वयमेव पतित्वे विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् । आशीर्भिरिति शेषः ॥ अत्र गार्ग्यः । दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्पश्चाद्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र साधुद्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम् ॥ इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥

॥ २५ ॥ कुशावतीमिति । स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रियसात् ॥ तदधीनवचन इति सातिप्रत्ययः । श्रोत्रियश्छन्दोधीत इति निपातः ॥ श्रोत्रियच्छान्दसौ समावित्यमरः ॥ कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनुद्रुतः सन्नयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥

॥ २६ ॥ सेति । सा केतुमालैवोपवनानि यस्याः सा । बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैलैरनुगतेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्गमराजधानी संचारिणी नगर्यभवत् ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन
प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।
बभौ बलौघः शशिनोदितेन
वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां
पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयम्
अध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्
पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य
तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ तेनेति । आतपत्रमेवामलं मण्डलं विम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिं प्रति प्रस्थापितो वलौघः । आतपत्रवदमलमण्डलेनोदितेन शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् । उदधिरिव । वभौ ॥ उदन्वानुदधौ चेति निपातनात्साधुः ॥

॥ २८ ॥ तस्येति । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्त्रीणाम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी ॥ पीडां सोढुमपर्याप्तवतीवाशक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यारुरोहेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

॥ २९ ॥ उद्यच्छमानेति । पश्चात्कुशावत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पुरोऽग्रे निवेशे निमित्ते । निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमाना उद्यमं कुर्वती ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थ इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् ॥ पथि च व्रजन्ती सा नृपस्य सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नताबुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्
खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं
पङ्कोपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥
मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु
वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
चकार रेवेव महाविरावा
बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥
स धातुभेदारुणयाननेमिः
प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
व्यलङ्घयद्विन्ध्यमुपायनानि
पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

॥ ३० ॥ तस्येति । नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोपि रेणुत्वमियाय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

॥ ३१ ॥ मार्गेति । वैन्ध्येषु विन्ध्यसंबन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु ॥ कटकोस्त्री नितम्बोद्रेरित्यमरः ॥ मार्गैषिणी मार्गावलोकिनी अत एव बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना रेवेव नर्मदेव ॥ रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यकेत्यमरः ॥ गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकार अकरोत् ॥

॥ ३२ ॥ स इति । धातूनां गैरिकादीनां भेदेन अरुणयाननेमिः । प्रयाणे ध्वनयः क्ष्वेडहेषादयः । तन्मिश्रतूर्यः स प्रभुः । पुलिन्दैः किरातैरुपपादितानि समर्पितानि उपायनानि पश्यन् । विन्ध्यमलङ्घयत् ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्
प्रतीपगामुत्तरतोस्य गङ्गाम् ।
अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्
हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्
भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।
सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्
त्रैस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।
वेदिप्रतिष्ठान्विततताध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

॥ ३३ ॥ तीर्थ इति । तदीये वैन्ध्ये तीर्थेवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गामुत्तरतोस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षाः हंसा अयत्नेन बालव्यजनीबभूवुश्चामराण्यभूवन् ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥

॥ ३४ ॥ स इति । स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृता विग्रहा देहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं नौभिर्लुलितं क्षुभितम् । त्रिस्रोतस इदं त्रैस्रोतसम् । गाङ्गमम्भो ववन्दे ॥

॥ ३५ ॥ इतीति । इति कैश्चिदहोभिरध्वनोन्तेवसाने कुशः सरय्वाः कूलं समासाद्य विततताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठा आस्पदं येषां तान् । यूपान् शतशोपश्यत् ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां
स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् ।
तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः
प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥
अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्
तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि
निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥
तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्
तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्
मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥

॥ ३६ ॥ आधूयेति । कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूयेषद्धूत्वा । सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

॥ ३७ ॥ अथेति । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः ॥ शल्यं शङ्कौ शरे वंश इति विश्वः ॥ पौराणां सखा पौरसखः । कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते ॥ ग्रामान्त उपशल्यं स्यादित्यमरः ॥ निवेशयामास ॥

॥ ३८ ॥ तामिति । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संभृतसाधनत्वान्मिलितोपकरणत्वात्तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाज्जलसेकान्निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्तामुर्वीमिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां
पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्
निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं
संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥
सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः
शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

॥ ३९ ॥ तत इति । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्चा इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिः प्रयोज्यैः सह पशूपहारैः सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास ॥ अत्र ण्यन्ताण्णिच्पुनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरण्यन्तकर्त्रा प्रयोज्यत्वेन निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

॥ ४० ॥ तस्या इति । स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः ॥ निशान्तं भवनोषसोरिति विश्वः ॥ कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥

॥ ४१ ॥ सेति । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्वशालासंश्रयणशीलैः ॥ वाजिशाला तु

वनेषु सायंतनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं
संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के
भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।
च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां
शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्
रसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।
शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्
धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

॥ ४७ ॥ वनेष्विति । वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिषु उत्कटसौरभेषु ॥ गन्धस्येत्यादिना समासान्त इकारादेशः ॥ सायंतनमल्लिकानां कुड्मलेषु सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर एषां कुड्मलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥

॥ ४८ ॥ स्वेदेति । स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्को यस्य तस्मिन्कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संदष्टशिखं संश्लिष्टकेसरम् । अत एव कर्णाच्च्युतमपि । शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥

॥ ४९ ॥ यन्त्रेति । ऋद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैर्यन्त्रसंचारितसलिलपूरैः परीतान्व्याप्तान् मलयोद्भवस्य रसेन चन्दनोदकेन धौतान्क्षालितान् शिलाविशेषान्मणिमयासनान्यधिशय्य तेषु शयित्वा आतपं निन्युः परिहारयांचक्रुः ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं
विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः
केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥
आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्
मञ्जर्युदारा शुशुभेर्जुनस्य ।
दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्
खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥
मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं
पुराणशीधुं नवपाटलं च ।
संबध्नता कामिजनेषु दोषाः

॥ ५० ॥ स्नानेति । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोत्ययेनातिक्रमेण मन्दवीर्योतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च । धूपसंचारणार्थमित्यर्थः । तेषु । अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु । अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥ तैरुद्दीपित इत्यर्थः ॥

॥ ५१ ॥ आपिञ्जरेति । बद्धरजःकणत्वाद्व्याप्तरजःकणत्वादापिञ्जरा उदारा द्राघीयस्यर्जुनस्य ककुभवृक्षस्य ॥ इन्द्रद्रुः ककुभोर्जुन इत्यमरः ॥ मञ्जरी । देहं दग्ध्वापि रोषाद्गिरिशेन खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीव । शुशुभे ॥

॥ ५२ ॥ मनोज्ञेति । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते । सहकारभङ्गं चूतपल्लवखण्डम् । पुराणं निर्वापितं शेरतेनेनेति शीधुः पक्वेक्षुरसप्रकृतिकं मद्यं तम् ॥ शीङो धुगित्यौणादिको धुक्प्रत्ययः ॥ पक्वैरिक्षुरसैरस्त्री शीधुः पक्वरसः शिव इति यादवः ॥ नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं च संबध्नता संघटयता निदाघावधिना ग्रीष्मकालेन ॥ अवधिस्त्वव-

सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥
जनस्य तस्मिन्समये विगाढे
बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ
स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥
अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे
रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः ।
विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य
तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४ ॥
स तीरभूमौ विहितोपकार्याम्
आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

धाने स्यात्सीम्नि काले विलेपि चेति विश्वः ॥ कामिजनेषु विषये सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

॥ ५३ ॥ जनस्येति । तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ । तापापनोदे क्षमा समर्था पादयोरङ्घ्र्योः पादानां रश्मीनां च सेवा ययोस्तावुदयस्थावभ्युदयस्थः स नृपतिरुदयस्थः शशी च ॥

॥ ५४ ॥ अथेति । अथ ऊर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिंस्तस्मिन् ॥ लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः ॥ रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके ॥ पचाद्यच् ॥ ग्रीष्मे सुखे सुखकरे सरय्वा अम्भसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

॥ ५५ ॥ स इति । चक्रधरप्रभावः स कुशस्तीरभूमौ विहिता उपकार्या यस्यास्ताम् । आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः ॥ जालमानाय इति निपातः ॥ आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः ॥ तैरप-

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥
सा तीरसोपानपथावताराद्
अन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।
सनूपुरक्षोभपदाभिरासीद्
उद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां
तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।
नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीम्
उपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७ ॥

कृष्टनक्रामपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संपत्प्रभावयोरनुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे ॥ अत्र कामन्दकः । परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तटलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेत इति ॥

॥ ५६ ॥ सेति । सा सरित् सरयूस्तीरसोपानपथेनावतारादवतरणात् अन्योन्यं केयूरविघट्टिनीभिः संनद्धाङ्गदसंघर्षिणीभिः सनूपुरक्षोभाणि नूपुरक्षोभेण सहितानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसासीत् ॥

॥ ५७ ॥ परस्परेति । नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोभिलाषस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगतामुपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभाषे ॥ किरातस्तु द्रुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोरिति केशवः ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्
विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं
पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां
यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।
तद्बध्नतीभिर्मदरागशोभां
विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वाद्
आत्मानमुद्वोढुमशक्नुवत्यः ।
गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः
क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

॥ ५८ ॥ पश्येति । गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः । साभ्रः समेघः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

॥ ५९ ॥ विलुप्तमिति । नौलुलिताभिर्नौभिः क्षुभिताभिरद्भिरन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कज्जलं विलुप्तं तदञ्जनं विलोचनेषु नेत्रेषु मदेन या रागशोभा तां बध्नतीभिर्घटन्तीभिरद्भिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् ॥ प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

॥ ६० ॥ एता इति । गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्वोढुमशक्नुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात् क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्प्लवन्ते तरन्ति ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः
प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।
पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः
शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥
आसां जलास्फालनतत्पराणां
मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।
पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः
संलक्ष्यते न च्छिदुरोपि हारः ॥ ६२ ॥
आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्
भङ्ग्यो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-

॥ ६१ ॥ अमी इति । वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्रोतसि पारिप्लवाश्चञ्चलाः ॥ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः ॥ अमी शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलाञ्जलनीलिप्रियान् ॥ जलनीली तु शैवालमित्यमरः ॥ मीनांश्छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वाच्छिरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ ६२ ॥ आसामिति । जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानामासां स्त्रीणां मुक्ताफलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषूत्सर्पन्ति ये तेषु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्हारः अत एव छिदुरः स्वयं छिन्नोपि न संलक्ष्यते ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरजिति कुरच्प्रत्ययः ॥ शीकरसंसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

॥ ६३ ॥ आवर्तेति । विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम् ॥ वौ कषलसकत्थस्रम्भ इति घिनुण्प्रत्ययः ॥ रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोकप्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि ।

न्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥
तीरस्थलीबर्हिभिरुत्कलापैः
प्रस्निग्धकेकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां
गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥
संदष्टवस्त्रेष्वबलानितम्बे-
ष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा
मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥
एताः करोत्पीडितवारिधारा
दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

कस्य किमुपमानमित्यत्राह । नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिशोभाया आवर्तशोभा ॥ स्यादावर्तोम्भसां भ्रम इत्यमरः ॥ भ्रुवां भङ्ग्यस्तरंगाः । स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्रवाकाः । उपमानमिति सर्वत्र संवध्यते ॥

॥ ६४ ॥ तीरेति । उत्कलापैरुच्चबर्हैः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तीरस्थलीषु बर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानुसारि आसां स्त्रीणां संवन्धि वार्येव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥

॥ ६५ ॥ संदष्टेति । संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टवस्त्रेष्वबलानां नितम्बेष्वधिकरणेषु इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितानि आवृतानि यान्युडूनि नक्षत्राणि तत्तुल्याः । मुक्तामयत्वादित्यर्थः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः ॥ कलापो भूषणे बर्हे इत्यमरः ॥ मौनम् । निःशब्दतामित्यर्थः । भजन्ते ॥

॥ ६६ ॥ एता इति । दर्पात्सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता ए-

वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्
चूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥
उद्बन्धकेशश्च्युतपत्त्रलेखो
विश्लेषिमुक्ताफलपत्त्रवेष्टः ।
मनोज्ञ एव प्रमदामुखानाम्
अम्भोविहाराकुलितोपि वेषः ॥ ६७ ॥
स नौविमानादवतीर्य रेमे
विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।
स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः
करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥
ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता
भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

तास्तरुण्यो वक्रेतराग्रैर्जलसेकादृज्वग्रैरलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिरुणान्वारिलवानुदकबिन्दून्वमन्ति वर्षन्ति ॥

॥ ६७ ॥ उद्बन्धेति । उद्बन्धा उद्भ्रष्टाः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्त्रलेखः क्षरितपत्त्ररचनः । विश्लेषिणो विस्रंसिनो मुक्ताफलपत्त्रवेष्टा मुक्तामयताडङ्का यस्मिन्सः । एवमम्भोविहाराकुलितोपि प्रमदामुखानां वेषो नेपथ्यं मनोज्ञ एव ॥ रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः ॥

॥ ६८ ॥ स इति । स कुशो नौर्विमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः । तस्मादवतीर्य विलोलहारः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलग्ना उद्धृतपद्मिनी उत्पाटितनलिनी यस्य स तथोक्तः सन् ॥ नद्यृतश्चेति कप्रत्ययः ॥ वन्यो द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ॥

॥ ६९ ॥ तत इति । ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन ॥ भुवश्चेति चकारादिष्णुच् ॥ नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः
प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥
वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्
तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां बभासे
सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥ ७० ॥
तेनावरोधप्रमदासखेन
विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्
वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥
यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

विरेजुः । प्रागेव । इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अपीत्यर्थः । मुक्तामणयो नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत ॥ अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ वर्णोदकैरिति । तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गैर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात्स्नेहादसिञ्चन् ॥ तथागतस्तथास्थितः । वर्णोदकासिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इवातितरां बभासे । अत्यर्थं चकासे ॥

॥ ७१ ॥ तेनेति । अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन तेन कुशेन आकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरोभिर्वृत आवृतो मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातलीलः अनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः ॥ इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥

॥ ७२ ॥ यदिति । यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुर्
अज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥
स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्
तीरोपकार्यां गतमात्र एव ।
दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुम्
अपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥
जयश्रियः संवननं यतस्तद्
आमुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्
स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४ ॥
ततः समाज्ञापयदाशु सर्वान्

कुशाय राज्येन समं दिदेश । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं सत् ममज्ज ॥

॥ ७३ ॥ स्नात्वेति । असौ कुशः सदारः सन्यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य । तीरे योपकार्या पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गत एव अपोढनेपथ्यविधिरकृतप्रसाधन एव दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

॥ ७४ ॥ जयेति । यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् ॥ वशक्रिया संवननमित्यमरः ॥ यस्माद्गुरुणा पित्रामुक्तपूर्वं पूर्वमामुक्तम् । धृतमित्यर्थः ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ अतो हेतोरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभान्न । कुतः । हि यस्माद्धीरो विद्वान्स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः । पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्माल्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

॥ ७५ ॥ तत इति । ततः । नद्यां स्नाति कौशलेनेति नदीष्णाः । तान् ॥ सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति

आनायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
वन्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य
तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥
कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनम्
उपात्तमन्तर्ह्रदवासिना तत् ॥ ७६ ॥
ततः स कृत्वा धनुराततज्यं
धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी
भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥
तस्मिन्ह्रदः संहितमात्र एव

षत्वम् ॥ सर्वानानायिनो जालिकांस्तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु समाज्ञापयत् ॥ त आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोड्य वन्यश्रमा विफलप्रयासास्तथापि तद्भक्तिं ज्ञात्वा अम्लानमुखप्रसादाः सश्रीकमुखाः सन्तस्तं कुशमूचुः ॥

॥ ७६ ॥ कृत इति । हे देव प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं त आभरणोत्तमं न लब्धम् । किं तु तदाभरणमन्तर्ह्रदवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पन्नगेन लौल्याल्लोभादुपात्तं नूनमिति वितर्के ॥

॥ ७७ ॥ तत इति । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्वी बलवान्स कुशस्तीरगतः सन् धनुराततज्यमधिज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गरुत्मद्देवताकमस्त्रं समाददे ॥

॥ ७८ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव ह्रदः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धाः संघट्टितास्तरंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निम्न-

क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।
रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः
करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥
तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानाद्
उद्वृत्तनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।
लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः
कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥
विभूषणप्रत्युपहारहस्तम्
उपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार
प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥
त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्
कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।

न्पातयन् । अवपाते गजग्रहणगर्ते मग्नः ॥ अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्छन्नस्तृणादिनेति यादवः ॥ वन्यः करीव । परुषं घोरं ररास दध्वान॥

॥ ७९ ॥ तस्मादिति । मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्वृत्तनक्रात्क्षुभितग्राहात्तस्माद्ध्रदात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥

॥ ८० ॥ विभूषणेति । विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः ॥ विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः॥कर्मण्यण् ॥ विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार ॥ तथा हि सन्तः प्रह्वेषु नम्रेष्वनिर्बन्धरुषः अनियतकोपा हि ॥

॥ ८१ ॥ त्रैलोक्येति । अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् ॥ न लोकेत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधः । श्रितादिगमिगम्यादीनामुपसंख्यानाद्वितीयासमासः ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना
मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥ ८१ ॥
अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य
विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोहं कथं नाम तवाचरेयम्
आराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥
कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्
आलोक्य बालातिकुतूहलेन ।
जवात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षाद्
आदत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥

गरुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् । अत एव प्रभावाद्विषामङ्कुशं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्ध्नाभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ॥

॥ ८२ ॥ अवैमीति । त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत्कार्यान्तरः कार्यार्थः ॥ स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्येषु चान्तरमिति शाश्वतः ॥ स चासौ मानुषश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ स जानन्नहमाराधनीयस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः ॥ धृप्रीताविति धातोः स्त्रियां क्तिन् ॥ विघातं कथं नामाचरेयम् । असंभावितमित्यर्थः ॥

॥ ८३ ॥ करेति । कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा कन्दुकार्थमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला जवादन्तरिक्षाज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव ॥ ज्योतिर्भद्योतदृष्टिष्वित्यमरः ॥ पतत्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्यातिकुतूहलेनादत्त अगृह्णात् ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखास्थिरलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमेर्
उपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥
इमां स्वसारं च यवीयसीं मे
कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय
शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५ ॥
इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

॥ ८४ ॥ तदिति । तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना । ज्याघातरेखा रेखाकारा ग्रन्थयः । ते स्थिरलाञ्छनं यस्य तेन । भूमे रक्षायाः परिघेण रक्षार्गलेन ॥ परिघो योगभेदास्त्रमुद्गरेर्गलघातयोरित्यमरः ॥ अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु ॥ एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥

॥ ८५ ॥ इमामिति । हे पार्थिव ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिचर्यया ॥ शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोरिति विश्वः ॥ आत्मापराधमाभरणग्रहणरूपं नुदतीम् । परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः ॥ आशंसायां भूतवच्चेति चकाराद्वर्तमानार्थप्रत्ययः ॥ आच्छीनद्योर्नुमित्यस्य वैकल्पिकत्वान्नुमभावः ॥ इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुद्वतीमनुमन्तुं नार्हसीति न । अर्हस्येवेत्यर्थः ॥

॥ ८६ ॥ इतीति । इति पूर्वश्लोकोक्तमूचिवानुक्तवान् ॥ ब्रुवः क्वसुः ॥ उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद भवान् श्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः । इत्यनुभाषितारमनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्यु-

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥
तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।
दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्व्यश्नुवानो दिगन्तान्
गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः ॥ ८७ ॥
इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं
लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

तबन्धुः सन् कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलभूषणेन विधिवत्संयोजयामास ॥ न केवलं तदीयमेव किं तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः ॥ आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं तु प्रागेव समाहितम् ॥

॥ ८७ ॥ तस्या इति । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सह धर्माचरणायेत्यर्थः । माङ्गल्या मङ्गले साधुर्या ऊर्णा मेषादिलोम ॥ ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादित्यमरः ॥ अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सत्रमुच्यते । तया वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुद्वत्या हस्ते पाणावुच्छिखस्य उदर्चिषः पावकस्य पुरोग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यश्नुवानो व्याप्नुवन्दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः । तदनु आश्चर्या अद्भुता मेघा गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि ॥ जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ववृषुः ॥ आश्चर्यशब्दस्य रौद्रं तूग्रममी त्रिषु चतुर्दशेत्यमरवचनात्त्रिलिङ्गत्वम् ॥

॥ ८८ ॥ इत्थमिति । इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ॥ तद्धितार्थेत्यादिना तत्पुरुषः ॥ अदन्तद्विगुत्वेपि पात्राद्यन्तत्वान्नपुंसकत्वम् । पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारत इत्यमरः ॥ तस्य गुरू रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् ॥ औरसो धर्मपत्नीज इति याज्ञवल्क्यः ॥ मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोपि च तक्षक-

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-
च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ कुमुद्वती-
परिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥

स्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा । एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वैनतेयाद्गरुडात् ॥ गुरुणा वैष्णवांशेन कुशेन त्याजितक्रौर्यादिति भावः ॥ शङ्कां भयमत्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्यालां कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमत एव पौरकान्तः पौराणां प्रियः सन् शशास ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां षोडशः सर्गः ॥

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥
स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।
अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥
तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

नमो रामपदाम्भोजरेणवे यत्र संततम् ।
कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

॥ १ ॥ अतिथिमिति । कुमुद्वती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्प्रहरात् ॥ द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः ॥ प्रसादं वैशद्यमिव । प्राप ॥ ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥

॥ २ ॥ स इति । पितृमान् ॥ प्रशंसार्थे मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः ॥ अनुपमद्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् । सोतिथिः पितुः कुशस्य वंशं मातुः कुमुद्वत्याश्च वंशम् । सविता उत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपुनात्पवित्रीकृतवान् ॥

॥ ३ ॥ तमिति । अर्थान् शब्दार्थान्दारसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि विदन्तीत्यर्थविदः । तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशस्तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतीनामर्थमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः ॥

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥
स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥
तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥
तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।
द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥ जात्य इति । जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशः अभिजातेन कुलीनेन ॥ अभिजातः कुलीनः स्यादित्यमरः ॥ शौर्यवता वशिना तेनातिथिना करणेन एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् । अमन्यत ॥ सर्वगुणसामग्र्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः ॥

॥ ५ ॥ स इति । स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् ॥ योपधादित्यादिना वुञ् ॥ उपेयिवान्प्राप्तः सन् समरे नामतोर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येनावधि हतश्च ॥ लुङि चेति हनो वधादेशः ॥

॥ ६ ॥ तमिति । कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव तं कुशमन्वगात् ॥ कुशास्तु । कुः पृथ्वी । तस्या मुत्प्रीतिः । सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥

॥ ७ ॥ तयोरिति । तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः । तद्भागासीत् । द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी ॥ संपृचेत्यादिना भजेर्घिनुण्प्रत्ययः । सख्यासीत् ॥ कस्कादित्वाद्दिवस्पतिः साधुः ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥ ८ ॥
ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।
विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥
तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।
उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥
नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।
अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥
दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

॥ ८ ॥ तदिति । संग्रामं यायिनो यास्यतः ॥ आवश्यकार्थे णिनिः । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधः ॥ भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमामन्तिमामाज्ञां विपर्यये पुत्रोभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरन्तो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ॥

॥ ९ ॥ त इति । ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्वेदि उन्नतवेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

॥ १० ॥ तत्रेति । तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितमेनमतिथिं हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः ॥

॥ ११ ॥ नदद्भिरिति । आहतं पुष्करं मुखं येषां तैः ॥ पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखेपि चेत्यमरः ॥ स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतति अविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वमीयत अनुमितम् ॥

॥ १२ ॥ दूर्वेति । सोतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्चाभि-

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥
पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।
उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥
तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।
सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥
स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स बन्दिभिः ।
प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥
तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।
ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

न्नपुटा बालपल्लवाश्च उत्तराणि प्रधानानि येषु तान् ॥ अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित् । कमलानीत्यन्ये ॥ ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तान्नीराजनाविधीन्भेजे ॥

॥ १३ ॥ पुरोहितेति । पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैरथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रमिरे ॥

॥ १४ ॥ तस्येति । तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्योघमहती महाप्रवाहा । अभिषिच्यतेनेनेत्यभिषेको जलम् । स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिस्त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव व्यरोचत ॥ त्रयाणां पुराणां द्विषतीति विग्रहः ॥

॥ १५ ॥ स्तूयमान इति । तस्मिन्क्षणेभिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः सोतिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ अत एव चातकैरभिनन्दितः पर्जन्यो मेघ इव । अलक्ष्यत ॥

॥ १६ ॥ तस्येति । सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य । वृष्टिसेकात् । विद्युतोयं वैद्युतः । तस्य अविन्धनस्याग्नेरिव । द्युतिर्ववृधे ॥

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।
यावत्तैषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥
ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।
सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥
बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।
धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्गवाम् ॥ १९ ॥
क्रीडापतत्त्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।
लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥
ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

॥ १७ ॥ स इति । सोऽतिथिरभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ यावता वसुना एषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददावित्यन्वयः ॥

॥ १८ ॥ त इति । प्रीतमनसस्ते स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिषमुदैरयन्व्याहरन्साऽऽशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोदीक्षणं न चकारेत्यर्थः ॥

॥ १९ ॥ बन्धेति । सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदं वधार्हाणामवध्यतां । धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भारान्मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशदादिदेश ॥

॥ २० ॥ क्रीडेति । पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्त्रिणोऽपि । किमुतान्ये इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्धमोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ॥

॥ २१ ॥ तत इति । ततः सोऽतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः ॥ कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेरित्यमरः ॥

सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥
तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।
आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥
तेस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।
प्रत्यूपुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥
चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।
समापय्य ततश्चक्रुः पत्त्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥
आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

तत्र न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥

॥ २२ ॥ तमिति । तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकर्तारो धूपेन गन्धद्रव्यधूमेनाश्यानकेशान्तं शोषितकेशान्तं तमतिथिं तैस्तैराकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिरुपसेदुरुपतस्थुः ॥

॥ २३ ॥ त इति । ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेण उन्नद्धमुद्बद्धमन्तर्गतस्रजमस्यातिथेर्मौलिं धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्यूपुः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

॥ २४ ॥ चन्दनेनेति । ततो मृगनाभ्या कस्तूर्या सुगन्धिना चन्दनेनाङ्गरागमङ्गविलेपनं समापय्य विन्यस्ता रोचना गोरोचना यस्मिंस्तत्पत्त्रं पत्त्ररचनं चक्रुः ॥

॥ २५ ॥ आमुक्तेति । आमुक्ताभरण आसञ्जिताभरणः । स्रजोस्य सन्तीति स्रग्वी ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः ॥ हंसाश्चिह्नमस्येति हंसचिह्नं यद्दुकूलं तद्वान् ॥ अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धेर्मतुवानर्थक्येपि सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ राज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरो वोढा ॥ वधूः

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥
नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।
विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥
स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।
ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥
वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥
शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

स्नुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिङ्गयोरिति विश्वः ॥ सोतिथिरतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोप्येवंविशेषणः ॥

॥ २६ ॥ नेपथ्येति । हिरण्मये सौवर्ण आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेषं पश्यतस्तस्यातिथेश्छाया प्रतिविम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य छायेव । विरराज ॥ तस्य सूर्यसंक्रान्तविम्बत्वासंभवान्मेरावित्युक्तम् ॥

॥ २७ ॥ स इति । सोतिथी राजककुदानि राजचिह्नानि छत्त्रचामरादीनि ॥ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्के ककुदोस्त्रियामित्यमरः ॥ तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनां सभामास्थानीं ययौ ॥ स्यात्सुधर्मा देवसभेत्यमरः ॥

॥ २८ ॥ वितानेति । तत्र सभायां वितानेनोल्लोचेन सहितम् ॥ अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः ॥ महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिरुद्घृष्टमुल्लेख्यं पादपीठं यस्य तत् । पितुरिदं पैतृकम् ॥ ऋतष्ठञिति ठञ्प्रत्ययः॥ आसनं सिंहासनं भेजे ॥

॥ २९ ॥ शुशुभ इति । तेनाक्रान्तम् । श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९ ॥
बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।
रेखाभावादुपारूढः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।
मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥
स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।
क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

तल्लक्षणं श्रीवत्सरूपम् ॥ श्रीवत्सनन्द्यावर्तादिविच्छन्दा वहवो द्वयोरिति सज्जनः ॥ महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं सभारूपम् । कौस्तुभेन मणिनाक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणम् । केशवस्येदं कैशवम् । वक्ष इव । शुशुभे ॥

॥ ३० ॥ बभाविति । सोतिथिः कुमारत्वाद्यौवराज्यादनन्तरम् अधिराजस्य भावः आधिराज्यं महाराज्यमवाप्य रेखाभावादर्धेन्दुत्वमप्राप्यैव पूर्णतां गतश्चन्द्रमा इव बभौ इति व्याख्यानम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥

॥ ३१ ॥ प्रसन्नेति । प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथाभिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिमनुजीविनो मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विश्रम्भममन्यन्त ॥ समौ विश्रम्भविश्वासावित्यमरः ॥

॥ ३२ ॥ स इति । पुरुहूतश्रीः सोतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयोध्यामैरावतस्य ओज इवौजो वलं यस्य तेन नागेन कुंजरेण क्रममाणश्चरन् ॥ अनुपसर्गाद्वेति वैकल्पिकमात्मनेपदम् ॥ द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः ॥ द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति विश्वः ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्त्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।
पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥
धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।
सोतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥
तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः ।
शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।
अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

॥ ३३ ॥ तस्येति । तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्त्रमुच्छ्रितमुन्नामितम् । अमलत्विषा तेन छत्त्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौष्म्यं संतापस्तत् हृतं नाशितम् ॥ अत्र छत्त्रोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम् । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिरिति ॥

॥ ३४ ॥ धूमादिति । अग्नेर्धूमात्पश्चादनन्तरं शिखा ज्वालाः । रवेरुदयादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोतिथिस्तेजसामग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थित उदितः ॥ अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥

॥ ३५ ॥ तमिति । पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नेत्रैः करणैस्तमतिथिमन्वयुरनुजग्मुः । [स-]दृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः ॥ कथमिव । शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्विभावर्यो रात्रयो ध्रुवमिव ॥ ध्रुवपाशबद्धत्वात्कालचक्रस्येत्यर्थः ॥

॥ ३६ ॥ अयोध्येति । प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येयमनुग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः संनिधानैरनुदध्युरनुजगृहुः ॥ अनुध्यानमनुग्रह इत्युत्पलमालायाम् ॥ तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरित्यर्थः ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।
तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥
वशिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।
किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥
स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥
ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

॥ ३७ ॥ यावदिति । अभिषेकजलैराप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिर्या-वन्नाश्यायते न शुष्यति ॥ कर्तरि लट् ॥ तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रता-पो वेलान्तं वेलापर्यन्तं प्राप ॥

॥ ३८ ॥ वशिष्ठस्येति । गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः । धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः । इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तत्तादृक्साध्यं किम् । न किंचिदित्यर्थः ॥ तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

॥ ३९ ॥ स इति । धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । राज्ञा सभा-सदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समा इत्युक्तलक्षणाः । तेषां सखा धर्मस्थ-सखः। तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्य-र्थः । अर्थिनां साध्यार्थवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्सं-शयाद्धेतोश्छेद्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवश्यनिर्णेयानित्यर्थः । व्यव-हारानृणादीन्विवादान्स्वयं ददर्श अनुसंदधौ । न तु प्राड्विवाकमेव नियु-क्तवानित्यर्थः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः । व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतो-न्वहमिति ॥

॥ ४० ॥ तत इति । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्याननुजी-विनः । अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्ध्युन्मुखैर्विज्ञापनानां

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥
प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।
तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥
यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।
सोभूद्भग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥
वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

विज्ञप्तीनां फलैः प्रेप्सितार्थैर्युयोज योजयामास ॥ अत्र बृहस्पतिः । नियुक्तकर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया । भृत्यान्धनैर्मानयंस्तु नवोप्यक्षोभ्यतां व्रजेदिति ॥ कविश्च वक्ष्यति अक्षोभ्य इति ॥ अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्व्यन्यत इत्यनुसंधेयम् ॥

॥ ४१ ॥ प्रजा इति । प्रजास्तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा श्रावणमासेन नद्य इव । विवर्धिताः । तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिमत्युच्छ्रयमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिशायितवानित्यर्थः ॥

॥ ४२ ॥ यदिति । सोतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तन्न मिथ्या । अनृतं नाभूत् । यद्वस्तु ददौ तन्नजहार न पुनराददे ॥ किं तु शत्रूनुद्धृत्योत्खाय प्रतिरोपयन्पुनः स्थापयन्भग्नव्रतो भग्ननियमोभूत् ॥

॥ ४३ ॥ वय इति । वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्य एकैकं मदकारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्राज्ञि समस्तानि मिलितानि । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिषिचे न जगर्व ॥ सिञ्चतेः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेन अतत्कारकत्वान्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च । ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि । इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥ ४३ ॥
इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।
अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥
अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।
अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान्षट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥
प्रसादाभिमुखे तस्मिंश्चपलापि स्वभावतः ।
निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥
कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

ईरितः ॥ मदस्त्वानन्दसंमोहसंभेदो मदिराकृत इति ॥ अत एव कविनापि नोत्सिषिच इत्युक्तं न तु न ममादेति ॥

॥ ४४ ॥ इत्थमिति । इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनित-रागासु सतीषु स राजा नवोपि दृढमूलो द्रुम इवाक्षोभ्यः अप्रधृष्य आसीत् ॥

॥ ४५ ॥ अनित्या इति । यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः । द्विषन्ति स्निह्यन्ति चेत्यर्थः । किं च ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरानन्तर्वर्तिनो नित्यान्षड्रिपून्कामक्रोधादीन्पूर्वमजयत् ॥ अन्तः-शत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

॥ ४६ ॥ प्रसादेति । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभि-मुखे तस्मिन्नृपे । निकषे निकषोपले हेमरेखेव । अनपायिनी स्थिरासीत् ॥

॥ ४७ ॥ कातर्यमिति । केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् । शौर्यं केवलमित्यनुषञ्जनीयम् । नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः ॥ व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मता इति हलायुधः ॥ अतो हेतोः सोतिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिमन्वियेष गवेषितवान् ॥

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।
अदृष्टमभवत्किंचिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥
रात्रिंदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।
तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥
मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

॥ ४८ ॥ न तस्येति । न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चारा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य ॥ प्रणिधिः प्रार्थने चर इति शाश्वतः ॥ तस्य राज्ञो व्यभ्रस्य निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव मण्डले स्वविषये किंचिदल्पमप्यदृष्टमज्ञातं नाभवन्नास्ति स्म ॥ चारचक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥

॥ ४९ ॥ रात्रिंदिवेति । रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् ॥ अचतुरेत्यादिनाधिकरणार्थयोर्द्वन्द्वसमासान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्ययम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिंदिवमिति अहोरात्रयोरित्यर्थः ॥ तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् नियोगेन निश्चयेन सिषेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः । कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चय इति ॥

॥ ५० ॥ मन्त्र इति । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानोन्वहमावर्त्यमानोपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाश्यते ॥ तत्र हेतुर्गुप्तद्वार इति । संवृतेङ्गिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।
सोपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥
दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।
न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥
भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।
गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

॥ ५१ ॥ परेष्विति । यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परे येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैश्चरैः ॥ अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः ॥ जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः । चारांश्च चारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपीति ॥

॥ ५२ ॥ दुर्गाणीति । द्विषां रोद्धू रोधकस्यापि । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह न हीति । गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाद्धेतोः । गिरिगुहासु शेत इति । गिरिगुहाशयो न हि । किं तु स्वभावत एवेति शेषः ॥ अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः ॥ अत्र मनुः । धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्बुध इति ॥

॥ ५३ ॥ भव्येति । भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्याः एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्बाधाः गर्भेभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः ॥ धर्मादनिच्केवलादित्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे । फलिता इत्यर्थः । फलानुमेयाः प्रारम्भा इत्यर्थः ॥

अपथेन प्रववृते न जातूपचितोपि सः ।
वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥
कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।
यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥
शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।
समीरणसहायोपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

॥ ५४ ॥ अपथेनेति । सोतिथिरुपचितोऽपि वृद्धिं गतोपि सन् जातु कदाचिदप्यपथेनामार्गेण न प्रववृते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः ॥ तथा हि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । नान्यथेत्यर्थः ॥

॥ ५५ ॥ काममिति । प्रकृतिवैराग्यं प्रजापरागम् । दैवादुत्पन्नमपीति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ॥ अत्र कौटिल्यः । क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् । तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदिति ॥

॥ ५६ ॥ शक्येष्विति । शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राभवत् । न तु समाधिकेष्वित्यर्थः ॥ तथा हि । समीरणसहायोपि दवानलोम्भःप्रार्थी जलान्वेषी न । दग्धुमिति शेषः । किं तु तृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः । समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृह्णीयादिति ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।
नार्थं कामेन कामं वा सोर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥
हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।
तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥
परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।
ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोन्यथा ॥ ५९ ॥

॥ ५७ ॥ न धर्ममिति । स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तावर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बबाधे ॥ एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किं तु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदिति शेषः ॥

॥ ५८ ॥ हीनानीति । मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तॄणि अनुपकारीणि । प्रवृद्धान्यतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वत इत्यर्थः ॥ अकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदम् ॥ अतःकारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः ॥ मित्रं सुहृदि मित्रोर्के इति विश्वः ॥ मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि ॥

॥ ५९ ॥ शक्येष्वेवाभवद्यात्रेत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्करमाह ॥ परेति । सोतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य एभिः शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् ॥ बलशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्ययः । विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् ॥ ययौ यात्रां चक्रे । अन्यथा न बलिष्ठश्चेदास्त अतिष्ठत् । न ययावित्यर्थः ॥ अत्र मनुः । यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायाद्रिपून्प्रति । यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीनिति ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥
परकर्मापहः सोभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्रिपून् ॥ ६१ ॥
पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥
सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

॥ ६० ॥ कोशेनेति । कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः । इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः॥ तथा हि । अम्बु गर्भे यस्य सोम्बुगर्भः । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमुतो मेघः ॥ मूङ्बन्धने । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते ॥ न तु कर्तरि क्तः ॥ अत्र कामन्दकः। धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदेति ॥

॥ ६१ ॥ परकर्मेति । स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्त्तादीन्यपहन्तीति परकर्मापहः सन् ॥ अन्येष्वापि दृश्यत इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्डप्रत्ययः ॥ स्वेषु कर्मसूद्यत उद्युक्तोभूत् । किं च रिपून्रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत्संवृतवान् ॥ अत्र मनुः । नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन इति ॥

॥ ६२ ॥ पित्रेति । दण्डो दमः सैन्यं वा । तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् ॥ युद्धायत्योः संपराय इत्यमरः ॥ तमर्हतीति सांपरायिकः ॥ तदर्हतीति ठक्प्रत्ययः ॥ दण्डः सैन्यम् ॥ दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोरिति विश्वः ॥ स्वदेहान्न व्यशिष्यत नाभिद्यत ॥ स्वदेहेपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबलं स्वदेहनिर्विशेषं रक्षति स्वदेहनिर्विशेषमित्यर्थः ॥

॥ ६३ ॥ सर्पस्येति । सर्पस्य शिरोरत्नमिव अस्य राज्ञः शक्तित्रयं

स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥
वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥ ६४ ॥
तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।
यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥
खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः शस्यं वनैर्गजान् ।
दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥
स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।

परः शत्रुर्न चकर्ष । स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष आयसं लोहविकारमिव । चकर्ष ॥

॥ ६४ ॥ वापीष्विति । स्रवन्तीषु नदीषु वापीष्विव दीर्घिकास्विव । वनेष्वरण्येषु उपवनेष्वारामेष्विव ॥ वापी तु दीर्घिका । आरामः स्यादुपवनमिति चामरः ॥ अद्रिषु स्वकीयेषु वेश्मस्विव सार्था वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चेरुश्चरन्ति स्म ॥

॥ ६५ ॥ तप इति । विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् । तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् । स राजा आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक्चक्रे ॥ यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च षष्ठांशभाक्कृत इत्यर्थः ॥ षष्ठांशः षडंशः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

॥ ६६ ॥ खनिभिरिति । भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भृतिं दिदेश ददौ ॥ कथम् । खनिभिराकरैः ॥ खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः ॥ रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवेजीजनत् । क्षेत्रैः शस्यम् । वनैर्गजान्हस्तिनः सुषुवे ॥

॥ ६७ ॥ स इति । षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥
इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
आ तीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥
कूटयुद्धविधिज्ञेपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।
भेजेभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी ॥ ६९ ॥
प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।
रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

विनियोगं जानातीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः ॥ कर्मविवक्षायामुपपदसमासः । आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठीसमासः । इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः ॥ बभूव ॥ इदमत्र प्रयोक्तव्यमित्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥

॥ ६८ ॥ इतीति । इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आ तीर्थान्मन्त्राद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् ॥ योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादिति हलायुधः ॥ तस्या नीतेः फलमप्रतीघातमप्रतिबन्धं यथा तथानशे प्राप्तवान् । मन्त्रादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्यर्थः ॥

॥ ६९ ॥ कूटेति । कूटयुद्धविधिज्ञेपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेपि सन्मार्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं भेजे ॥ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः ॥ जयश्रीस्तमान्विष्यागच्छादित्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ प्राय इति । अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेन तेजसैव भग्नत्वात्तस्य राज्ञः । गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव । प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः ॥ खलर्थयो गेपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोपि तथाविधः ।
स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥
सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।
उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥
स्तूयमानः स जिह्राय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥
दुरितं दर्शनेन घ्नंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।
प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

॥ ७१ ॥ प्रवृद्धाविति । प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते । समुद्रोपि तथाविधश्चन्द्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते । प्रवृद्ध इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी ॥ जिदृक्षीत्यादिना इनिप्रत्ययः ॥ नाभूत् ॥

॥ ७२ ॥ सन्त इति । अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोभिगमनात् । उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव । दातृत्वं प्रापुः ॥ अर्थिभ्यो दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

॥ ७३ ॥ स्तूयमान इति । स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्नत एव स्तूयमानः सन् जिह्राय ललज्ज । तथापि ह्रीणत्वेपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे ॥ गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

॥ ७४ ॥ दुरितमिति । स राजा उदितः सूर्य इव दर्शनेन दुरितं घ्नन्निवर्तयन् ॥ तथा स्मर्यते । अग्निचित्कपिला सत्त्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यश इति ॥ तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन प्रकाशनेन च तमोज्ञानं ध्वान्तं च नुदन् शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेंशवः ।
गुणास्तस्य विपक्षेपि गुणिनो लेभिरेन्तरम् ॥ ७५ ॥
पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥
एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।
वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥
पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।
भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥
दूरापवर्जितच्छत्त्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।

॥ ७५ ॥ इन्दोरिति । इन्दोरंशवः पद्मेगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यांशवः कुमुदेगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

॥ ७६ ॥ परेति । अश्वमेधाय जिगीषोरस्य पराभिसंधानपरं शत्रुवञ्चनप्रधानं यद्यपि विचेष्टितं दिग्विजयरूपं तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ बभूव ॥ मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरभिसंदध्यादिति कौटिल्यः ॥

॥ ७७ ॥ एवमिति । एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदण्डजेन तेजसा ॥ स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः ॥ उद्यन्नुद्गुञ्जानः स वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव राज्ञां राजा राजराजो बभूव ॥

॥ ७८ ॥ पञ्चममिति । तं राजानं साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकारभूधारणरूपसमानधर्मत्वाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमूचुः । कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूचुः ॥

॥ ७९ ॥ दूरेति । भूपालाः शासनेषु पत्त्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥
ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ॥
यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥
इन्द्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोभूद्
यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।
पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेरस्
तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

राज्ञ आज्ञां देवाः पौरंदरीमैन्द्रीमाज्ञामिव दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥

॥ ८० ॥ ऋत्विज इति । स राजा महाक्रतावश्वमेधेर्त्विजो याजकान्दक्षिणाभिस्तथानर्चार्चयामास ॥ अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥ यथास्य राज्ञो धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् ॥ उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥

॥ ८१ ॥ इन्द्रादिति । इन्द्राद्वृष्टिरभूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्राज्ञि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे ॥ दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवास्थित इति कौटिल्यः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्
उत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्
पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥
शब्दादि निर्विश्य सुखं चिराय
तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्
द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ २ ॥
पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः
ससागरां सागरधीरचेताः ।

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासीदपांसुला ।
कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिवन्धवे ॥

॥ १ ॥ स इति । निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोतिथिर्नैषधस्य निषधदेशाधीश्वरस्यार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्नगेन्द्रात्पर्वतादनूनसारमन्यूनबलं पुत्रमुत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः।

॥ २ ॥ शब्दादीति । कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान्कौमुद्वतेयोतिथिः शब्दादि शब्दस्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्योपभुज्य चिराय तस्मिन्निषधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः सन्कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधादिभिरर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गमारुरोह ॥

॥ ३ ॥ पौत्र इति । कुशेशयाक्षः शतपत्त्रलोचनः ॥ शतपत्त्रं कुशेशयमित्यमरः ॥ सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरोसहायशूरः।

एकातपत्रां भुवमेकवीरः
पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ३ ॥
तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते
वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।
यो नड्वलानीव गजः परेषां
बलान्यमृद्गान्नलिनाभवक्त्रः ॥ ४ ॥
नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे
नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।
ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना
कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ५ ॥
तस्मै विसृज्योत्तरकोशलानां
धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

पुरस्यार्गला कपाटविष्कम्भः ॥ तद्विष्कम्भेर्गलं न नेत्यमरः ॥ तद्वद्दीर्घभुजः कुशस्य पौत्रो निषधोपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पालयामास ॥ भुजोनवन इति नियमात्परस्मैपदम् ॥

॥ ४ ॥ तस्येति । अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तस्य निषधस्यान्तेवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिननाभवक्त्रो यो नलः गजो नड्वलानि नडप्रायस्थलानीव ॥ नडशादाड्ड्वलजिति ड्वलच्प्रत्ययः ॥ परेषां बलान्यमृद्गान्ममर्द ॥

॥ ५ ॥ नभ इति । नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतयशाः स नलो नभस्तलश्यामतनुं नभःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमासमिव श्रावणमासमिव प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥

॥ ६ ॥ तस्मा इति । धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तत् उत्तरकोशलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा

मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम्
अदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध ॥ ६ ॥
तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
राज्ञामजय्योजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका
यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ७ ॥
स क्षेमधन्वानममोघधन्वा
पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।
क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं
वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ८ ॥

जरयोपदिष्टम् । वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैरजर्यं तैः सह संगतम् ॥ अजर्यं संगतमिति निपातः ॥ पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये बबन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः ॥ अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समास इष्यते ॥

॥ ७ ॥ तेनेति । तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञामजय्यो जेतुमशक्यः ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इति निपातनात्साधुः ॥ पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रोजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गं गते सति आहृतपुण्डरीका गृहीतश्वेतपद्मा श्रीर्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुमिव श्रिता ॥

॥ ८ ॥ स इति । अमोघं धनुर्यस्य सोमोघधन्वा ॥ धनुषश्चेत्यनङादेशः समासान्तः ॥ स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् ॥ वा संज्ञायामित्यनङादेशः ॥ क्ष्मां लम्भयित्वा प्रापय्य ॥ लभेर्गत्यर्थत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ क्षान्ततरोत्यन्तसहिष्णुः सन्वने तपश्चचार ॥

अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी
तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।
व्यश्रूयतानीकपदावसानं
देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ ९ ॥

पिता समाराधनतत्परेण
पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।
पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन
स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ १० ॥

पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढाम्
आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां
जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ ११ ॥

॥ ९ ॥ अनीकिनीनामिति । तस्य क्षेमधन्वनोपि समरेनीकिनीनां चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोभूत् । अनीकपदावसान-मनीकशब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवे स्वर्गेपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥

॥ १० ॥ पितेति । स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषाप-रेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्स-लेन तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवा-सीदित्यर्थः ॥

॥ ११ ॥ पूर्व इति । गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्टवांस्तयोः पि-तृपुत्रयोः पूर्वः पिता क्षेमधन्वा आत्मसमे स्वतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवा-नीके चिरोढां चिरं धृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय यजमा-नलोकं यष्टृलोकं नाकं जगाम ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्
स्वेषामिवासीद्द्विषतामपीष्टः ।
सकृद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं
माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १२ ॥
अहीनगुर्नाम स गां समग्राम्
अहीनबाहुद्रविणः शशास ।
यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्
युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १३ ॥
गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः
पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

॥ १२ ॥ वशीति । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगुर्नाम वक्ष्यमाणनामकः । वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः ॥ प्रियवशे वदः खजिति खच्प्रत्ययः ॥ तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विषतामपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थादेवानीकनिर्धारणं लभ्यते ॥ तथा हि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविग्नान्भीतानपि हरिणान्ग्रहीतुं वशीकर्तुमीष्टे शक्नोति ॥

॥ १३ ॥ अहीनगुरिति । अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः ॥ द्रविणं काञ्चनं वित्तं द्रविणं च पराक्रम इति विश्वः ॥ हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वान्नीचसंसर्गरहितत्वाद्धेतोर्युवाप्यनर्थैरनर्थकैर्व्यसनैः पानद्यूतादिभिर्विहीनो रहितो योहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रां सर्वां गां भुवं शशास ॥

॥ १४ ॥ गुरोरिति । पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोहीनगुश्च गुरोः पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुरिव ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्
चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १४ ॥
तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां
जेतर्यरीणां तनयं तदीयम् ।
उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं
लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् ॥ १५ ॥
तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।
जितारिपक्षोपि शिलीमुखैर्यः
शालीनतामव्रजदीड्यमानः ॥ १६ ॥
तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा

अस्खलितैरप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः ॥ सामादिभिरुपक्रमैरिति मनुः ॥ चतुर्दिगीशश्चतसृणां दिशामीशो बभूव ॥

॥ १५ ॥ तस्मिन्निति । अरीणां जेतरि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्कत्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिषेवे किल ॥

॥ १६ ॥ तस्येति । तस्य पारियात्रस्योदारशीलो महावृत्तः ॥ शीलं स्वभावे सद्वृत्त इत्यमरः ॥ शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूनुरभवत् । यः सूनुः शिलीमुखैर्बाणैः ॥ अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः ॥ जितारिपक्षोपीड्यमानः स्तूयमानः सन् शालीनतामधृष्टतां लज्जामव्रजदगच्छत् ॥ स्यादधृष्टे तु शालीन इत्यमरः ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातः ॥

॥ १७ ॥ तमिति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः स पारियात्र आ-

कृत्वा युयानं युवराजमेव ।
सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि
वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १७ ॥
तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव
भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
विलासिनीनामरतिक्षमापि
जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १८ ॥
उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयस्
तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।

त्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नम् ॥ आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म चे-त्युभयत्राप्यमरः ॥ युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुङ्क्त । न त्वकृत्वेत्येवकारार्थः ॥ किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह सुखोपरोधीति । हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबन्धकम् । अत एवोपरुद्धवृत्तम् ॥ उपरुद्धसदृशमित्यर्थः ॥ उपरुद्धः कारादिबद्धः । स्वयमूढभारस्य सुखं नास्तीति भावः ॥

॥ १८ ॥ तमिति । रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु भोगेषु विषयेष्ववितृप्तमेव सन्तं किं च विलासिनीनां भोक्त्रीणां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् ॥ चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वम् ॥ तं पारियात्रं रातिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमापि अत एव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु । विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥

॥ १९ ॥ उन्नाभ इति । तस्य शिलस्य उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः प्रसिद्धनामायथार्थं यथा तथोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः । गम्भीरनाभि-

सुतोभवत्पङ्कजनाभकल्पः
कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ १९ ॥
ततः परं वज्रधरप्रभावस्
तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।
बभूव वज्राकरभूषणायाः
पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥ २० ॥
तस्मिन्गते द्यां सुकृतोपलब्धां
तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे
रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २१ ॥

रित्यर्थः ॥ तदुक्तम् । स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ॥ पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् ॥ नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेपि क्वचिदीरित इति विश्वः ॥ सुतोभवत् । अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभवज्रनाभादयः सिद्धाः ॥

॥ २० ॥ तत इति । ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति संग्रामे वज्रघोषः अशनितुल्यध्वनिर्वज्रणाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजो वज्राणां हीराणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव किल खलु ॥ वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदेप्यशनावासनान्तर इति केशवः ॥

॥ २१ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सत्युत्खातशत्रुमुद्धृतारिं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसमर्पणैरुपतस्थे सिषेवे ॥ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयत इत्युक्तम् ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा
पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
वेलातटेषूषितसैनिकाश्वं
पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २२ ॥
आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण
तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
पातुं सहो विश्वसखः समग्रां
विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २३ ॥
अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते
हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।
द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां

॥ २२ ॥ तस्येति । तस्य शङ्खणस्यावसानेन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । अश्विनोरिव रूपमस्येत्यश्विरूपोतिसुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः पित्र्यमिति संबन्धपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपेदे ॥ वेलातटेषूषिता निविष्टाः सैनिकाश्वा यस्य तम् । अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं पुराविदो वृद्धा व्युषिताश्वमाहुः ॥

॥ २३ ॥ आराध्येति । तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिमाराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्वंभरां भुवं पातुं रक्षितुं सहत इति सहः क्षमः ॥ पचाद्यच् ॥ आत्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव ॥ आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः ॥ विजज्ञे सुषुवे ॥ विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते ॥ यथाह भगवान्पाणिनिः । समां समां विजायत इति ॥

॥ २४ ॥ अंश इति । नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्ष-

हिरण्यरेता इव सानिलोभूत् ॥ २४ ॥
पिता पितॄणामनृणस्तमन्ते
वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।
राजानमाजानुविलम्बिबाहुं
कृत्वा कृती वल्कलवान्बभूव ॥ २५ ॥
कौशल्य इत्युत्तरकोशलानां
पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।
तस्यौरसः सोमसुतः सुतोभून्
नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २६ ॥
यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः
स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

रिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे स्वाम्नि तनये जाते सति । तरूणां सानिलो हिरण्यरेता हुतभुगिव । द्विषां सुतरामसह्योभूत् ॥

॥ २५ ॥ पितेति । पितॄणामनृणः । निवृत्तपितृऋण इत्यर्थः ॥ प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः ॥ अत एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोन्ते वयसि वार्द्धकेनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवान्बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

॥ २६ ॥ कौशल्य इति । उत्तरकोशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः ॥ सोमे सुञ इति क्विप् ॥ तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोभूत् ॥

॥ २७ ॥ यशोभिरिति । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् ॥ अभिविध्यावव्ययीभावः ॥ यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौश-

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेधिकारे
ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २७ ॥
तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं
सम्यग्महीं शासति शासनाङ्काम् ।
प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे
ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २८ ॥
पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन
स्पष्टाकृतिः पत्त्ररथेन्द्रकेतोः ।

स्योतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः ॥ ब्रह्मशब्दान्मतुवन्तादिष्ठन्प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् । नस्तद्धित इति टिलोपः ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेधिकारे प्रजापालनकृत्य आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिः । तामाजगाम । मुक्तोभूदित्यर्थः ॥ स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वमित्यमरः ॥ भुवो भावे क्यप् ॥

॥ २८ ॥ तस्मिन्निति । कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये ॥ वैकक्षकं तु तत् । यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरावित्यमरः ॥ सुप्रजसि सत्संतानवति ॥ असिच्प्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्कां शासनचिह्नां महीं विपीडं निर्बाधं सम्यक्शासति सति आनन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दबाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं ननन्दुः ॥

॥ २९ ॥ पात्रीकृतेति । गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा ॥ योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः ॥ पत्त्ररथेन्द्रकेतोर्गरुडध्वजस्य स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः। तत्सरूप इत्यर्थः ॥ आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपीति विश्वः ॥ पुष्करपत्त्रनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा ॥ यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः

तं पुत्रिणां पुष्करपत्रनेत्रः
पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ २९ ॥

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन
संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्
त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३० ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं
पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां
पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३१ ॥

सुतः ॥ तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणामग्रसंख्यां समारोपयत् । अग्रगण्यं चकारेत्यर्थः ॥

॥ ३० ॥ वंशेति । स्पृशन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्णः अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु ॥ दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ॥ उपस्पृशन्स्नानं कुर्वंस्त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

॥ ३१ ॥ तस्येति । तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ ॥ पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीत्यमरः ॥ नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्प्रत्ययः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥ प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

मही महेच्छः परिकीर्य सूनौ
मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात्सयोगादधिगम्य योगम्
अजन्मनेकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३२ ॥
ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे
ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वीम् ।
यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे
संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणाम् ॥ ३३ ॥
सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये
दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षो मृगयाविहारी

॥ ३२ ॥ महीमिति । महेच्छो महाशयः ॥ महेच्छस्तु महाशय इत्यमरः ॥ जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनौ महीं परिकीर्य विसृज्य मनीषिणे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयोगाद्योगिनस्तस्माज्जैमिनेर्योगं योगविद्यामधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत समपद्यत ॥ क्लृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मुक्तोभूदित्यर्थः ॥

॥ ३३ ॥ तत इति । ततः परं स पुष्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवेणौत्तानपादिनोपमेयः ॥ ध्रुव औत्तानपादिः स्यादित्यमरः ॥ ध्रुवसंधिरुर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन्ध्रुवसंधौ संनमताम् । अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोभूत् ॥ ततः सार्थं नामेत्यर्थः ॥

॥ ३४ ॥ सुत इति । मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधिर्दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपच्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सत्येव

सिंहादवापद्द्विपदं नृसिंहः ॥ ३४ ॥
स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्याद्
अमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।
अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य
साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३५ ॥
नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं
शावैकसिंहेन च काननेन ।
रघोः कुलं कुड्मलपुष्करेण
तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३६ ॥
लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः
संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

मृगयाविहारी सन्सिंहाद्द्विपदं मरणमवापत् ॥ व्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ॥

॥ ३५ ॥ स्वरिति । स्वर्गामिनः स्वर्यातस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः। अनाथा नाथहीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलालम्बनमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमत्याद्विधिवत्साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं चकार ॥

॥ ३६ ॥ नवेति । अप्रौढनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शावः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् ॥ पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः ॥ तेन काननेन च । कुड्मलं कुड्मलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिंस्तेन तोयेन च उपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्वाद्युपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्यश्रीमत्त्वानि सूचितानि ॥

॥ ३७ ॥ लोकेनेति । स बालो मौलिपरिग्रहात्किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः पितृसरूप एव भावी भविष्यति लोकेन जनेनसंभावितस्त-

दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणो-
प्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३७ ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तम्
आधोरणालम्बितमग्र्यवेशम् ।
षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्
प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३८ ॥

कामं न सोकल्पत पैतृकस्य
सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा
तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ३९ ॥

र्कितः ॥ तथा हि । कलभप्रमाणः कलभमात्रोपि मेघः पुरोवातमवाप्य आशा दिशो वृण्वन्दृष्टो हि ॥

॥ ३८ ॥ तमिति । राजवीथ्यां राजमार्गेधिहस्ति हस्तिनि ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ यान्तं गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वात्सादिना गृहीतमग्र्यवेशमुदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः । तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यधिकारे चित्तवति नित्यमिति तद्धितस्य लुक् ॥ ईषदसमाप्तः षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः ॥ ईषदसमाप्तावित्यादिना देशीयप्रत्ययः ॥ तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त ॥ पितरि यादृग्गौरवं तादृशैव ददृशुरित्यर्थः ॥

॥ ३९ ॥ काममिति । स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूरणाय नाकल्पत । बालत्वाद्व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः ॥ चामीकरपिञ्जरेण कनकगौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः संस्तात्सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

तस्मादधः किंचिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्
ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४० ॥
मणौ महानील इति प्रभावाद्
अल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीतस्
तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४१ ॥
पर्यन्तसंचारितचामरस्य
कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विवादश्

॥ ४० ॥ तस्मादिति । तस्मात्सिंहासनादपादानादधः अधोदेशं प्रति किंचिदिवावतीर्णावीषल्लम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठमसंस्पृशन्तावल्पकत्वादप्राप्तौ सालक्तकौ लाक्षारसावासिक्तावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मुकुटैर्ववन्दिरे प्रणेमुः ॥

॥ ४१ ॥ मणाविति । अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्द्रनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

॥ ४२ ॥ पर्यन्तेति । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य तस्य बालस्य संबन्धिनः कपोलयोर्लोलावुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः ॥ चपलसंसर्गेऽपि महान्तो न

चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४२ ॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टबन्धे
न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।
तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां
मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४३ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः
खेदं स यायादपि भूषणेन ।
नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद्
धुरं धरित्र्या बिभरांबभूव ॥ ४४ ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां
कार्त्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

चलन्तीति ध्वनिः ॥ उभयकाकपक्षादित्यत्र वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिव-दुभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक् ॥

॥ ४३ ॥ निर्वृत्तेति । निर्वृत्तो जाम्बूनदपट्टबन्धो यस्य तस्मिन्कृत-कनकपट्टबन्धे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजा अरिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥

॥ ४४ ॥ शिरीषेति । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत एव स राजा भूषणेनापि खेदं श्रमं यायाद्गच्छेत् एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धरित्र्या धुरं भुवो भारमनुभावात्सामर्थ्याद्बिभरांबभूव बभार ॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

॥ ४५ ॥ न्यस्तेति । अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कार्त्स्न्येन यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि द-

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्
फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४५ ॥
उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा
प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
संजातलज्जेव तमातपत्र-
च्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४६ ॥
अनश्नुवानेन युगोपमानम्
अबद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्
रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४७ ॥
न केवलं गच्छति तस्य काले

ण्डनीतेर्नीतिशास्त्रस्य फलान्युपायुङ्क्तान्वभूत् । प्रागेव वद्धफलस्य तस्य पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिवाभवदित्यर्थः ॥

॥ ४६ ॥ उरसीति । उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा । अत एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भविष्यतीति प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं सुदर्शनमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह आलिलिङ्ग ॥ छत्त्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः॥प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः॥

॥ ४७ ॥ अनश्नुवानेनेति । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्नुवानेनाप्राप्नुवता । अवद्धं मौर्वीकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन॥त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः॥ एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमी रक्षावत्यासीत् ॥ शिशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥

॥ ४८ ॥ नेति । काले गच्छति तस्य केवलं शरीरावयवा एव वि-

ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः
प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥ ४८ ॥
स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः
स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरूणाम् ।
तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ४९ ॥
व्यूह्य स्थितः किंचिदिवोत्तरार्धम्
उन्नद्धचूडोञ्चितसव्यजानुः ।
आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा

वृद्धिं प्रसारं न ययुः । किं तु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भे आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयोपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः खलु ॥

॥ ४९ ॥ स इति । स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरूणामक्लेशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः । तस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यास्त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार ॥ अत्र कौटिल्यः । धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयानयौ दण्डनीत्यामिति ॥ अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य ॥ यथाह कामन्दकः । त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या मनोर्मताः । त्रय्या एव विभागोयं येन सान्वीक्षिकी मतेति ॥

॥ ५० ॥ व्यूह्येति । सोस्त्रे धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणः अत एवोत्तरार्धं पूर्वकायं किंचिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूड

व्यरोचतास्त्रे स विनीयमानः ॥ ५० ॥

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।
अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५१ ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।
अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः

ऊर्ध्वमुत्कृष्य बद्धकेशः । अञ्चितमाकुञ्चितं सव्यं जानु यस्य स आकर्ण-माकृष्टं सबाणं धनुर्धन्व वा येन स तथोक्तः सन्व्यरोचत । अशोभत ॥

॥ ५१ ॥ अथेति । अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रैर्निर्वेशनीयं भोग्यम् । नेत्रपेयमित्यर्थः ॥ निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः ॥ मधु क्षौद्रम् । रागबन्धोनुरागसंतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् । मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पभूतम् । अकृतकविधि अकृत्रिमसंपादनम् । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् ॥ तत्सर्वादेरित्यादिना खप्रत्ययः ॥ आकल्पजा-तमाभरणसमूहभूतम् । आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे ॥ विशिष्टमधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सवि-शेषणमालारूपकमेतत् ॥

॥ ५२ ॥ प्रतिकृतीति । दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संद-र्शिताभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रति-मानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः ॥ पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी ॥ सम-धिकतररूपाः । चित्रानिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंता-नकामैरमात्यैराहृता आनीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धि-न्यौ प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुराधिविन्ने च-

प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५२ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ॥

क्रुः ॥ आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः ॥ कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नेत्यमरः ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायामष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः
स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः
पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्
तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
सौधवासमुटजेन विस्मृतः
संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः

मनसो मम संसारवन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।
रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निगडायताम् ॥

॥ १ ॥ अग्निवर्णमिति । श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो वशी यतेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थानेऽग्नितेजसं तनयमग्निवर्णमभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रितवान् ॥

॥ २ ॥ तत्रेति । तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यामुटजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृतवान्सः ॥ कर्तरि क्तः ॥ फले स्वर्गादिफले निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान् ॥

॥ ३ ॥ लब्धेति । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप । अक्लेशेनापालयदित्यर्थः ॥

खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा
न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥
सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं
काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।
संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं
स्त्रीविधेयनवयौवनोभवत् ॥ ४ ॥
कामिनीसहचरस्य कामिनस्
तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः
पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

कुतः । हि यस्माद्भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता । प्रासाधयितुं न ॥ प्रसाधनं कण्टकशोधनम् । अलंकृतिर्ध्वन्यते ॥ तथा च यथालंकृत्य नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥

॥ ४ ॥ स इति । अभिकः कामुकः ॥ अनुकाभिकाभीकः कमितेति निपातः ॥ कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिक इत्यमरः ॥ सोग्निवर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान्स्वयमवर्तयदकरोत् ॥ अतःपरं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्त्र्यधीनं नवयौवनं यस्य सोभवत् । स्त्र्यासक्तोभूदित्यर्थः ॥

॥ ५ ॥ कामिनीति । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वेश्मस्वधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत् ॥ उत्तरोत्तराधिका तस्योत्सवपरंपरा वृत्तेत्यर्थः ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः
सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
अन्तरेव विहरन्दिवानिशं
न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां
दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
तद्गवाक्षविवरावलम्बिना
केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

तं कृतप्रणतयोनुजीविनः
कोमलात्मनखरागरूषितम् ।
भेजिरे नवदिवाकरातप-
स्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमोशक्तः सोग्निवर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥

॥ ७ ॥ गौरवादिति । जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवाद्गुरुत्वाद्धेतोः । मन्त्रिवचनानुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥

॥ ८ ॥ तमिति । कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेणारुण्येन रूषितं छुरितम् । अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिषेविरे ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तन-
क्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।
गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः
स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥
तत्र सेकहृतलोचनाञ्जनैर्
धौतरागपरिपाटलाधरैः ।
अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभय-
न्नर्पितप्रकृतिकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥
घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

॥ ९ ॥ यौवनेति । विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽग्निवर्णो यौवनेन हेतुना उन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चञ्चलानि कमलानि यासां ताः । तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तर्हितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि यासु ता दीर्घिका व्यगाहत ॥ स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ॥

॥ १० ॥ तत्रेति । तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हृतं लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां तैः । रज्यतेनेनेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गगुणः ॥ गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः ॥ धौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः । निवृत्तसांक्रमिकरागैरित्यर्थः । अत एवार्पितप्रकृतिकान्तिभिः । अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः । एवंभूतैर्मुखैस्तमग्निवर्णमधिकं व्यलोभयन्प्रलोभितवत्यः ॥

॥ ११ ॥ घ्राणेति । प्रियासखः सोऽग्निवर्णो घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनोहारिणीः । रच्यन्त इति रचनाः । पानभूमय एव रचनाः ॥ रचिताः पानभूमय इत्यर्थः ॥ वासितासखः करिणीसह-

अभ्यपद्यत स वासितासखः
पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥
सातिरेकमदकारणं रहस्
तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।
ताभिरप्युपहृतं मुखासवं
सोऽपिबद्बकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥
अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिते
तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।
वल्लकी च हृदयंगमस्वना
वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥
स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती

चरः ॥ वासिता करिणीस्त्रियोरित्यमरः ॥ द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव । अभ्यपद्यताभिगतः ॥

॥ १२ ॥ सातिरेकेति । अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवमभिलेषुः । बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः ॥ अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृडित्यमरः ॥ वकुलद्रुमस्याङ्गनामद्यार्थित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् ॥ सोऽपि ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपिवत् ॥

॥ १३ ॥ अङ्कमिति । अङ्कपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याग्निवर्णस्याङ्कमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः ॥ के उभे । हृदयंगमस्वना मनोहरध्वनिर्वल्लकी वीणा च वल्गुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानात्खच्प्रत्ययः ॥ अङ्काधिरोपितयोर्वीणावामाक्ष्योर्वाद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः ॥

॥ १४ ॥ स इति । कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो

लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥
चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं
स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
प्रेमदत्तवदनानिलः पिब-
न्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥
तस्य सावरणदृष्टसंधयः
काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।

लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरन् । नर्तकीनामिति शेषः । सोऽग्निवर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः । नर्तकीर्विलासिकाः ॥ शिल्पिनि ष्वुन्निति ष्वुन्प्रत्ययः । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् ॥ नर्तकीलासिके समे इत्यमरः ॥ गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेवालज्जयल्लज्जामगमयत् ॥

॥ १५ ॥ चार्विति । चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमान्नर्तनप्रयासात्स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिबन् अमराणामलकायाश्चेश्वराविन्द्रकुबेरावत्यजीवदतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः ॥ इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः ॥

॥ १६ ॥ तस्येति । उपसृत्य अन्यत्र गत्वा [नवेषु] काम्यवस्तुषु शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सततस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टाः प्रकाशाश्च संधयः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा वल्लभाभिः प्रेयसीभिः सामिभुक्तविषया अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे ॥ अत्र गोनर्दीयः। संधिर्द्विविधः । सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना प्रकाशः

वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥
अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं
भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं
वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥
तेन दूतिविदितं निषेदुषा
पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं
विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥
लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्
नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।

स्वयमुपेत्य केनापीति ॥ इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थी तत्र स्थितोनुपजापं स्वयं संधेय इति वात्स्यायनः ॥ अन्यत्र गतं तं कथंचित्संधाय पुनरुपगमायार्धोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं चक्रुरित्यर्थः ॥

॥ १७ ॥ अङ्गुलीति । सोग्निवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र गच्छन् अङ्गुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभङ्गेन भ्रूभेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं च असकृन्मेखलाभिर्बन्धनं चावाप । अपराधिनो दण्ड्या इति भावः ॥

॥ १८ ॥ तेनेति । सुरतस्य वारो वासरः । तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेनाग्निवर्णेन विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः । तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पाहीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥

॥ १९ ॥ लौल्यमिति । गृहिणीपरिग्रहाद्राज्ञीभिः समागमाद्धेतोर्नर्त-

वर्तते स्म स कथंचिदालिख-
न्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥
प्रेमगर्विताविपक्षमत्सराद्
आयताच्च मदनान्महीक्षितम् ।
निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं
देव्य उज्झितरुषः कृतार्थताम् ॥ २० ॥
प्रातरेत्य परिभोगशोभिना
दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।
प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्
सोऽदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

कीषु वेश्यास्वसुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य अङ्गु-ल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्तिको विगलितशलाकः सोऽभिवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्तद्वपुरालिखन्कथंचिद्वर्तते स्मावर्तत ॥

॥ २० ॥ प्रेमेति । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे सपत्नजने मत्सराद्वैरादायतात्प्रवृद्धान्मदनाच्च हेतोर्देव्यो राज्य उज्झितरुषस्त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महीक्षितमुत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्म-व्याजेन । कृतोर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः । तस्य भावं कृतार्थतां निन्युः ॥ मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

॥ २१ ॥ प्रातरिति । सोऽभिवर्णः प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना ॥ दृशेर्ण्यन्ताल्ल्युट् ॥ कृता खण्डनव्यथा याभिस्तास्त-थोक्ताः । खण्डिता इत्यर्थः ॥ तदुक्तम् । ज्ञातेन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्या-कषायितेति ॥ प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरः अलसः । अत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । पुनरदुनोत्पर्यतापयत् ॥

स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः
प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।
प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः
क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥
क्लृप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहान्
एत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।
अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं
सोवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥
नाम वल्लभजनस्य ते मया
प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।

॥ २२ ॥ स्वप्नेति । स्वप्ने प्रकीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं तमग्निवर्णम् । अवदन्त्य एव । त्वया गोत्रस्खलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यास्तरणपटस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि भग्नानि वलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराग्विलुण्ठनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥

॥ २३ ॥ क्लृप्तेति । सोऽग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्लृप्तपुष्पशयनान् लतागृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाद्भयेन यो वेपथुः कम्पः तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः ॥ अत्र ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्ध्रस्वत्वं कृतम् । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिरामित्युपदेशात् ॥

॥ २४ ॥ नामेति । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि काङ्क्ष्यते ॥ वत हन्त मम मनो लोलुपं गृध्नु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि विस्खलितं स्खलितवन्तं तमग्निवर्णमूचुः ॥

लोलुपं बत मनो ममेति तं
गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४ ॥
चूर्णबभ्रु लुलितस्रगाकुलं
छिन्नमेखलमलक्तकाङ्कितम् ।
उत्थितस्य शयनं विलासिनस्
तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥
स स्वयं चरणरागमादधे

गोत्रं नाम्नि कुले चल इति यादवः ॥ तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षति नो मनः । अहो तृष्णा । इति सोल्लुण्ठमुपालभन्तेत्यर्थः ॥

॥ २५ ॥ चूर्णेति । चूर्णबभ्रु चूर्णैर्व्यानतकरणेधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुङ्कुमादिभिर्बभ्रु पिङ्गलम् ॥ बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु इत्यमरः ॥ लुलितस्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुलितस्रग्भिराकुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणे स्त्रिया उच्छ्रितैकचरणत्वाच्छिन्नमेखलम् । गलितमेखलमित्यर्थः । अलक्तकाङ्कितं धेनुकबन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणलाक्षारागरूषितं शयनम् । कर्तृ । उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत्स्फुटीचकार ॥ व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितस्थिरः ॥ भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम् । क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते हि हरिविक्रमाह्वयः ॥ न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिय इति ॥

॥ २६ ॥ स इति । सोऽग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं ला-

योषितां न च तथा समाहितः ।
लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्
मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥
चुम्बने विपरिवर्तिताधरं
हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो
मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतम् ॥ २७ ॥
दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्
नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।
छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्
ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

क्षारसमादधेर्पयामास ॥ किं च श्लथांशुकैः । प्रियाङ्गस्पर्शादिति भावः। नितम्बिभिर्नितम्बवद्भिर्मेखलागुणपदैर्जघनैः ॥ पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः ॥ लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् तथा समाहितोवहितो नादधे । यथा सम्यग्रागरचना स्यादिति शेषः ॥

॥ २७ ॥ चुम्बन इति । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रशनाया विघट्टने ग्रन्थिविस्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि वारयतीति हस्तरोधि । इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं सुरतं तस्याग्निवर्णस्य मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत् ॥

॥ २८ ॥ दर्पणेष्विति । सोग्निवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्यन्तीर्वधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन ह्रीनिमीलितमुखीर्लज्जावनतमुखीश्चकार ॥ तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं
न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।
प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्
तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥
प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो
राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।
पिप्रिये न स तथा यथा युवा
व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥
मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

॥ २९ ॥ कण्ठेति । प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदुबाहुबन्धनं यस्मिंस्तत् । अग्रपादयोः स्वकीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिंस्तत् । निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त ॥ दुह्याच् इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र गोनर्दीयः । रतावसाने यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोस्य वास इति ॥

॥ ३० ॥ प्रेक्ष्येति । युवा सोग्निवर्णोतिशक्रं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

॥ ३१ ॥ मित्रेति । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुद्युक्तमनवस्थितमवस्थातुमक्षमं तमग्निवर्णं प्रियाः हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् ॥ गूढविप्रियकृच्छठ इति दशरूपके ॥ तव पलायनस्य छलानि अञ्जसा तत्त्वतः ॥ तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयमित्यमरः ॥ विद्म जानीमः ॥ विदो लटो वेति वैकल्पिको मादेशः ॥ इति । उक्त्वेति

विद्म हे शठ पलायनच्छला-
न्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥
तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः
कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।
अध्यशेरत बृहद्भुजान्तरं
पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥
संगमाय निशि गूढचारिणं
चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणै रुरुधुः ॥ अत्र गोनर्दीयः । ऋतुस्नाताभि-गमने मित्रकार्ये तथापादि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्ययेति ॥ विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः । मित्रकृत्यं चापदिश्यान्यत्र शेत इति ॥

॥ ३२ ॥ तस्येति । निर्दयरतिश्रमेणालसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठ-सूत्रमालिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गरागं तस्याग्निवर्णस्य बृहद्भुजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म ॥ कण्ठसूत्रलक्षणं तु । यत्कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निबि-डोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः । इद-मेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा हि । उरसि कमितुरुच्चैरा-दिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तदिति ॥

॥ ३३ ॥ संगमायेति । संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरति इष्टगृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णप्रत्ययः ॥ चाराश्च ता दूत्यश्च चारदूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तमग्निवर्णमङ्गनाः पुरोग्रे गताः । अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक तमसा वृतो

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः
कामुकेति चकृषुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥
योषितामुडुपतेरिवार्चिषां
स्पर्शनिर्वृतिमसाववाप्नुवन् ।
आरुरोह कुमुदाकरोपमां
रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥
वेणुना दशनपीडिताधरा
वीणया नखपदाङ्कितोरवः ।
शिल्पकार्य उभयेन वेजितास्
तं विजिह्मनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

गूढः सन्कुतो वञ्चयिष्यसि । इति । उपालभ्येति शेषः । चकृषुः ॥ स्ववासं निन्युरित्यर्थः ॥

॥ ३४ ॥ योषितामिति । उडुपतेरिन्दोरर्चिषां भासामिव ॥ ज्वाला भासो न पुंस्यर्चिरित्यमरः ॥ योषितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शसुखमवाप्नुवन् । किं च रात्रिषु जागरपरः । दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः ॥ अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः ॥ असावग्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां साम्यमारुरोह प्राप ॥

॥ ३५ ॥ वेणुनेति । दशनैः पीडिताधरा दष्टोष्ठाः । नखपदैर्नखक्षतैरङ्कितोरवश्चिह्नितोत्सङ्गाः । व्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया चेत्युभयेन । अधरोरुपीडाकरेणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः ॥ कर्मण्यण्णित्यण् । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥ तं विजिह्मनयनाः कुटिलदृष्टयः । स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य इत्यर्थः । व्यलोभयन् ॥ तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः
स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।
स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥
अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्
तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।
प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥
विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्
नानुनेतुमबलाः स तत्वरे ।

॥ ३६ ॥ अङ्गेति । अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चाश्रयः कारणं यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः ॥ यथाह भरतः । सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वज इति ॥ नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीषूपधाय निधाय दर्शयन्स मित्रसंनिधौ सहचरसमक्षं प्रयोगेभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिरभिनयाचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान् ॥

॥ ३७ ॥ इतः प्रभृति तस्य तत्तदृतूचितविहारप्रकारमाह ॥ अंसेति । प्रावृष्यंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां कुकुभानां च स्रजो यस्य तस्य । नीपानां कदम्बकुसुमानां रजसाङ्गरागिणो रागवतस्तस्याग्निवर्णस्य प्रमदबर्हिणेषून्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमोभूदभवत् । विहार एव विभ्रमो विलासः ॥

॥ ३८ ॥ विग्रहादिति । प्रावृषीत्यनुषज्यते । सोग्निवर्णो विग्रहात्प्रणयकलहाच्छयने पराङ्मुखीरबला अनुनेतुं न तत्वरे त्वरितवान् । किं तु घनशब्देन घनगर्जितेन विक्लवाश्चकिता अत एव विवृत्य स्वयमेवाभि-

आचकाङ्क्ष घनशब्दविक्लवास्
ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥
कार्त्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्
यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।
अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥
सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं
श्रोणिबिम्बमिव हंसमेखलम् ।
स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं
सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

मुखीभूय भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः ॥ आच्छीनद्योर्नुमिति नुमागमविकल्पः ॥ ता अवला आचकाङ्क्ष । स्वयं ग्रहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥

॥ ३९ ॥ कार्त्तिकीष्विति । कार्त्तिकस्येमाः कार्त्तिक्यः ॥ तस्येदमित्यण् ॥ तासु यामिनीषु । शरद्रात्रिष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवस्त्रावृतानि हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् ॥ भजेर्ण्विप्रत्ययः ॥ हिमनिवारणार्थं सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः सोग्निवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता च सा विशदा च ताम् ॥ बहुलग्रहणात्सविशेषणसमासः ॥ चन्द्रिकामन्वभुङ्क्त ॥

॥ ४० ॥ सैकतमिति । हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं श्रोणिबिम्बमिव विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति तद्विधां सरयूम् । सौधस्य जालानि गवाक्षाः । त एव विवराणि । तैर्व्यलोकयत् ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्
व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।
जह्रुराग्रथनमोक्षलोलुपं
हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो
गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।
तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः
साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं
प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

॥ ४१ ॥ मर्मरैरिति । मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः ॥ अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानामित्यमरः ॥ अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैर्लौल्याल्लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैर्हैमनैर्हेमन्ते भवैः ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्चेति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययस्तलोपश्च ॥ निवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः स्त्रिय एकतो नितम्बैकदेशे आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्धविस्रंसनयोर्लोलुपमासक्तं तं जह्रुराचकृषुः ॥

॥ ४२ ॥ अर्पितेति । निवाता वातरहिताः कुक्षयोभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु गृहान्तर्गृहेषु अर्पिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वान्निश्चला दीपा एव दृष्टयो याभिस्ताः ॥ अत्रानिमिषदृष्टित्वं च गम्यते ॥ सर्वसुरतान्तरक्षमास्तापस्वेदापनोदत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयस्तस्याग्निवर्णस्य साक्षितां ययुः ॥ विविक्तकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥

॥ ४३ ॥ दक्षिणेनेति । अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्य अवधूतविग्रहास्त्यक्तविरोधाः

अन्वनैषुरवधूतविग्रहास्
तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥
ताः स्वमङ्कमधिरोप्य दोलया
प्रेङ्खयन्परिजनापविद्धया ।
मुक्तरज्जु निबिडं भयच्छलात्
कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥
तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्
मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।
ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे
श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥
यत्स भग्नसहकारमासवं
रक्तपाटलसमागमं पपौ ।

सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तमन्वनैषुः ॥ तद्विरहमसहमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

॥ ४४ ॥ ता इति । ता अङ्गनाः स्वमङ्कं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेनापविद्धया प्रेषितया दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेङ्खयंश्चालयन्भयच्छलात्पतनभयमिषाद्बाहुभिरङ्गनाभुजैर्निबिडं कण्ठबन्धनमवाप प्राप ॥ स्वयं ग्रहाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

॥ ४५ ॥ तमिति । प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं येषु तैः । मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मणिप्रचुररशना येषु तैर्ग्रीष्मवेषविधिभिर्ग्रीष्मोचितनेपथ्यकरणैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तमग्निवर्णं सिषेविरे ॥

॥ ४६ ॥ यदिति । सोऽग्निवर्णः भग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिंस्तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मद्यं पपौ । इति

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्
चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥
एवमिन्द्रियसुखानि निर्विश-
न्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।
आत्मलक्षणनिवेदितानृतून्
अत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥
तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः
शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।
आमयस्तु रतिरागसंभवो
दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥
दृष्टदोषमपि तन्न सोत्यजत्

यत्तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात्कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयो-नि: कामः पुनर्नवः प्रबलोभवत् ॥

॥ ४७ ॥ एवमिति । एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोन्यकार्यविमुखः स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभव-न्नात्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैर्निवेदितान् । अयमृतुरिदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् । ऋतून्वर्षादीनत्यवाहयदगमयत् ॥

॥ ४८ ॥ तमिति । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोन्यपा-र्थिवा आक्रमितुमभिभवितुं न शेकुर्न शक्ताः ॥ रतिरागसंभव आमयो व्याधिस्तु । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षि-णोदकर्शयत् ॥ शापोपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप स शाप-श्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

॥ ४९ ॥ दृष्टेति । भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः ॥ वच-

सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।
स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो
दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥
तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा
सावलम्बगमना मृदुस्वना ।
राजयक्ष्मपरिहानिराययौ
कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥
व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा
पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम् ।

ने स्थित आश्रव इत्यमरः ॥ अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् ॥ तथा हि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्हृतस्तु हृतश्चेत्ततस्तेभ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्येतेति शेषः ॥ दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः

॥ ५० ॥ तस्येति । तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा । सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयानः कामयमानः ॥ अनित्यमागमशासनमिति मुमागमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि । कामयानशब्दः सिद्धोनादिश्चेति ॥ तस्य समवस्थया कामुकावस्थया तुलां साम्यमाययौ प्राप । कालकृतो विशेषोवस्था ॥ विशेषः कालिकोवस्थेत्यमरः ॥

॥ ५१ ॥ व्योमेति । राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित इन्दुर्यस्मिंस्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव ॥ वाशब्द

रात्रि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे
वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥
बाढमेषु दिवसेषु पार्थिवः
कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोस्य मन्त्रिणः
शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥
स त्वनेकवनितासखोपि सन्
पावनीमनवलोक्य संततिम् ।
वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं
न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥
तं गृहोपवन एव संगताः
पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

इवार्थे । यथाह दण्डी । इववद्वायथाशब्दाविति ॥ पङ्कशेषं घर्मपल्वलमिव वामनार्चिरल्पशिखं दीपभाजनमिव दीपपात्रमिवाभूत् ॥

॥ ५२ ॥ बाढमिति । बाढं सत्यमेषु दिवसेषु पार्थिवः पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म इष्ट्यादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोस्य राज्ञो मन्त्रिणोघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वदूचुः ॥

॥ ५३ ॥ स इति । स त्वग्निवर्णोनेकवनितासखः सन्नपि पावनीं पितृऋणमोचनीं सन्ततिमनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगान्नातिचक्राम । ममारेत्यर्थः ॥

॥ ५४ ॥ तमिति । पश्चिमक्रतुविदा अन्तेष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव ॥ आरामः स्यादुप-

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः
संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैर्
आशु तस्य सहधर्मचारिणी ।
साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा
प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकाद्
उष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।
निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन
वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तं भावाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्
अन्तर्गूढं क्षितिरिव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

वनमित्यमरः ॥ रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तमग्निवर्णं संभृते समिद्धे शिखिन्यग्नौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥

॥ ५५ ॥ तैरिति । आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजानपदप्रधानानां संग्रहः संनिपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राज्यलक्ष्मीं प्राप ॥

॥ ५६ ॥ तस्या इति । तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथममभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्द्वारैरुज्झितेन शिशिरेण वंशाभिषेकविधिना लक्षणया अभिषेकजलेन निर्वापित आप्यायितः ॥

॥ ५७ ॥ तमिति । प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विवक्षितम् ॥ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचन इत्यमरः ॥ तस्य यः समयस्त-

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था
राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावग्निवर्ण-शृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ॥

दाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावाय भूतये ॥ भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति यादवः ॥ क्षितिरन्तर्गूढं नभोवीजमुष्टिमिव । श्रावणमास्युप्तो वीजमुष्टिरिति भावः । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ॥ अक्लीवौ मुष्टिमुस्तकाविति यादवः ॥ अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्थाव्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मूले भवैर्मूलादागतैर्वा । आप्तैरित्यर्थः । स्थविरसचिवैर्वृद्धामात्यैः सार्धं भर्तू राज्यं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥ अर्हार्थे वतिप्रत्ययः ॥ अशिषच्छास्ति स्म ॥ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः । शास इदङ्हलोरितीकारः ॥ ५७ ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायामेकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

CANTO XIV.

P. 408. ST. 2.—ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्. Conf. Dinakara: "प्राक्पुत्रालिङ्गनसुखस्य परिचितत्वात्सुतस्पर्शसुखस्योपालम्भोनुभवस्तस्माज्ज्ञातौ."—यथाक्रमम्. Vallabha construing this with प्रणतौ, explains, "प्रवृद्धानुक्रमेण चरणपतितौ," *i. e.* each of the princes saluted both the queens according to their seniority, and as Kaus'alyâ was the senior of the two, she was saluted first and after her Sumitrâ by both the princes. This explanation appears to be necessary for a proper understanding of the simile in the following stanza.

P. 409. ST. 3.—बिभेद, 'broke through', 'rushed into'.—गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तम्, 'like the waters [conjoined] of the Gangâ and the Sarayû, heated by summer.' As the heated waters belonged to two rivers, so the hot tears shed on the head of each of the princes proceeded from the eyes of both the ladies.

P. 409. ST. 4.—मार्गान्, 'scars.' lit. passages, viz. through which the darts had entered their persons.

P. 409. ST. 5.—भर्तुः क्लेशावहा अलक्षणाहम् &c. This refers to the popular notion that the misery or prosperity that falls to the lot of a recently married man is attributable to the inauspicious or auspicious qualities of the wife he has just married. Sitâ ascribes to her own inauspicious qualities or bad luck, that soon after her marriage her husband had to go into banishment and that Das'aratha put an end to his own life, thereby leaving the two ladies she addresses in the condition of widows. Conf. Dinakara: "यद्विवाहसमनन्तरं पत्युर्वनवासः श्वशुरस्य स्वर्गस्थित्या च भवत्योर्वैधव्यमासीदित्यात्मनो दुर्लक्षणं सूचितवतीत्यभिप्रायः" ।—अभक्तिभेदेन = तुल्यया भक्त्या, 'with equal reverence.'

P. 410. ST. 6.—ननु तवैव वृत्तेन भर्ता महत्कृच्छ्रं तीर्णः, 'why, was it not [on the contrary] by your virtuous behaviour that your husband was able to come out safe from a great trial?' ननु is derived from the negative particle न and the interrogative particle नु, and introduces a rhetorical question to which an affirmative answer is expected. Dinakara interprets ननु better than Mallinâtha who construes it with उक्तिष्ठ. The former has "सलक्ष्मणोयं तव पतिस्तवैव निःकल्मषेन वृत्तेनाचारेण महत्कृच्छ्रं व्यसनमुत्तीर्णवान्ननु."—प्रियार्हाम्, *i. e.* प्रियवचनयोग्याम् 'who deserved to be addressed kindly.'—प्रियमप्यमिथ्या, 'truly and yet kindly,' referring to the proverbial difficulty of speaking kindly and truly at the same time. Stenzler misunderstands when he translates, "marito dignam atque ipsum ejus maritum."

P. 411. ST. 9.—तावत्, 'already.'—राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा पुनरुक्तदोषा तस्य उदितासीत्. Translate: 'There arose to him (*i. e.* appeared about him) a splendour, the [only] fault of which was that it was a repetition.' That is, he already appeared so perfectly majestic even with his dress as an anchorite, that his royal dress could add very little to his majestic appearance. Dinakara understands उदित as equivalent to उक्त, from वद् and says, "यो रामस्तपस्विनां वेषस्य क्रियया धारणेनापि तावत्साकल्येन भृशं दर्शनीयोभूत् तस्य राज्ञां नेपथ्यस्यालंकारस्य विधानेन या शोभा सोदिता कथिता पुनरुक्तदोषाभिधानो दोषो यस्यास्तादृशी स्यात् (he appears to have read स्यात् for आसीत्) । तापसवेषाधिकशोभया नृपनेपथ्यशोभाद्वैगुण्येनुमितेपि यदि सा शोभा वर्ण्यते तर्हि पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः." Mallinâtha's interpretation, however, appears more correct.

P. 411. ST. 11.—सानुजेन सौमित्रिणा. That is, Lakshmaṇa and S'atrughna each held a Chamarî-brush on either side of Râma.

P. 411. ST. 12.—वायुवशेन भिन्ना, 'split by the power of the wind,' as otherwise it (the कालागरुधूमराजिः) would not resemble the *veṇî* of a lady, which consists of three or more braids of hair.—रघूद्वहेन स्वयम्. Conf. Dinakara: "यथा देशान्तरादागतो नायको नायिकाया वेणिं मोचयति."

P. 412. ST. 13.—कर्णीरथस्थाम्. Râmâs'rama, a commentator on the Amarakos'a observes कर्णीरथः पुरुषस्कन्धवाह्यो यानविशेषः चौडाला इति

स्यात:. Mahâdevabhaṭṭa also, the author of another commentary on Amara, gives the same explanation, and the vernacular name चौडाला. So it appears that कर्णीरथ was a conveyance borne on the shoulders of men. A doli? or a palankin?

P. 412. ST. 14.—अनुसूयं शाश्वतमङ्गरागम्. See Adhyâtma Râmâyaṇa Ayodhyâ Kâṇḍa Sarga 9, St. 89: अङ्गरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना (*i. e.* अनुसूया) न त्यक्ष्यतेऽङ्गरागेण शोभा त्वां कमलानने ॥ See also Canto XII. St. 27.—पुन: See above, Canto XII. St. 104 and our note *ad loc.*

P. 413. ST. 15.—बलिमत्, 'furnished with auspicious things' prepared for the purpose. Dinakara appears to have read मणिमत्, for his comment is "मणिमयं गृहम् &c."—आलेख्यशेषस्य, 'of whom all that remained was a picture drawn on the wall.' Conf. Dinakara: "आलेख्यं भित्तिलिखिताकृति: शेषं यस्य" &c.

P. 413. ST. 16.—तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति, 'saying, if we ponder over it thine only is that merit whereby' &c. Literally, 'the properly considered merit is thine.' Vallabha quotes the following in elucidation of तच्चिन्त्यमान. "यदुक्तम् । यो वरं वरदो दत्त्वा न करोति च तत्तथा । स याति नरकं घोरं स[ह] पूर्वैर्नै संशय: ।"

P. 413. ST. 17.—यथा चेतसि विस्मयेन क्रान्ता. Conf. above Canto XIII. St. 75, and our note *ad loc.*

P. 414. ST. 18.—सभाजनायोपगतान्, 'who had come to congratulate him.'

P. 414. ST. 20.—पुष्पं दिव:, 'the flower of heaven,' an epithet suggested by its form, the lightness and swiftness of its motion and perhaps by the alliteration that पुष्प affords with पुष्पकम्.—आत्मचिन्तासुलभम्, 'easily obtainable by his own desire', *i. e.* which he was to obtain whenever he should desire it.

P. 415. ST. 22.—कृत्तिकासु. Skanda is represented as the son of the *Krittikás* or Pleiades, whence he is called Kârttikeya. S'iva's semen fell into the Fire, who being unable to bear its splendour, went to Brahmâ; who directed Gangâ to receive it. Gangâ became pregnant with it and bore the embryo on a tuft of S'ara

grass. The group of the nymphs कृत्तिकाः happened to see it:. शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुशुः । तासां विदित्वा भावं तं मातॄणां भगवान्प्रभुः । प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा । तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः । Mahâbhârata S'alyap. Gadâ. Adh. 45, Sts. 2460-63.

P. 415. ST. 23.—तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन, 'Through him, averse to averice, the people were successful in enriching themselves'.—तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान्, 'Through him the remover of obstacles the people were successful in the performance of religious works.'—पितृमान्, 'blessed with a father.'—पुत्री, 'blessed with a son.'

P. 416. ST. 25.—संचिन्त्यमानानि, 'when recalled to mind.' Conf. Dinakara: "पूर्वानुभूतं कष्टं स्मारं स्मारं तुष्टाऽभूतामित्यर्थः."

P. 416. ST. 26.—अनक्षरव्यञ्जितदौहृदेन, 'indicating without words [the existence of] pregnancy.'

P. 417. ST. 28.—हिंस्रैर्दष्टनीवारबलीनि, 'in which [morsels of] wild rice offered as oblations [by the ṛishis] are eaten by the ferocious wild beasts.' But cf. Vallabha: "हिंस्रैर्दुष्टसत्त्वैर्दष्टनीवारफलानि वनगजमहिषादिभिः उपभुक्तनीवारशालिफलानि." Dinakara, "हिंस्रैर्दष्टः कवलितो नीवारस्य बलिरुपहारो यत्र तानि." The oblations here referred to were offered to dogs and crows after the sacrifice called Vais'vadeva, and left on the banks of the sacred river for the benefit of those innocent animals, but which were seized by beasts of prey. दष्ट is a difficult word here. It properly means nibbled, gnawed, and not eaten (उपभुक्त); and Vallabha's interpretation, that takes नीवारबलयः to stand for बलित्वेन भविष्यमाणानि यानि शालिस्थानि नीवारफलानि,. *i. e.* the rice not as cooked and ready to be eaten, but paddy as yet on the nîvâra stalks and which were to be hereafter gathered, cooked, and offered *as oblations* बलयः, seems to explain the word दष्ट better than either Mallinâtha or Dinakara.—कुशवन्ति, 'green with Kus'a grass,' "दर्भैर्हरितानि" Vallabha.—संबद्धवैखानसकन्यकानि. Dinakara appears to have read संवृद्धवैखानसकन्यकानि. He comments thus: संवर्धिता वैखानसानां मुनीनां कन्यका यत्र" &c.

P. 418. ST. 31.—विजितारिभद्रः. Dinakara appears to have read विहतारिभद्रः, for he explains, "विहतं दूरीकृतमरीणां भद्रं कल्याणं येन सः" &c. Vallabha interprets like Mallinâtha.

P. 419. ST 33.—विद्द्रे. Dinakara: "प्राक्सीनालग्नमिदानीं पृथगभूदित्यर्थः." Vallabha: "यथा अभितप्तमयो लोहमयोघनेन आहतं सत् विदीर्यते प्रसरति." |

P. 419. ST. 34.—एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात् = "एकपक्षनिश्चयसंमूढत्वात् असमर्थत्वात्" according to Vallabha, and Dinakara says, "द्वयोर्मध्ये एकस्य पक्षस्याश्रये यद्विक्लवत्वं भीरुत्वं तस्मात्."—उपेक्षे ... संत्यजानि. All our MSS. read उपेक्षे and संत्यजामि in the text; but it is evident from Mallinâtha's comment उभयत्रापि संप्रश्ने लोट् that his text was उपेक्षै and संत्यजानि. Though, therefore, unsupported by our MSS. we have given these readings in the text on the authority of Mallinâtha. It may be added, however, that Dinakara supports them, at least one of them if not both. He interprets: "आत्मनो निर्वादा[दो?] निन्दा तत्कथं किमुपेक्षे[क्षै?] अथ वा लोकापवादभयाद्दोषां भार्यां त्यजानि | संप्रश्ने लोट् | इति द्वयोः" &c.

P. 420. ST. 37.—राजर्षिवंशस्य. The Râjarshi here referred to is Manu, the ancestor of Râma who founded Ayodhyâ. —पयोदवातादिव दर्पणस्य, 'as a soiling coat attaches to a looking-glass from a gust of the wind when accompanied by rain.' Dinakara paraphrases पयोदवातात् by "पयोदकालीनवातः तस्मात्."

P. 420. ST. 38.—सोऽहं न ईशे,' '*that* I am unable, 'I am, therefore, unable.'—आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः. As an elephant, the king of his race, who has never experienced bondage before is unable to bear, *i. e.* does not submit to, a post erected for tying him to.—तत्पूर्वम् 'the first,' 'without a predecessor.' Dinakara dissolves the compound thus, "स एव पूर्वः प्रथमो यत्र तत्पूर्वम्."

P. 421. ST. 40.—किं तु. The reader will observe that though short in itself तु is to be read long as being at the end of a pâda. —भूमेश्छाया शुद्धिमतः शशिनो मलत्वेनारोपिता. The ending of the third pâda is very unusual, as it does not end in a word, but that given in our text is the one commented upon by Mallinâtha ac-

cording to all our MSS. except one (G), which has निरूपिता in the commentary. Vallabha reads शशिनो मलत्वे निरूपिता, "भुवः प्रतिबिम्बिता छाया निर्मलस्येन्दोः कलङ्कत्वे निगदिता." Dinakara too appears not to have read like Mallinâtha, but with Vallabha or very similarly, for he comments thus: "भूमेश्छाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निःकलङ्कस्य चन्द्रस्य कलङ्कत्वे लोकैः कल्पिता ननु." May he have read "छाया नु भूमेः शशिनो मलत्वे नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः"? The passage as it stands means: 'For the shadow of the Earth is supposed by the people to be a stain of the moon [that is in reality] stainless.' भूमेश्छाया हि प्रजाभिः शुद्धिमतः शशिनो मलत्वेन आरोपिता=भूमेश्छायायां [वस्तुतः] शुद्धिमतो शशिनो मलत्वमारोपितम्. An eclipse of the moon is alluded to. The notion is that it is owing to her own fault or sin that the moon is eclipsed.

P. 422. ST. 42.—करुणार्द्रचित्तैः, "by allowing your hearts to be softened with compassion [for Sîtâ].' Literally, 'by you with your hearts softened with compassion.'—धारयितुं, passive infinitive.

P. 423. ST. 45—दोहदशंसिनी तपोवनेषु स्पृहयालुरेव. (See. above Sts. 26, 28.) That is, दोहदं कथयन्ती तपोवनेषु स्पृहयालुरहमिति शंसन्ती. एव, 'already.' —तद्व्यपदेशनियमितेनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज=तद्व्यपदेशेन नीत्वा वाल्मीकिपदं प्रापय्य [तत्र] त्यज.

P. 423. ST. 46.—मातरि scil. रेणुकायाम्. भार्गवेण प्रहृतम्. See note Canto XI. St. 65.

P. 424. ST. 48.—आत्मन्यसिपत्त्रवृक्षं जातम्, 'become the sword-leafed tree towards her.' In one of the hells, the seventh in number, the Bhâgavata Purâṇa (Skanda V., Adh. 26, Gadya 7) prescribes a forest of Asipattra trees, which those who, except in times of adversity, neglect the rites enjoined by the Vedas and accept doctrines which are not orthodox, have to enter as a penalty for their heresies.

P. 424. ST. 49.—अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन. Conf. Dinakara "अत्यन्तं लुप्तं नष्टं प्रियस्य रामस्य दर्शनं यस्य तेन." And Vallabha: "नितान्तत्यक्तपतिसंगमेन." Cf. also Stenzler, "amati adspectu in æternum privato."

P. 425. ST. 50—भवाह्यैरन्तःकरणैः. Dinakara has a different way to Mallinâtha of explaining the plural here : 'आन्तरैरन्तःकरणैर्मनोबुद्ध्य-हंकाराख्यैरन्तःकरणैः." Vallabha : "बुद्धिमानाहंकारैः" The four internal senses, according to the Vârttika on the Vedânta Sûtra are : "मनो-बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् | संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे "

P. 425. ST. 51.—विहास्यन्, 'who was about to desert.'—वनान्ते = वनप्रदेशे, वने.

P. 425. ST. 52.—निषादाहृतनौविशेषः, 'to whom an excellent boat was brought by the ferryman.—संगामिव. 'He crossed the Gangâ, as if he were crossing *i. e.* performing the promise that he had made to his brother of carrying and abandoning Sitâ beyond the Gangâ near the hermitage of Vâlmîki. The play upon ततार should be observed.

P. 426. ST. 53.—औत्पातिको मेघ इव, 'like a cloud breaking down portentously' like a portentous cloud. Dinakara seems to have read औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं, for he explains, "यथा मेघ उत्पातसूचकं शिलावर्ष-मुद्गिरति."

P. 426. ST. 55.—ददौ प्रवेशं जननी न तावत्, 'at first her mother did not grant her entrance into her.' That is, although Sitâ threw herself down upon her mother the Earth's person, the latter did not receive her *then* (तावत्) into der bosom as she did afterwards (see Canto XV. Sts. 81-84), as if because she did not know how it was possible that Râma her husband should have deserted her. Conf. Dinakara : "तावदित्यनेनाग्रे प्रवेशं भूर्दास्यतीति ध्वन्यते."

P. 427. ST. 56.—मोहात् , 'than the faint.'—समतप्यतान्तः. The केचित् whose refutation is attempted by Mallinâtha (see commentary) are perhaps right and he is wrong. समतप्यत is not passive but âtmanepada from तप्, of the fourth conjugational class, in which that root is often conjugated both parasmai and âtmane in a sense other than that allowed by the Sûtra तपस्तपःकर्मकस्यैव (Pâṇ. III. 1. 88). The following are a few examples: जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् Rigveda X., 34, 10. उप त्वारातिः सुकृतस्य तिष्ठा-

निवर्तस्व हृदयं तप्यते मे *Ibid.* 95, 17. विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् । तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम्. Mahâbhârata I, 6217. तप्यसे वाहिनी दृष्ट्वा पार्थेनाभिप्रपीडिताम् *Ibid.* IV. 1668. कामार्थः परिहीणोयं तप्येयं तेन पुत्रकाः *Ibid.* I. 3165. दुःखैर्न तप्येन्न सुखैः प्रहृष्येत्समेन वर्तेत सदैव धीरः *Ibid.* 3585.

P. 428. st. 59.—बिडौजसा विष्णुरिव. Vallabha has, "आदित्यत्वेन हि शक्रस्य विष्णुः कनीयान्." But the reference seems to be to the Upendra or the Dwarf-Incarnation of Vishṇu. Vâmana, the Dwarf, was the son of Aditi, mother of Indra. It is not clear to what legend or legends our poet refers when he alludes to the entire dependence of Vishṇu upon the will of Indra, to whom the former is always represented as being superior.

P. 429. st. 63.—उपस्थितामग्रास्य लक्ष्मीम्, referring to Râma's banishment just as he was going to be crowned.—तदास्पदं प्राप्य. Mallinâtha does not appear to be right in construing त्वद्भवने with आस्पदं प्राप्य. We should either take आस्पदं प्राप्य absolutely in the sense of 'having got the ascendancy' or should translate तदास्पदम्, 'that position' viz. which she wished to gain at first, but was disappointed by Râma's going into banishment. Whatever interpretation we put upon तदास्पदं प्राप्य, त्वद्भवने can only be properly construed when taken with वसन्ती. Dinakara appears to have read त्वदास्पदं or त्वय्यास्पदं प्राप्य, for he interprets, "तया लक्ष्म्या त्वय्यास्पदं स्थानं प्राप्य त्वद्गृहे वसन्ती....न सोढास्मि." Vallabha already reads त्वय्यास्पदं प्राप्य, and interprets "त्वयि आस्पदं स्थानं लब्ध्वा......त्वद्भवने वसन्ती.... अहं न....चक्षमे."

P. 430. st. 65.—किंवा &c. 'or, I would neglect *i. e.* do away with this wretched existence, were I not impeded' &c. Stenzler reads correctly but translates wrongly, as if his reading had been कुर्यामुपेक्षाम्, "putasne me istius vitæ miseræ......rationem esse habituram ?"

P. 431. st. 67.—तपस्विसामान्यम् 'in common with [other] ascetics.' Conf. Dinakara: "यथा अन्ये तापसा रक्ष्यास्तथाहमपीत्यर्थः."—नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीतः. See Manu, VII., 17, 35.

P. 432. ST. 69.—वनेपि. अपि rather shows that though the forest was not expected to weep, still indeed it did weep, than that lamentation took place *also* in the palace of Râma.

P. 432. ST. 70.—श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः. See Râmâyaṇa, Adi. Sarg. 2. St. 17. Gorr. Ed.

P. 432. ST. 71.—इति, 'in the following manner. इति is not infrequently used in reference to what follows. See Canto. XIII. St. 1.

P. 433. ST. 74.—सतां भवोच्छेदकरः पिता ते, 'thy father destroys the transmigration of the virtuous.' Janaka was celebrated as a great philosopher. He is described as a great Brahmavâdî (Uttara Râmacharita Act IV. तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः &c.) or propounder of Brahma. He shows the path and salvation in Adhyâya 328, Mokshadharma, in the S'ântiparva of Mahâbhârata. Cf. "सतां मुमुक्षूणां भवस्य संसारस्य ध्वंसे गुरुः (he appears to have read भवच्छेदगुरुः) || ब्रह्मविद्योपदेष्टेत्यर्थः."

P. 434. ST. 75.—अनघप्रसूतेस्ते अपत्यसंस्कारमयो विधिः इतो भविष्यति. That is अनघं यथा तथा भूतायाः तव प्रसूतेः प्रसवानन्तरं तव अपत्यस्य जातकर्मादिसंस्काररूपो विधिः अत्र वने भविष्यति.

P. 435. ST. 79.—अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनी, 'receiving the favour with pleasure', or 'thanking him for his kind offer.'

P. 437. ST. 83.—सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनं शशंस, 'related [how] he had executed his order up to the lamentation of Sîtâ;' *i. e.* related that he had done what he was ordered and everything else that occurred up to and including the lamentation of Sîtâ.

P. 438. ST. 86.—असंघट्टसुखं वसन्ती. Dinakara says, असंघट्टसुखमप्रचलितसुखम् &c., 'happy without fear of loss or separation.' Vallabha reads and comments upon असंबाधसुखम्, "अनुपमर्दसुखं निवसन्ती." Mallinâtha's interpretation is not quite clear. संघट्ट is 'concussion' or 'clash,' hence असंघट्टसुखं, 'in a manner full of beatitude because there was no concussion,' *i. e.* because there was no interference from a rival. Lakshmî seemed to be happy in her exclusive pos-

session of the king. Vallabha's reading serves as an explanation of our reading असंघट्टसुखम्, which is equivalent to असंघट्टमत एव सुखं यथा तथा.

CANTO XV.

P. 439. ST. 1.—Only one of our Mss., V_1., has a नान्दी at the opening of the commentary on Canto XV. The stanza is: अरण्यकं गृहस्थानं श्वरउरौ (श्वशुरौ ?) यद्रज:कणा: स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रा-[मा]-य ते नम:, which is by no means clear, and as none of the other Mss. have any nândî stanza, I have not thought it proper to give the above or a corrected version of it in this edition. It may be that Mallinâtha never wrote a nândî on this canto, though that would be very strange, seeing that he has one on every other canto of the poem.

P. 440. ST. 4.—धर्मसंरक्षणार्थैव. Dinakara quotes the following: "उक्तं च । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' ।"

P. 440. ST. 5.—विशूल: प्रार्थ्यताम्, 'should be surprised when he is not armed with his pike.'

P. 440. ST. 7.—अपवाद इवोत्सर्गं परं व्यावर्तयितुमीश्वर:, 'able to stop the enemy, as any exception is able to stop a general rule.' This refers to an exception or a special rule given

below a general rule as in Pâṇini's system of grammar. Conf. Dinakara: "यथोत्सर्गे कर्मण्यण् इत्यादिसामान्यविधिं निषेद्धुमपवाद आतोनुपसर्गे कः इत्यादिविशेषविधिः शक्तस्तथेत्यर्थः ।" Whatever may be the fitness of the simile as regards the similitude, it certainly cannot be said to be very poetical, being derived altogether from a pedant's life. See also below, note on St. 9.

P. 441. ST. 9.—रामादेशात्, *i. e.* it was not desired by S'atrughna.—पश्चादध्ययनार्थस्य &c. This refers to the root *i* preceded by the preposition अधि, the former, according to the poet and the author of the Mahâbhâshya, being able to signify 'to learn' even without the preposition. Conf. Dinakara: "यथा उपसर्गनिरपेक्षतयैव अर्थवत् इङ् अध्ययन इत्यस्य धातोः पश्चाद्गाम्यधिरुपसर्गो भवति । तथा । रामादेशात्कार्यसिद्धये सैन्यनिरपेक्षतयैवारिनिग्रहशक्तस्य तस्य सेनाङ्गं पश्चाद्गाम्यभवत् ।। यद्यपि धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति । उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरत्येवमादि महाभाष्ये धातोरेवार्थत्वादुपसर्गे सद्योतकत्वं निरणायि ।।"

P. 441. ST. 10.—वालखिल्यैरिवांशुमान्. The Vâlakhilyas are certain ṛishis, supposed to be in attendance on the car of the sun. Conf. the Bhâgavata Purâṇa Sk. XII. Adh. 11. वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोमलाः । पुरतोभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ।।

P. 441. ST. 11.—मार्गवशात्, 'on account of his road,' *i. e.* because his road lay by the hermitage of Valmîki as he was passing. Conf. प्रसङ्गवशात्, as occasion or opportunity offers. मार्गवशात् does not mean 'on account of the length of his journey' *propter itineris longitudinem*, as Stenzler translates.—यतः gen. of यन् from इ, to go.

P. 442. ST. 13.—कोशदण्डौ, which are the main stays of a kingdom.

P. 442. ST. 15—मधूपघ्नम्, "मधोर्लवणपितुराश्रयं मु[म?]थुरापुरीम्," Dinakara.—स च....प्राप....कुम्भीनसीजश्च....उपस्थितः, '*as soon as* he arrived, the son of Kumbhînasî came up &c.'

P. 443. ST. 16.—धूमधूम्रः, 'black as smoke,' which was his natural colour as a demon.

P. 444. ST. 20.—सौमित्रेः &c. According to Mallinâtha the translation is: 'But the tree which was shot by the demon, being broken to pieces in its way by the sharp arrows of the son of Sumitrâ, found not [S'atrughna's] person, but [a state of ?] pulverized dust,' *i. e.*, was reduced to that state. But then we ought to have पुष्परजस्त्वम् and not पुष्परजः. The position, besides, of the words गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी would show that पुष्परजः is nominative, not accusative. Dinakara is, therefore, right, who explains :····वृक्षः सौमित्रिगात्रं न प्राप । किं तु वायुवशात्तद्वृक्षपुष्परेणुः प्राप."

P. 444. ST. 22.—ऐन्द्रमस्त्रम्. Indra is the destroyer of Mountains. ऐन्द्रम् = इन्द्रो देवता यस्य तत्.

P. 444. ST. 23.—उत्पातपवनप्रेरितः 'set in motion, by an ominous gust of wind.' उत्पातपवन is a wind that rises as a prodigy. For a description of an उत्पात see Râmâyaṇa Araṇ. Sarg. 29. Gorr. Ed.

P. 444. ST. 24.—कार्ष्णेन, Dinakara's explanation is: "कृष्णं लोहस्तद्विकारेण । यद्वा कृष्णो देवता यस्य तेन."

P. 445. 25.—दिव्याः कुसुमवृष्टयः. The poet supposes that the gods also participated in the joy of the ascetics (आश्रमवासिनः) at the fall of the demon.

P. 445. ST. 27.—चरितार्थैः, 'who had their object fulfilled.'

P. 445. ST. 28.—निर्ममः. There is little to justify this epithet here except its alliteration with निर्ममे.

P. 446. ST. 29.—स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेव. Dinakara: "स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं शाखानगरं कृत्वेव स्थापिता &c······| अभिष्यन्दवमनं शाखानगरमिति चाणाक्यः." The expression occurs again in Kumâra Sambhava Canto VI. St. 37.

P. 446. ST. 30.—हैमभक्तिमतीम् = स्वर्णशलाकालंकृताम्, according to Dinakara. The हैमभक्तिमत्त्व of the Yamunâ was produced by her being चक्रवाकिनी.

P. 447. ST. 35.—तद्योगात्. The other two commentators are not agreed with Mallinâtha as to the sense of this expression. Dinakara: "भरताद्यास्त्रयोऽप्यपरे तस्य रामस्य योगात् | द्विपुत्ररामसाहचर्यात् पतिव्रत्नीषु पतिव्रतासु पत्नीषु········पुत्रद्वययुक्ता अभूवन् ||." Vallabha: "तद्योगात् | ज्येष्ठानु-

वृत्तिसंबन्धात् ॥ रामानुगादाचरणयोगात् । एतेन च द्विरधिकारत्यभावशङ्कां निरस्यति । प्रजायै गृहमेधिनामिति वाक्यादर्दोषः । सौभ्रात्रमत्र दर्शयति ।" Mallinâtha is right in construing तद्योगात् with पतिवत्नीषु. तद्योगात्पतिवत्नीषु, 'who were pre-eminent as wives by their connection with them,' *i. e.* because they had Bharata &c., for their husbands.

P. 448. ST. 37.—तपोव्ययो मा भूत्. The word व्ययः is here used not in the same sense as in St. 3. above, but in the sense of 'obstacle.' For treating a guest hospitably does not cost any तपस्, but only obstructs its practice for a time.

P. 448 ST. 38.—रथ्यासंस्कारशोभिनीम्. On the decorations here referred to see note to St. 16, Canto. VII.

P. 448. ST. 39.—असामान्यपतिं भुवः, 'the exclusive husband of the Earth,' *i. e.* Râma had not married another wife after his repudiation of Sîtâ.

P. 449. ST. 40.—कालनेमिवधात्. Kâlanemi was, according to the Harivaṁs'a, the son of Hiraṇyakas'ipu, and was a very mighty giant. He had a crown as brilliant as the sun. He was as great as mount Mandâra, and bedecked like it with silver. He had a hundred heads, a hundred arms, a hundred hands, a hundred mouths, and shone like a mountain having a hundred peaks. He was killed by Vishṇu. See Harivaṁs'a 2631 fgg.

P. 449. ST. 41—प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात्, 'being ordered [not to tell] by the first of Poets, who wished to communicate it himself in [due] time.'

P. 449. ST. 43.—या त्वं, 'since thou.'—कष्टात्कष्टतरं गता, 'thou hast fallen from the frying pan into the fire.' The कष्ट was that the Earth was bereft of Das'aratha.

P. 450. ST. 45.—यानं सस्मार. See above St. 20 Canto. XIV.

P. 450. ST. 46.—गूढरूपा सरस्वती, 'Sarasvatî with her form concealed,' *i. e.* the goddess Sarasvatî, that presides over language.

P. 450. ST. 49.—वृक्षशाखावलम्बिनम्, *i. e.* with his head turned down towards the Earth.

P. 451. ST. 51.—तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहम्. S'ûdras are not entitled to practise penance. Conf. S'ûdrakamalâkara, p. 12 Bombay Ed. But it does not appear that the practice of it by the unprivileged leads to evil consequences to the innocent subjects of the king.

P. 451 ST. 52.—ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु. His mustache was burned by the flames of the fire over which he hanged himself head downwards.

P. 451. ST. 53.—तपसा दुश्चरेणापि &c., 'but not by his mortification, which though practised with difficulty, nevertheless involved a transgression of the path belonging to him [as a S'ûdra.'

P. 451. ST. 54.—मार्गसंदर्शितात्मना, 'who showed himself in the road', मार्गे संदर्शित आत्मा येन स तेन. That is, Agastya met Râma on the road. Râma did not go to his Âs'rama.

P. 452. ST. 55.—अलंकारं ददौ. See Râmâyaṇa, Uttara Kâṇḍa, Adh. 76 St. 30. The ornament was a wristlet, the same that Kus'a subsequently dropped in the waters of the S'arayû. See Canto XVI. Sts. 72, 73.—पीतेनेव. See Canto VI. St. 61., note *ad loc.*

P. 453. ST. 59.—ज्योतिर्मयानि धिष्ण्यानि. Certain ṛishis are identified with the presiding deities of certain stars. Agastya, *e. g.*, is identified with the principal star in the southern constillation of *canopus.* The *seven Ṛishis* are also identified with the seven stars of the *Ursa Major.* The poet means that not only ṛishis who resided on Earth, but also those, like Agastya and the *seven Ṛishis,* who resided in the stars, that go by their names, came down to attend the sacrifice.

P. 453. ST. 60.—सृष्टलोकैव सद्यः पैतामही तनुः. Usually the genesis of the creation is not ascribed to the four mouths of Brahmâ, but to *Kas'yapa* the patriarch, who was born of the mind of Brahmâ. Brahmâ's four mouths are usually supposed to have given

birth to the four Vedas. In our stanza the poet either refers to a legend which is not generally known or draws upon his own imagination. The former is the more likely supposition.

P. 453. st. 61.—प्राग्वंशवासिनः. Prâgvams'a is the name of a maṇḍapa or sacrificial shed erected to the east of the principal maṇḍapa of a sacrifice. The *dîkshita*, or person who has taken the sacrificial vow, is enjoined to be in the *prâgvams'a*, which is always detached from the other maṇḍapa.

P. 454. st. 63.—प्राचेतसोपज्ञम्. Vâlmîki was the son of Prachetas, a name of Varuṇa. See Râmâyaṇa, Uttara Kâṇḍa Adh. 16. St. 18. प्रचेतसोहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन &c.

P. 455. st. 67.—वयोवेषविसंवादि, 'which disagreed, *i. e.* failed, only as to their age and dress.'—नाक्षिकम्पम्, 'without twinkling their eyes.'

P. 455. st. 69.—गेये को नु &c. The commentary given in our edition is supported by all our Mss. From it it is clear that Mallinâtha first states the reading गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः, and then taking it as his text, interprets the verse, instead of commenting upon what he had in his text, and mentioning the other reading simply as a *varia lectio.* It is evident therefore that गेये केन विनीतौ वाम् was the text before Mallinâtha, who either changed it to गेये को नु विनेता वाम् or adopted it as changed by some one else before his time. Mallinâtha's difficulty appears to have been the word वाम्. Dinakara does not appear to have known the reading chosen by Mallinâtha. For he begins his comment on the stanza thus : वामिति पदैकदेशप्रयोगो यथा सत्या सत्यभामा भीमो भीमसेनः। वां युवां गेये केन शिक्षितौ। कस्य कवेरियं कृतिः।.........वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवेरिति केचिद्व्याचक्षिरे। वां युवयोर्मध्ये कस्येत्यपरे।..........केन विनीतिवांमिति पाठो युक्त इति दक्षिणावर्तः॥ Vallabha comments upon the text गेये केन विनीतौ वाम् and notices no other reading.

P. 455. st. 70.—उरीकृत्यात्मनो देहम्, 'keeping for himself his own person only;' lit. 'accepting for himself his person'. आत्मनः should be construed not with देहम्, but with उरीकृत्य. For this

reason the reading आत्मने is to be preferred. आत्मने should then be taken to correspond with मुनये. Conf. Dinakara: "स्वदेहं वर्जयित्वा मुनये राज्यं समर्पयत्." Vallabha reads दूरीकृत्यात्मनो देहम् and says, "अस्मै मुनये निष्क्रयार्थमात्मदेहं दूरीकृत्य राज्यं न्यवेदयत् ददौ। यज्ञपरायत्तं देहं न ददामीत्यर्थः." Whether उरीकृत्य or any other reading be the correct one, Vallabha's note, that the king resigned the kingdom as a price of the sage's services in bringing up his children and that he was unable to give up his own person because he had to finish the sacrifice, is valuable.

P. 456. st. 74.—स्वसिद्धिं नियमैरिव. Dinakara explains thus: "नियमैः शोकसंतोषादिभिः स्वाभिलषितार्थसिद्धिमिव." Vallabha: नियमैः ध्यानादिभिः स्वसिद्धिं स्वर्गापवर्गलक्षणां." Dinakara can hardly be correct.

P. 456. st. 75.—प्रस्तुतप्रतिपत्तये, "प्रस्तुतकृत्यसिद्ध्यै," says Dinakara, 'to accomplish what had been agreed upon.'

P. 457 st. 76.—ऋचेव 'as by the Vedic verse,' scil. the *gâyatrî*.

P. 457 st. 77.—काषायपरिवीतेन. *Káshâya*, because she was then an ascetic.—वपुषैव, 'from the appearance of her body itself', *i. e.* even without the oath she was going to make or the proof of her purity that was to follow it.

P. 457. st. 78.—प्रतिसंहृतचक्षुषः, 'withdrawing their looks from the range of her eye' as if being ashamed that it was owing to their own incredulity that she had been reduced to that condition. Vallabha does not perhaps give the correct reason when he says "राजदारत्वात्."

P. 458. st. 80.—सत्याम् = "शपथरूपाम्", according to Dinakara.—पय आचम्य. What Sîtâ did on this occasion was nothing else than a *divya* or 'ordeal.' Those that go through an ordeal are enjoined to purify themselves previously by bathing &c. conf. सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम्। कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ. Mitâksharâ, Divyaprakarana. An आचमन or sipping water is a substitute of an ablution. And water from the hands of a Brahman and especially from the hands of Vâlmiki's pupils must be supposed to

be peculiarly holy and calculated to deter Sîtâ from uttering a falsehood.

P. 458. ST. 83.—नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी, 'seated on a throne, parasolled over by the expanded hood of a snake.'

P. 459. ST. 85.—संरम्भं शमयामास, 'pacified his wrath.—विधिबलापेक्षी 'seeing that Fate was too powerful,' lit. having regard to the power of Fate. Vallabha: "विधिर्बलवान् नायं ते पौरुषावसर इति स्वयंभुवा ब्रह्मणा स्वयमागत्य विनिषिद्धः" | The poet need not, however, be supposed to follow the account to which Vallabha refers and according to which Brahmâ manifests himself and pacifies Râma, but may be correctly interpreted to have meant by गुरुः no other than Vas'ishṭha or at most Vâlmîki. Dinakara has only the following: "संरम्भं विधेर्दैवस्य यद्बलं तस्य द्रष्टा मुनिर्निवर्तयामास |."

P. 459. ST. 87.—दत्तप्रभावाय. Dinakara seems to have read दृष्टप्रभावाय.—संदेशात्. Conf. Vallabha: 'भरतमातुलस्य संदेशात् सिन्धुकूलं देशं भरताय ददौ | वत्स मातुलेन संदिष्टं यथा दुष्टैर्गन्धर्वैराक्रान्तोयं देशस्तद्गच्छ तद्विद्रावणाय | "

P. 459. ST. 88.—आतोद्यं ग्राहयामास, 'caused them to take the lute and throw away the arms', *i. e.* forced them to return to their usual occupation of musicians and songsters.

P. 460. ST. 89.—राजधान्योस्तदाख्ययोः. Both Dinakara and Vallabha agree with Mallinâtha in giving *Takshas'ilâ* and *Pushkarâvatî* as the names of the cities, (the former has पुष्करवती). पुष्करावती is identified with the *Peukelaotis* of the Greek writers and *Pouscelcielofati* of Hiouen-Thsang. तक्षशिला is supposed to be the same as *Taxila* mentioned by the Greek writers. *Takshas'ilâ* or *Taxila* lay between the Indus and Hydaspes, in the vicinity of Manikyala, about Ravil Pindi. See Wils. *Ariana Antiqua*, p. 196. Pushkalâvatî appears to have been situate on the western bank of the Indus somewhere near Attock. The historians of Alexander state that Alexander crossed the Indus near that city.

P. 460. ST. 90.—कारापथेश्वरौ, Vallabha explains to mean "चन्द्रपथप्रभू." It is altogether unknown what country is meant by Kârâpatha.

P. 460. ST. 91.—निवापान् = "श्राद्धादीन्," Dinakara, and "निवापान् विदधु. ० ० ० पितृतर्पणानि ऊ[? औ]र्ध्वदेहिकानि चक्रुः |." निवाप from वप् to shave, originally applied to shaving the hair on the occasion of a funeral obsequies; hence generally funeral obsequies or a *S'râddha* connected with those ceremonies.

P. 460. ST. 92.—तं त्यजेः, 'him thou shouldst abandon.' The condition was that Râma should abandon or devote to death any one that should encroach upon them while engaged in conversation.

P. 460. ST. 94.—विद्वानपि. Governs समयम्, ('agreement').—अभिनत्. Understand तम्, scil. समयम्.

P. 461. ST. 95.—देहत्यागेन. "रामवाक्यात्पूर्वमेव," says Dinakara.—योगविद् 'who knew the art of Yoga.' That is, he expired by having recourse to Yoga. Vallabha rightly says, "योगविसृष्टदेह इत्यर्थः."

P. 461. ST. 96.—धर्मस्त्रिपादिव. Conf. Bhâgavata Sk. I, Adh. 17. St. 23. तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः. That Purâṇa says, however, that Dharma does not lose only one leg wholly in a Yuga, but that in each Yuga, it loses one-fourth of each of its four legs in consequence of the predominance of the several constituents of Adharma so that at the end of the fourth it loses all its legs entirely. अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव. *Ibid.* Our poet's notion is that Dharma loses one leg entirely in each Yuga.

P. 461. ST. 97—कुशावत्याम्. According to the Vâyu Purâṇa (see the next note) the capital of Kus'a was *Kus'asthalî*, which being described as built "on the brow of the Vindhya" is identical with Kus'âvatî. For, as to the position of the latter with reference to the Vindhya, see the next Canto, Sts. 31 and *seqq.* —शरावत्याम्. A passage in the Vâyu Purâṇa as quoted by Prof. Wilson (Vishṇu Purâṇa Sk. IV, Cap. 4, Adh. 17) states that Lava reigned at S'râvastî which was in Uttara Kos'ala or Oude. It is doubtful whether S'arâvatî is the same as S'râvastî.—उदक् प्रतस्थे. The Svarga is situated to the north and so also all the heavens

(Lokas), which are on the Meru. The student may refer to the Svargârohaṇa of the Mahâbhârata.—स्थिरधीः Conf. Vallabha: "यदुक्तम् । 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः [?] स्पृहाः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ।' "—अग्निपुरःसरः. The sacred fire should always be carried with him by the house-holder who is a widower. The reader will recollect the story of Dharma, the Pâṇḍava, who temporarily kept his sacred fire with Dhaumya, when he went to live *incognito*. But Dharma carried the fire with him into the forest during his banishment.

P. 462. ST. 100.—चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः, 'was made a ladder to heaven,' *gradus ad cœlum*. Râma himself with his brothers occupied the Vimâna, and for the use of his followers he turned the Sarayû into a ladder, that they might ascend thereby to heaven, *i. e.* they had only to bathe themselves in the river to be elated into heaven.

P. 462. ST. 101.—यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्. Translate: 'Because there occurred in that place a crowd of those that swam in it, like that of cows swimming, therefore there arose there a holy spot by name Gopratara.' Cows when swimming or floating crowd close to each other, one very closely following upon the tail of another.

P. 462. ST. 102—विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु, 'the gods incarnate [scil. the Vânara heroes &c.] having now resumed their own form.' This means, that the Svarga proper was now full as it received back its usual contents in the form of the Vânaras &c. who resumed their forms as gods, and consequently that there was no room in it for the deified citizens: whence the necessity of creating another heavenly abode for the latter.

~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~

CANTO XVI.

P. 464. ST. 1.—रत्नविशेषभाजं चक्रुः. Vallabha interprets : "तस्य ते करदा बभूवुरित्यर्थः." He may be right.

P. 465. ST. 3.—दानप्रवृत्तेः. The play upon the word *dána* should be noticed, making the adjective दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् apply to तेषाम् as well as to सुरद्विपानाम्. —सुरद्विपानां सामयोनिवंशः. Dinakara gives the verse regarding the legend a little differently to Mallinâtha. He says "यथा सामयोनिः सामवेदाध्ययनकालोत्पन्न ऐरावणादीनां वंशोद्देशः प्रसूतः ॥ तथा चोक्तम् । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगापयन् । गायतो ब्रह्मणस्त [स्मात्?] समुत्पे-तुर्मतङ्गजा इति ॥" The eight elephants referred to are : "ऐरावतः पुण्डरीकः कुमुदाञ्जनवामनाः पुष्पदन्तः सार्वभू-[भौ?]- मः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः."

P. 466. ST. 5.—साधुसाधारण &c. This epithet, and also पुरुहूतभासः, जेतुः परेषाम् and बन्धुमतः seem to be used simply for the allitera-tion they afford with सा, पुरस्तात्, जय°, and बबन्ध respectively.—जयशब्दपूर्वम्, "जय महाराजेतिशब्दपूर्वम्," Dinakara.

P. 466. ST. 7.— योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते, 'nor do I see that you possess the power of Yoga' *i. e.* supernatural power acquired by the practice of Yoga. Dinakara appears to have read योगप्रवेशः, for he says, "योगप्रवेशः परकायप्रवेशादियोगशक्तिः."

P. 467. ST. 8.—आचक्ष्व मत्वा &c. Dinakara : "अथ रिरंसयागमनमिति चेत्तदपि नेत्याह । वशिनां" &c.

P. 467. ST. 9—स्वपदोन्मुखेन = विष्णुपदोन्मुखेन *i. e.* विष्णुलोकगामिना, Ráma being identified with Vishṇu.

P. 467. ST. 10.—सौराज्यबद्धोत्सवया = "सुनृपभावेन बद्धः स्थिर उत्सवो यस्यास्तया," according to Dinakara.—अभिभूय scil. पूर्वम्.

P. 468. ST. 11.—विशीर्णतल्पाट्टशतः, 'with hundreds of broken talpas and terraces.' Talpa is a room on the top of a house and aṭṭa seems to be here used for aṭṭâlikâ or terrace.

P. 468. ST. 12.—नन्दमुखोल्काविचिताभिषाभिः 'who seek carrion by [the aid of] the light [emitted] from their wailing mouths.' Dinakara says, "नदद्भ्यो मुखेभ्यो निर्गता उल्का नदन्मुखोल्कास्ताभिर्विचितम्" &c. The poet refers to the notion that the female jackals when wailing at night emit light from their mouths. Conf. Bhâgavata, Sk. I. Adh. 14. St. 12. Bom. Ed. "शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना," where the scholiast observes शिवा क्रोष्ट्री आदित्यमभिरौति उद्यन्सूर्याभिमुखं क्रोशति । अनलानना अग्निं मुखेन वमन्ती । Our poet means that there was sound for sound (शिवानां नदन्ति मुखानि for कलानि नूपुराणि) and light for light (नूपुररत्नभासः for उल्काः) but the change was inauspicious and lamentable.

P. 469. ST. 13.—क्रोशन्ति, "कर्णकटुशब्दं करोतीत्यर्थः," Dinakara.

P. 469. ST. 15.—अस्तदिग्धम्. The poet means that instead of the red dye of the lac applied to the soles of their feet by women reddening the flights of steps as they walked down to the edge of the water, the flights of steps are now reddened with the blood of deer killed by tigers which run down the steps after they have killed and feasted upon them.

P. 471. ST. 18.—न मूर्छन्ति, 'are not reflected.'

P. 471. ST. 19.—वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैः = "वन्यैः शबरैः किरातैः सह वानरैः क्लिश्यन्ते । सहार्थे इवशब्दः," Dinakara.

P. 471. ST. 20.—स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति, "स्नानीयं स्त्रीणामङ्गरागादि तत्संसर्गमलभमानानि," Dinakara.—उपान्तवानीरगृहाणि. The position of सरयूजलानि can only allow उपान्तवानीरगृहाणि to be construed as a Bahuvrîhi, in the sense of 'on whose banks are huts made of live canes, [now deserted].' Dinakara appears to have read उपान्तवानीरवनानि, for he interprets, "लोकाक्रमणाभावादुपान्ते तीरे रूढवेतसवनानि शून्यानि सरयूजलानि &c."

P. 472. ST. 22.—कारणमानुषीम्, "रावणादिवधार्थं मानुषीम्," Dinakara.

P. 472. ST. 23.—शरीरबन्धेन तिरोबभूव, 'disappeared by her body' *i. e.* disappeared by removing her visible form. शरीरबन्ध is literally 'the tie of the body,' *i. e.* the body that ties one down, the body assumed. Conf. आसनबन्ध[धीरः] Canto. II. St. 6.

P. 473. ST. 25.—श्रोत्रियसात्कृत्वा. Vallabha says "ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा." It is not perhaps clear why श्रोत्रियाः alone were preferred to whom to make a gift of the city. There are more meritorious Brahmans than श्रोत्रियाः a gift to whom is productive of greater merit to the donor, such as persons who being able to repeat the Veda, practice the Vaidik rites punctually, and yet, *i. e.* besides their being श्रोत्रियाः, are also acquainted with the sense of the Vaidik texts, which श्रोत्रियाः are not generally supposed to do.

P. 474. ST. 27.—वेलां नीयमानः *i. e.* by means of the tides which drive the waters of the ocean to the shores at the rise of the moon.

P. 474. ST. 28.—विष्णुपदं द्वितीयम्, alluding to the name त्रिविक्रम and the legend of Vâmana founded upon it. "भूर्भुवः स्वरिति त्रीणि पदानि विष्णोः," Vallabha.

P. 476. ST. 33.—तीर्थे तदीये. Dinakara says, "तदीये विन्ध्यसंबन्धिनि कर्णतीर्थे." It is not clear what तीर्थ is meant here, and whether the तत् in तदीये refers to the Vindhya. The preceding stanza takes Kus'a beyond *i. e.* to the north of the Vindhya, so that both on that account and because that the Ganges has not to be crossed in crossing that mountain, we must suppose either that the king crossed the Ganges at a place called विन्ध्यतीर्थ or by some such name—probably owing its origin to the vicinity of a branch or off-shoot of the great range of mountains—or that by Gangâ the poet means not the main stream but a tributary of that river, rising in the Vindhya. For when any sacred river is called Gangâ, a tributary of that river may easily receive that name from the poet. To interpret तदीये तीर्थे to mean during the crossing of it (=the Gangâ,) *i. e.* while he was crossing it, would involve a tautology, as we already have गङ्गामुत्तरतः. There are some who maintain that the king crossed the Ganges near a place called विन्ध्यवासिनी देवी to the south of Benares.

P. 476. st. 34.—नीलुलितम्. Conf. Dinakara: "वल्लीयोत्तरणवशादुच्चलितम्."

P. 478. st. 39.—पराध्यप्रतिमागृहायाः. Conf. Dinakara: "श्रेष्ठानि प्रतिमायुक्तानि गृहाणि यस्यास्तस्याः" &c.—उपोषितैः. The Deccan texts on Vâstu or ceremony of entering a new or repaired dwelling-place do not prescribe that the priests officiating at the ceremony should fast previously to officiating at it. It is likely that our poet refers to a local custom.

P. 478. st. 40.—कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य. Conf. Vallabha "यथा कामी कान्ताहृदयं प्रविश्य अन्यैः शरीरावयवैः......इन्द्रियगणं यथार्हं संभावयति." He is probably right.

P. 479. st. 41.—शालाविभिस्तम्भगतैः. Dinakara reads शालाविभिस्तम्भगतैः, as he comments thus: "शालानामवनिः सीमा तत्रत्यस्तम्भे वद्धैः" &c. Vallabha has a different reading, viz. शालागृहस्तम्भगतैः.

P. 480. st. 44.—अगस्त्यचिह्नादयनात्, 'from that side of the equator which is marked by Agastya,' *i. e.* the South.—हैमवतीम्, "हिमाद्रिसंबन्धिनीम्," Dinakara. हिमस्रुतिम्="तुषारस्रुतिम्," says the same commentator. हैमवतीं हिमस्रुतिं ससर्ज, 'sent down a drizzling of frost on the Himâlaya.'

P. 480. st. 45.—जायापती इव. Conf. Dinakara: 'यथा प्रणयकलहवशात्तुमान्सतापः स्त्री च कृशा भवति तद्वद्रात्रिदिवसौ ग्रीष्मर्तावभूतामित्यर्थः।"

P. 481. st. 48.—स्वेदानुविद्ध &c. Conf. Dinakara: "स्वेदेनानुविद्धं संगतं यदार्द्रं नखक्षतं तदङ्कश्लिष्टं यस्य तादृशे कपोले" &c. But for the drops of perspiration the nail-wound or sore would not be sticky enough to hold the flower.—भूयिष्ठसंदष्टशिखम्. Dinakara reads °संसृष्टशिखम्. "संसृष्टाः संलग्ना बद्धाः शिखा यस्य तत्" &c. Vallabha has भूयिष्ठसंदिष्टशिखम्, and his interpretation is "निरन्तरविलग्नप्रान्तम्। गण्डस्थले अतिशयसंलग्नशिखम्."

P. 481. st. 49.— धारागृहेषु, 'in houses furnished with artificial showers.' Dinakara explains thus: "जलधाराभिरुपलक्षिता गृहा धारागृहा जलयन्त्रगृहास्तेषु" &c. And Vallabha says, "धारागृहेषु यन्त्रधारामन्दिरेषु........... । यन्त्राणि शालभञ्जिकाप्रभृतीनि तत्करनलद्वयप्रवृत्ततोयधाराभिर्वर्षी [?] ग्रीष्मोष्मनिषेधकं धनिनां धाम यन्त्रधारागृहम्।"

P. 483. ST. 52.—मनोज्ञगन्धम् &c. Translate: 'The time of Summer, that brought together (*i. e.* mixed into a potion,) the odoriferous piece of mango-blossom, the odoriferous old wine, and the odoriferous fresh pâṭala, [thereby] made amends for all its sins against the tribe of lovers.'

P. 485. ST. 58.—शतशोऽवरोधैः. Conf. Dinakara: "अवरोधशब्देन स्त्रियो लक्ष्यन्ते."

P. 487. ST. 63.—रूपावयवोपमानानि = शरीरस्य अवयवानामुपमानानि.

P. 487. ST. 64.—उत्कलापैः, "मेघशब्दानुकारिस्त्रीकरतलताडितजलशब्दश्रवणसमनन्तरं हर्षवशादुद्गतः कलापो येषां तैः", says Dinakara.—गीतानुगम्, 'following (*i. e.* beaten in consonance with) their singing.' The ladies beat the water to the music of their voices. They beat the water as they sang. वारीव मृदङ्गो वारिमृदङ्गस्तस्य वाद्यम् वारिमृदङ्गवाद्यम्.

P. 487. ST. 65.—संदष्टवस्त्रेषु. Conf. Dinakara: "अत्र यद्यपि सामान्येन वस्त्रमभिहितं तथापि चन्द्रप्रकाशसामर्थ्यं दुकूलमवसेयम्."

P. 488. ST. 66.—दर्पात्. Both Dinakara and Vallabha read हर्षात्.

P. 488. ST. 67.—च्युतपत्त्रलेखः, "च्युता नष्टा विशेषकादयो यत्र," Dinakara, who goes on to interpret: "विश्लेषी कर्णाद्भ्रंशी मुक्तामयः कर्णवेष्टः (he seems to have read °मुक्ताफलकर्णवेष्टः) ताटङ्को यत्र."

P. 489. ST. 70.—काञ्चनशृङ्गमुक्तैः, 'ejected through syringes made of gold.' Conf. Dinakara. "काञ्चननिर्मितं यच्छृङ्गं जलकेलियन्त्रं तत्स्थैः........ | क्रीडाम्बुयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्वताग्रे प्रभुत्वयोरिति वैजयन्ती,"—सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः, 'like the king of mountains washed down by streams containing metallic earth.'

P. 490. ST. 72.—कुम्भयोनेः. See note, Canto IV. St. 21—अधिगम्य. See Canto XV. St. 55.

P. 490. ST. 73.—अपोढनेपथ्यविधिः. Dinakara reads अपोढनेपथ्यविधिम् and explains, "अपोढो नष्टोलंकारविधिर्यस्य तं तादृशं स्वबाहुम्" &c. Vallabha, who reads उपोढनेपथ्यविधिः, explains thus: "किंभूतोसौ | उपोढनेपथ्यविधिः आसन्नसंकल्पविधानः प्राप्तालंकारविधानः."

P. 490. ST. 74.—जयश्रियः संवननम्, 'a charm for victory,' *i. e.* which secured victory to him who carried it. See Canto XV. Sts. 55, 56.

P. 491. ST. 77.—गारुत्मतमस्त्रम्, 'a spell presided over by the Great Eagle.' Eagles are the natural enemies of snakes.

P. 492. ST. 80.—प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः 'For the good are not inexorable in their anger towards those that bend themselves before them.' Conf. Dinakara: "यतः सन्तो नम्रेष्वनिर्बन्धा हठरहिता रुट् कोपो येषां ते तादृशाः।"—विभूषणप्रत्युपहारहस्तम्, 'bearing in his hand the ornament that he brought with him to present again to him (Kus'a).'

P. 493. ST. 82.—कार्यान्तरमानुषस्य, "रावणवधादिकार्यार्थं नरस्य &c," Dinakara.

P. 494. ST. 84.— आजानुविलम्बिना. This refers to the notion that it is auspicious to have hands that reach down to the knees.

P. 495. ST. 86.—श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम्, 'who replied, you are my honored relation.' *i. e.* I accept you as my honored relation. On the word श्लाघ्य in this sense, see Uttara Râmacharita, Act IV. एष वः श्लाघ्यसंबन्धी &c. अनुभाषितारम् lit. *speaking after*; *i. e.* replying, viz. to the request conveyed by the words स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्.

P. 495. ST. 87.—माङ्गल्योर्णावलयिनि. माङ्गल्यवलय means a wristlet intended for an auspicious occasion, as a marriage, as distinguished from one to be used on inauspicious rites, as funeral ceremonies. The Kautuka or thread wristlet should be made of wool.

P. 496. ST. 88.—पञ्चमं तक्षकस्य. Dinakara says, "तक्षकस्य पञ्चमं तक्षपौत्रस्य पौत्रम्"; and Vallabha, "तं तक्षकस्य पञ्चमं प्रतिपौत्रम्."—पितृवधारिपोः वैनतेयात्, 'from the son of Vinatâ (*i. e.* Garuḍa) who had become his enemy on account of the death of his (Garuḍa's) father.' Conf. Dinakara: "पितुः काश्यपस्य वधाद्रिपुभूनाद्गरुडात् &c."

CANTO XVII.

P. 497. ST. 1.—यामिनीयामात् चेतना प्रसाद इव. It is certainly well-known (प्रसिद्ध), as the commentator observes, that with the rise of the dawn the intellectual faculties become clearer (प्रसन्न).

P. 497. ST. 2.— पितृमान्, 'who was eminent as a son,' *i. e.* was blessed with a good father.

P. 497. ST. 3.—कुलविद्यानाम्, 'of the principal sciences,' *i. e.* the branches of knowledge that are reckoned as chief, like the *Kula-parvatas* among mountains, or *Kula*-patis among Ṛishis. It does not appear that the sciences here referred to were required by custom to be studied by members of the *race* (कुल) *of* Raghu, whence they should be supposed to be styled कुलविद्याः.

P. 498. ST. 4.—जात्यः. Dinakara notices a reading जन्यः for जात्यः and says, "जन्य इति पाठे जन्यो जनकः."

P. 498. ST. 5.—दुर्जयम्. Dinakara seems to have read अजय्यम्. He says दैत्यमजय्यनामानमवधीत्.

P. 498. ST. 6.—कुमुदानन्दम्. Vallabha: "कुमुदानन्दमित्युभयविशेषणम् । रवीन्दुकुलोद्ध(भ?)-योत्पत्तित्वात्."

P. 498. ST. 7.—तयोः scil. मृतयोर्मध्ये.—दिवस्पतेः सिंहासनार्धभाक्, "तदर्थं समरे मृतत्वात्," Vallabha.

P. 499. ST. 9.—चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्. Dinakara: "चतुर्भिः स्तम्भैर्निर्मितम्," according to whom उद्वेदि = वेदियुक्तम्. Vallabha says उद्वेदि means उद्धृता वेदिर्यत्र तत्.—कल्पयामासुः, "अभिषेकमण्डपकारिभिः कारयामासुः," Dinakara.—वि-मानम् = 'a couch,' मञ्चक according to Vallabha, but it appears to be no more than a *maṇḍapa*, a pavilion supported on four pillars with a raised *tapis* (वेदि) in it.

P. 499. ST. 10.—तत्र *i. e.* "अभिषेकमण्डपे," Dinakara.—भद्रपीठोपवे-शितम्, 'after causing him to sit on an auspicious seat.' भद्रपीठ = भद्रासनम् the auspicious or sacred seat. Conf. also हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा भद्रासनं च कर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम्. *Devî Purâṇa, Nîti-mayûkha.*

P. 499. ST. 11.—अविच्छिन्नसंतति. Vallabha who reads अविच्छिन्नसंततेः explains as "अनवरतजायमानमङ्गलोदयस्य" (तस्य). Dinakara reads and interprets with Mallinâtha. The words अविच्छिन्नसंतानि कल्याणमन्त्रमीयन refer to the notion common even in these days that if music such as is here described (स्निग्धगम्भीर) should be heard immediately that an act is commenced or a question asked, that act will be attended with prosperity, and the question will be solved in favour of the questioner. Hence it is that music must beat, and is very scrupulously beaten, *the moment* the marriage garlands are exchanged by the bride and bridegroom, or the birth of a son takes place. At all *Râmajayantîs*, or celebrations of Râma's birth on the bright ninth of Chaitra, immediately that the preacher comes to treat of the announcement of the birth, exactly at noon, music is beaten. An anxious relation talking or asking in concern regarding the health of his sick friend is assured of cure if music should be heard accidentally the moment he asks or speaks. The poet means that as music was heard the moment that the coronation began, the people inferred that prosperity would attend the king.

P. 500. ST. 12.—°अभिन्नपुटान्. Dinakara: "अभिन्नं संदष्टं पत्रपुटमस्येत्य-भिन्नपुटं मधूकं ० ० ० अभिन्नपुटः कार्पासो वा भल्लातको वा."—नीराजना-विशेषान्, "आरात्रिकम्," says Dinakara, who reads नीराजनाविधिम्.—भेजे, 'enjoyed, received' from the ministers. Vallabha says, "मङ्गलारात्रिकविशेषान् जग्राह."

P. 500. ST. 13.—जैत्रैरथर्वभिः=जयदायिभिरथर्वणमन्त्रैः, by means of hymns from the Atharva Veda, that had the power of making him victorious over his enemies—उपचक्रमिरे, 'began,' "proceeded to."—पूर्वम्. Dinakara, unlike Mallinâtha, takes पूर्वम् with जैत्रैरथर्वभिः,

i. e. they first recited those Mantras that were to render him victorious.

P. 500. ST. 15.—प्रवृद्ध इव. Dinakara says, "दक्षिणादानस्य वृद्धिमाप्य्यम्." He appears to have read प्रवृद्ध: for प्रवृद्ध:, like Vallabha.

P. 501. ST. 17.—स्नातकेभ्यः. It appears that largesses were given to married Brahmans (स्नातकाः) especially that they might utilize them in the performance of sacrifices, which a Brahman *in statu pupillari* could not do. Brahmans, that are Brahmachârins cannot receive largesses on their own account, but must make them over to their preceptor.

P. 501. ST 18.—कर्मनिर्वृत्तैः फलैः पश्चात्कृता. That is, तस्य कर्मभिरुत्पादितैः फलैः प्रत्यादिश्यत, 'was kept aside as unnecessary by the fruits obtained by means of his own good deeds.' The fruits of his own good deeds were so great and so many that they made any blessings from the gratified Brahmans superfluous.

P. 501. ST. 19.—बन्धच्छेदम्......आदिशत्. Vallabha quotes the following "यदुक्तम् | 'युवराजाभिषेके च परराष्ट्रावमर्दने पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य च विधीयते.' "

P. 502. ST. 21.—नेपथ्यग्रहणाय, 'that he might receive ornaments,' *i. e.* 'that he might be decorated.'

P. 502. ST. 22.—प्रसाधकाः="नापितादयः" according to Dinakara.—नेपथ्यैः ="हारकटकादिभिः," Dinakara.—आश्यान &c. 'who had the extremities of his hair somewhat dried by fumigations of incense.' After the bathing or consecration by water poured on his head the prince had his hair dried by fumigations of incense, and these could only dry the ends of the hair, they being the part exposed to them. Dinakara seems to take केशान्त as being equivalent to simple केशः "धूपेनाश्यानाः [नः ?] किंचिच्छुष्काः[ष्कः?] केशानामन्तः स्वरूपं यस्य तम्."

P. 502. ST. 24.—अङ्गरागं समाप्य = अनुलेपं विधाय.—पत्त्रम् = "पत्त्रलेखाकारं तिलकम्," Vallabha.—मृगनाभिसुगन्धिना, 'perfumed with musk.'

P. 503. ST. 25.—हंसचिह्नदुकूलवान् 'wearing a garment into which were woven figures of flamingoes.' The हंस is an auspicious bird

like the peacock, and figures of such birds are woven into the borders and ends of cloths to be worn on auspicious occasions, "हंसचि-[श्चि?]-ह्नं यस्य तादृशं दुकूलं बिभर्तीति, says Dinakara.

P. 503. st. 26.— नेपथ्यदर्शिनश्छाया &c. Translate : 'When he examined his decorations (in *i. e.* by looking into it), his image shone in the mirror that was made of gold, as does that of the Kalpa tree in the [disc of the] newly risen sun on Mount Meru.' The sun rises on Mount Meru, and when it rises (उदित:) it is in a straight line with the horizon and therefore in the position of a mirror, which it would not be when at other points in the heavens. Again the sun when just risen is a red round disc like a golden looking-glass. The use of the word मेरौ is that it is a Kalpataru on that mountain only that could have the sun sufficiently near like a looking-glass To a Kalpa on earth, for instance, or elsewhere, the sun (*i. e.* the disc of the rising sun) would be too far away to serve as a mirror. There is no comparison whatever intended between Atithi's mirror and the Meru, nor is any reference meant to the fact that the mountain is all golden. The Kalpataru is usually described as full of golden ornaments and precious stones. Dinakara agrees with Mallinâtha and comments ; " मेरौ वर्तमानस्य कल्पवृक्षस्योदिते रवाविव शुशुभे । कल्पवृक्षस्यापि बहुभूषणत्वं नवस्य रवेररुणत्वात् सौवर्णदर्पणा-(ण ?)-साम्यम । मेराविव वर्तमानस्य कल्पवृक्षस्य सूर्ये प्रतिबिम्ब: संभवतीति मेराविस्यधिकप्रयोग: " Vallabha says, " यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । सोऽप्यनेकाभरणाम्बरसंयुक्त:. "

P. 504. st. 29.—Dinakara's commentary on this stanza is as follows :—" शुशु । श्रीवत्सो मङ्गलद्रव्यं लक्ष्मीप्रतिमासलक्षणं चिह्नं यस्य तद्विशालं तेन राज्ञाधिष्ठितं मङ्गलभवनं श्रीवत्सचिह्नं वैष्णवं वक्ष: कौस्तुभेनेव बभौ ॥ दर्पणं पूर्णकुम्भं च वृषभयुग्मचामरं (sic.) श्रीवत्सं स्वस्तिकं शङ्खं दीपं चाष्टमङ्गलामीति. " Translate the couplet thus :—' And occupied by him the great auspicious hall (*i. e.* the hall containing auspicious things) shone even as the bosom of Kes'ava, conspicuous with the *S'rivatsa* by the gem Kaustubha.' मङ्गलायतनम् is also to be taken as an ad-

jective qualifying वक्षः, and श्रीवत्सलक्षणम् as one qualifying also मङ्गलायतन, the hall.

P. 504. ST. 30—रभौ &c. Translate: 'He having attained supreme power [immediately] after boyhood, shone very much even as would the moon who should become full [immediately] after the crescent.' That is, in succeeding to supreme power at once after his boyhood and not having had to pass through the state of a Yuvarâja, he appeared like the moon which should from the crescent be at once full without having had to go thruogh the intermediate phases.—रेखाभावात् = रेखाया भावात् = कलामात्रत्वात्.

P. 505. ST. 34.—सममेवोत्थितो गुणैः. Dinakara: "गुणैः प्रतापादिभिर्युगपदेवोत्थितः", and Vallabha: "अग्न्यादिवृत्तिमतीत्य व्यापारमुत्क्रम्य गुणैः सममेवोत्थितः उदयश्चास्य संपन्नः। तदेव। प्रश्रयौदार्यादयो गुणाः उदभवन् इति वाक्यार्थः।" Fire has to be involved in smoke before it obtains flames, the sun has to rise and be gentle before it shines in its splendor, and when it shines fully it is no longer gentle, nor can fire be smoky if it is in flames. Not so with Atithi, he obtained all the qualities at once and possessed them simultaneously.

P. 505. ST. 35.—अन्वगुः. Dinakara: "अयोध्यां प्रदक्षिणीकुर्वन्नृपो यत्र [यत्र] बभ्राम तत्र तत्र ददृशुरित्यर्थः।"

P. 505. ST. 36.—अयोध्यादेवताः *i. e.* the gods whos images were worshipped in different temples at Ayodhyâ.

P. 506. ST. 38.—उभये nom. plur. of उभय.

P. 506. ST. 39.—धर्मस्थसख:. Dinakara reads and comments upon धर्मस्थसखा, taking it as a *Bahuvrîhi.* He also notices the reading given in our text.—संशयच्छेद्यान्. Vallabha reads संशयच्छेदान्, but his explanation of it is not intelligible.

P. 507. ST. 40.—पाकाभिमुखैः विज्ञापनाफलैः युयोज, 'conferring on them, the fruits of their requests, which were soon to ripen,' *i. e.* he granted whatever requests they made, and the orders given that the things be granted were soon carried out. विज्ञापनाफलैः is here equivalent to विज्ञापनार्थैः, which अर्थाः became पक्व as soon as the

orders of the king were actually carried out. Neither Dinakara nor Vallabha is perhaps very clear. The following are their comments on the stanza. Dinakara: "सुमनसां भाव: सौमनस्यं प्रसादस्तेन कथितैरत एव पाकं(? कः) सिद्धिं(? द्धिः) सन्मुखैः (? तन्मुखैः) विज्ञापनया साध्यानि फलानि विज्ञापनाफलानि तैर्भृत्यान्योजयति स्म । सुमनसां पुष्पाणां भाव: सौमनस्यं तेन पुष्पसद्भावेन हि फलानां पाकाभिमुखत्वं युक्तं । एतेन राज्ञः प्रकृतिरञ्जनमुक्तं ।" Vallabha: "अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः......अविभूतमुखप्रसादकथितैः । अपरं किंभूतैः पाकाभिमुखैः पचेलिमैः । उक्तं च । माकारम् (?नाकारम् ?) उद्गिरसि नैव जहासि कालं दत्वा दर्शयसि (?) नैव [वि] कत्थसे त्वम् । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् संदृश्यते फलित एव तव प्रसादः ।"

P. 507. ST. 42.—सोभूद्भग्नव्रत: &c. That is, he undid nothing that he did once, except that he used to restore to their kingdoms his vanquished foes through compassion, even after having removed them himself. Dinakara is evidently wrong in commenting as follows: "शत्रूनुन्मूल्य प्रतिरोपयन् भग्नव्रतोभूत् । शत्रून्विजित्यैतेभ्यो राज्यं न दास्यामीत्युक्त्वापि कृपावशाद्दत्तवान् । दत्त्वापि तेषां दौरात्म्यं वीक्ष्य पुनर्हृतवानितीत्थं भग्नव्रतोभूदित्यर्थः ।"

P. 508. ST. 46.—प्रसाद &c. Dinakara appears to have read differently (perhaps thus: प्रमदाक्षादिरहिते चपलापि स्वभावतः । निकषे हेमरेखेव श्रीरस्मिन्ननपायिनी), for he comments: "प्रमदाः स्त्रियोक्षो मृगयादयः सप्त तद्रहिते तस्मिन्" &c.—निकषे हेमरेखेव. The streak left on the surface of a touchstone on which a piece of gold is rubbed is not easily removed. It generally sticks fast to it until it is removed by rubbing the stone with bees' wax. The clearer (प्रसादाभिमुख) the stone the more difficult it is to remove the streak of gold from it.

P. 509. ST. 48.—अदृष्टमभवत्. Dinakara quotes: "राजानश्चारचक्षुषः इति."

P. 509. ST. 50.—सेव्यमानोपि, 'although it was cogitated every day.' The more frequent the consultations on any counsel the greater was the danger of the secrecy being broken. But this was not so with him. सेव is a verb that implies not simply a single act of eating, but involves the idea of eating, taking or

enjoying anything repeatedly and regularly.—गुप्तद्वारः. Dinakara: "गुप्तं संवृतं द्वारं मन्त्रज्ञानोपायभूतमाकारादि यस्य स सेव्यमानोऽपि कदाचिन्न प्रकटितः" And Vallabha: ननु अनुदिनं मन्त्रसङ्गात् क्वचिद्भेदः स्यात्। स राज्ञा मन्त्रः सेव्यमानोऽपि उपास्यमानोऽपि गुप्तद्वारः सन् न सूच्यते न ज्ञायते.

P. 510. ST. 51.—स्वपन्नपि जजागार. The pun upon the word जजागार is all that has to be noticed in this line.

P. 510. ST. 53.—भव्यमुखाः, 'which were aimed at [the acquisition of] prosperity.' This epithet should be construed with शालयः also conf. Dinakara: "शालयोऽपि भव्यं रम्यं मुखे भवं मुख्यं मञ्जर्यादि येषां ते तथा। प्रत्यवेक्षणेन पश्वादिभक्षणरूपात्ययरहिता अभ्यन्तर एव पचन्ति."

P. 511. ST. 55.—कामं प्रकृतिवैराग्यं &c. 'Although he was able to suppress immediately any disaffection of his subjects &c.' It is not clear why Mallinâtha departs from the ordinary signification of कामम्. Dinakara too interprets कामम् by अत्यर्थम् and construes it with क्षमः. It should be added that Vallabha agrees with Dinakara in his interpretation of कामम्.

P. 512. ST. 58.—मित्राणि, 'his friends' *i. e.* states and kingdoms that were on friendly terms with him.

P. 513. ST. 62.—सांपरायिकः, 'living upon war,' *i. e.* looking upon war as its principle of life. Dinakara explains सांपरायिक by "संपरायेण युद्धेन जीवतीति सांपरायिकः."

P. 514. ST. 63.—शक्तित्रयम् scil. प्रभावादि. The three Powers are: *prabhâva, utsâha* and *mantra.*—आयसमिव, 'like iron.' आयस n. *is* used in the sense of iron, and it is perhaps unnecessary to follow Mallinâtha in his explanation of the word.

P. 514. ST. 65.—यथास्वम् &c. The verse as it stands should be construed according to Mallinâtha, viz. by taking अपि to be equivalent to च, but I should much prefer the reading इव given by two of our Mss. and confirmed by Vallabha. It is not clear what Dinakara read.—यथास्वं षडंशभाजं चक्रे &c., 'was made the enjoyer of one-sixth of their earnings respectively by the Âs'ramas as he was by the different castes.'

P. 515. ST. 68.—आ तीर्थादप्रतीघातम्. Conf. Dinakara...... "दण्डनीतेः फलमा तीर्थात् । तीर्थं मन्त्रिपुरोहितसेनापत्याद्यष्टादशकं तत्पर्यन्तमव्याहतं लेभे." And Vallabha: "आ तीर्थात् आ प्रवृत्तेः प्रयोगसमकालमेव तस्या दण्डनीतेः अप्रतीघातं । अनविष्टं (? अविनष्टं) निर्विघ्नं फलं....प्राप." The eighteen *tírthas* referred to by Dinakara and Mallinâtha are, according to Chaturdhara, a commentator on the Mahábhârata, as follows. He quotes from a *Nîti S'ástra :* मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चभूपतिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वेशिकस्तथा । कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः । प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा। धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः । षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः। अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ।

P. 515. ST. 69.—वीरगामिनी, 'that unites herself with a hero.' Dinakara reads वीरकामिनी and interprets, "वीरं कामयते वीरकामिनी."

P. 516. ST. 73 —तथापि *i. e.* although he did not allow himself to be praised, his fame nevertheless extended itself everywhere, as those who attempted to praise him and were hated for doing so, spread reports that he hated them, because that they praised him, and thereby spread his fame. Conf. Dinakara: स्तुतिमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याह । तां स्तुतिं कुर्वन्तीति स्तुतिकारिणस्तेभ्यो द्वेष्टीति तस्य राज्ञो यशः प्रथितम् । अयं स्तुत्यमाचरन्नपि स्तुतिं न सहत इत्येवंरूपा प्रसिद्धिरासीदिति भावः ।

P. 516. ST. 74.—प्रजाः स्वतन्त्रयां चक्रे. Both Dinakara and Vallabha read वितमसश्चक्रे, which reading is supprted by two of our own Mss. Certainly the rising sun does not subject the world to his own power, but he frees them from darkness. I should therefore much prefer to read वितमसः for स्वतन्त्रयां°.

P. 517. ST. 75.—विपक्षेपि गुणा अन्तरं लेभिरे. Dinakara: "तद्गुणाकर्णने शत्रवोपि समतुष्यन्नित्यर्थः."

P. 517. ST. 78.—Dinakara's comment on this stanza is as follows:—"पञ्चमम् । इन्द्रयमवरूणकुबेराणां मुख्यानां दिक्पालानां पराक्रमस्य साम्येन तं नृपं पञ्चममाहुः॥ पृथिव्यादिभूतानां पञ्चानां षष्ठं । परमप्रयोजनार्थत्वात्। कुलपर्वतादीनां महेन्द्रादीनामष्टमं भूधारणत्वात् ॥ महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता इति विष्णुपुराणे ।"

P. 518. ST. 81.—पूर्वापेक्षी, 'regarding those first named' *i. e.* seeing what they, Indra and Yama and Varuṇa, did.—दण्डोपनतस्य. Conf. Dinakara: "दण्डोपायेनोपनतस्य वशीकृतस्य":—The metre of the stanza is Mandâkrântâ.

CANTO XVIII.

P. 519. ST. 1.—निषधान्नगेन्द्रात्. Nishadha is a mountain chain said to lie south of the Meru. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, Bk. II., Cap. 2.

Two of our best Mss. (V1.) omit and two (G. V2.) give the following stanza after St. 1.

तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना । सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलात्मकेन ॥ The two Mss. (G. V2.) have also the following commentary on it: उरुवीर्येणातिपराक्रमेणात एव प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पितातिथिः सुवृष्टियोगात्संपत्तिफलात्मकेन पाकोन्मुखेन सस्येन जीवलोक इव ननन्द जहर्ष. Though Vallabha gives the stanza and also comments upon it, Dinakara, who is generally much more scrupulous and trustworthy, does not comment upon it nor even mention it as a *Kshepaka* or of spurious origin. And as the unfavourable evidence of even one good Ms. and especially of a commentator is more important in determining the genuineness or spurious origin of any given stanza, I have omitted the stanza in question from the text on the ground that I consider it to be an interpolation.

P. 520 ST. 6.—तत् प्रभवे. Dinakara read तत्प्रभव:, for he interprets thus, "तस्य नभस: प्रभव उत्पत्तिस्थानं नलस्तस्मै" &c. He also has मन: for पुन: and he construes अजय्यम् attributively with मन: ("अजय्यं संगतं मनो....बतन्ध.")

P. 521. ST. 7.—द्विपानामिव पुण्डरीक:. Pundarika is an elephant that stands at the south-east corner of the world.—आहृतपुण्डरीका. Conf. St. 5 Canto IV. and our note thereon. Dinakara seems to have read आहृतपुण्डरीकम्, for his comment is आहृत: पुण्डरीकनामा यज्ञो येन तम्. But prince Pundarîka could not have performed the sacrifice Pundarîka before his accession to the throne.

P. 522. ST. 10.—पिता. Dinakara does not comment upon nor refer to this stanza, though all our Mss. as also Vallabha give it.

P. 524. ST. 15.—जितपारियात्रम्. Pâriyâtra is a range of mountains to the south of the Meru. See Wilson's Vishnu Purâna Bk. II., Cap. 2.

P. 525. ST. 17.—कृत्वा &c. Mallinâtha's explanation is not perhaps very satisfactory. Vallabha appears to interpret better when he reads कृत्वायुवानं युवराजमेव and comments upon it thus, "अयुवानमेव षोडशवर्षेभ्यरमेव युवराजं कृत्वा."—सुखोपरोधि &c. 'For the life of kings, resembling the life of those in bonds, is opposed to the enjoyment of pleasures.' Conf. Dinakara: "यतो हेतोरपरुद्धस्य" (he seems to have read अपरुद्धवृत्तम्) "वृत्तमिव वर्तनं यत्र तद्राज्ञां वृत्तमाचरणं सुखविघ्नकरं | .... उक्तं च | परैरवक्षिप्तकार्यो य: कर्माण्यारभते स्वयम् | सोपरुद्ध इति ख्यातो राजा न सुखभाग्भवेदिति."

P. 527. ST. 22.—अश्विरूप: 'having the form of the As'vins,' The As'vins are two Vedic demi-gods represented as young, beautiful, honey-hued, of a golden brilliancy. Conf. Rigveda नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् VII., 67, 10, ता वल्गू दस्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे. VI., 62, 5, दस्रा हि विश्वमानुषङ्मक्षुभि: परिदीयथ: | धियं जिन्वा मधुवर्णा शुभः पती VIII., 26, 6.

P. 527. ST. 24.—द्विषाम्. Subjective genitive, कर्तरि षष्ठी.

P. 529. ST. 27—ब्रह्मिष्टम्. Dinakara: "ब्राह्मणभक्तम्." And Vallabha, "प्रकृष्टो (°टम्?) ब्रह्मवान्ब्रह्मिष्ठ:."

P. 529. ST. 29.—स्पष्टाकृतिः. Dinakara reads स्पृष्टाकृतिः (= "स्पृष्टानुकूला ध्याता वा आकृतिर्येन सः").

P. 530. ST. 30.—वंशस्थितिं तेन वंशकरेण संभाव्य, 'making sure the continuance of his family through him the continuer of it' &c. संभाव्य, lit., 'causing to be,' 'causing to stand or exist.'

P. 531. ST. 32.—अजन्मनेकल्पत, 'became free from further regeneration,' lit. 'became one who has no [further] birth.' अजन्मन् is here a *bahuvrîhi* compound.

P. 532. ST. 36.—नवेन्दुना = नव इन्दुर्यस्मिंस्तत्, 'having the new moon in it.' नवेन्दु does not mean the moon that has just arisen, but the new moon, or the moon of the first day after the Amâvâsyâ.

P. 532. ST. 37.—मौलिपरिग्रहात्. Vallabha of all the commentators would appear to explain the stanza best. "स सुदर्शनो मौलिपरिग्रहात्कुलामात्यस्वीकरणात् लोकेन पितुरेव तुल्यो भावी संभावितो मेने." For the connection between the boy-king wearing the crown and his subjects predicting that he will be like his father is not clear, nor would the simile that follows in the next half at all bear upon the first line unless the young prince gets the aid of his ministers to promote his welfare, as does the small cloud that of the eastern wind. It is doubtful, however, whether मौलि can mean कुलामात्य, which is usually, मौल, not मौलि. It is possible that Vallabha may have read मौलपरिग्रहात्. The latter reading is to be preferred. A Jain commentary on Raghuvaṁs'a, obtained from Gujarath, by one who calls himself a slave of the feet of the most learned Vijayânanda (श्रीविजयानन्दसूरीश्वरचरणकमलसेवक) actually reads मौलपरिग्रहात् and explains in the manner of Vallabha.

P. 533. ST. 39.— 'Although (कामम्) he could not occupy fully his father's throne, yet being [as it were] multiplied (lit. repeated) as to his bulk by the greatness of his splendour [that was as] yellow as gold, he did [so] occupy it.' Dinakara reads पुनरावितानम् instead of पुनरावृत्तात्मा, for he explains "वितानमुल्लोचस्तत्पर्यन्तं व्याप."

P. 534. ST. 40.—किंचिदिव, 'only a little,' on account of their littleness.

P. 534. ST. 41.—महाराज इति शब्दो युयुजे &c. "कोशदण्डजात्प्रभावान्न मिथ्याभूत्," Dinakara.

P. 535. ST. 43.—निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टबन्धे. Dinakara: "निर्वृत्तो निष्पादितोऽभिषेककालयोग्यः काञ्चनपट्टबन्धो यस्य तादृशे." And vallabha: रचितरुक्ममयमुकुटबन्धे."

P. 535. ST. 44.—शिरीष° &c. Dinakara's reading is शिरीषपुष्पोपमसौकुमार्यैः.

P. 536. ST. 46.—संजातलज्जेव, 'as if ashamed,' because she was united with a consort much younger than herself.

P. 537. ST. 49.—पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः, the end of which had been seen, *i. e.* which had been gone through or completely studied by him in a former state of existence. The sciences had been studied by the prince in some former birth. But अन्तर may not, after all, have been used to serve any other purpose than that of metre.

P. 538. ST. 52.— प्रतिकृतिरचनाभ्यः. Translate: 'Young princesses, brought by the ministers desirous of pure progeny, and more beautiful than their likenesses shown [to him] by the female messengers, superseded the two wives of the young prince already married,' viz. the Royal Glory and the Earth.'
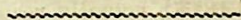
CANTO XIX.

P. 540. ST. 1.—नैमिषम्. The name of a celebrated forest of penance, where the great Sauti narrated the Mahâbhârata to the Ṛishis, and which according to some of the Purâṇas is the only spot fit for penance and free from the impurities of this Kali Age.

P. 540. ST. 2.—फलनिःस्पृहः. 'without aiming at any fruit,' *i. e.* not with the view of obtaining any thing good on earth, or even enjoyment in the Svarga, but solely without any object—a penance that leads ultimately to coalition of the soul with God.

P. 541. ST. 3.—प्रसाधयितुम्. The play upon this word should be observed. Mallinâtha explains it well.

P. 541. ST. 4.—संनिवेश्य, scil. तम्, to be understood from अधिकारम् in the preceding half.—कुलोचितमधिकारम् the control over the affairs of his kingdom, which his ancestors were in the habit of exercising.

P. 541. ST. 5.—कामिनीसहचरस्य &c. Translate: 'Of him, cupidinous, and living in company of women, (each) succeeding festivity richer than its predecessor, superseded [lit. removed] the latter rich [in its preparations], in palaces resounding with the sound of the *mṛidanga.*'—अपोहत् The regular form should be अपौहत् which is also met with.

P. 542. ST. 6.—इन्द्रियार्थाः = "स्रक्चन्दनवनितादयः," Dinakara.

P. 542. ST. 8.—कोमलात्मनखरागरूषितम्. Dinakara reads and comments upon कोमलाग्रनखरागरूषितम्.

P. 543. ST. 10.—अर्पितप्रकृतिकान्तिभिः, because the artificial decorations consisting of the collyrium in the eye and the red paint of the lips was removed by the water thrown by the women at each other.

P. 544. ST. 11.—पानभूमिरचनाः. See our note, Canto VII., St. 46.

P. 544. ST. 12— बकुलतुल्यदोहदः. This refers to the notion of the poets that the Bakula tree before it flowers requires that a young woman should rinse her mouth with wine and then throw the rinsing-wine on its trunk. Conf. Dinakara: "बकुलेन तुल्यं दोहदं पानेच्छा यस्य स नृपः स्त्रीभिर्दत्तं मुखासवमपिबत् ॥ बकुलस्तु स्त्रीमुखमद्यरूपेण दोहदेन संस्कारेण पुष्पितो भवति ॥"

P. 545. ST. 14—पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत्. Conf. Dinakara: "पार्श्ववर्तिषु गुरुषु भरतविद्योपदेशिषु नृपलग्नचित्तत्वादभिनयनेत्रहस्तविन्यासादि कर्म अतिलङ्घितुमन्यथा कर्तुं शीलं यासां ता नर्तकीः सलज्जाश्चकार । अभिनयातिलङ्घनेन गुरवोऽस्मान् नृपासक्तचेतसो जानन्तीति तासां लज्जाभूदित्यर्थः ॥"

P. 545. ST. 15.—पिबन् = "चुम्बन्", Dinakara.

P. 546. ST. 16.—तस्य &c. Dinakara comments thus on this stanza: "नवेषु पूर्वमनुपभुक्तेषु काम्येष्वभिलषणीयेषु वस्तुषु विषयेषु सङ्गिन आसक्तिमतः तस्य राज्ञः सावरणो वेषान्तरेण गुप्ता दृष्ट-(:?) सिद्धः संधिः संधानं संकेतो येषु ते समागमाः संबन्धाः स्त्रीभिरुपसृत्य समागत्य सामिभुक्ताः सामिभुक्तास्तादृशा विषया येषां ते तादृशाः कृताः ॥ यद्यमुष्मै सर्वेप्यस्माभिः संभोगप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते तर्हि नवीनकाम्यवस्त्वासक्तिमत्त्वादस्मान्विहायान्यामयमभिगन्तेति मत्वा स्त्रीभिरशेषविशेषोपपन्नाः संभोगप्रकारा न दर्शिता इति भावः ॥". Vallabha, who reads सावरणदृष्टिसंश्रयः comments as follows on the stanza: "वक्रभाभिः कान्ताभिः उपसृत्य उपेत्य तस्य राज्ञः समागमाः संयोगाः सामिभुक्तविषयाश्चक्रिरे अर्धभुक्तशब्दादिविषयाः कृताः । किंभूताः समागमाः सावरणदृष्टिसंश्रयः निमीलितनेत्रविषयाः (?) । किंभूतस्य तस्य नवेषु काम्यवस्तुषु सङ्गिनः मदनोद्दीपनवस्तुषु सङ्गपरायणस्य ।." Dinakara as well as Vallabha construe उपसृत्य better than Mallinâtha does. But Dinakara appears to be mistaken like Mallinâtha in giving the भावार्थ (purport) of the stanza as he does at the end of his comment. The poet means that while the king, who arranged the preliminary negotiations with new girls sometimes by proxy

and sometimes personally, was in the enjoyment of new pleasures (*i. e.* in the company of new girls) his old mistresses went up to that place and made his pleasures half-enjoyed, *i. e.* interrupted him.

P. 547. ST. 19.—अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः = " अङ्गुलीस्वेदक्षरणेन सन्ना नष्टा वर्तिः खटिका यस्य स" &c., Dinakara.

P. 547. ST. 20.—उत्सवविधिच्छलेन (scil. आनाय्य) 'under the pretext of their having to celebrate some festive ceremony,' such as requires the presence of the husband. See the third Act of the play of Vikramorvas'î.

P. 547. ST. 21.—कृतखण्डनव्यथाः. Conf. Dinakara : " कृतोत्पादिता खण्डनव्यथा स्त्र्यन्तरसङ्गचिह्नज्ञानजं दुःखं यासां ताः." All the Mss. I have consulted read याभिः in the commentary of Mallinâtha though the genitive यासां would seem to be quite necessary.—प्रणयमन्थरः, 'cold in his love,' towards them (the प्रणयिन्यः).

P. 548. ST. 23.—दूतिकृतमार्गदर्शिनः. All our Mss. give the passage अत्र ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य &c. at the end of Mallinâtha's comment on St. 23. But दूति with short इ is also found in the Dictionary. See besides St. 33 below.

P. 549. ST. 24.—प्राप्य, *i. e.* by his unconsciously addressing her in sleep by the name of some other girl whom he loved more.

P. 551. ST. 30.—व्यक्तलक्ष्म, to be taken attributively with परिभोगमण्डनम्.

P. 552. ST. 31.—अनवस्थितम्, 'excited', not able to show by seriousness that he was going on an errand of a friend ; " चञ्चलम्" says Dinakara.

P. 552. ST. 32.—कण्ठसूत्रम्. Conf. the following definition quoted by Dinakara : " उक्तं च । यत्कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निबिडोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्त इति."

P. 553. ST. 33.—चारदूतिकथितम्, not 'who had been invited through female messengers' ("per nuntias invitatus," Stenzler), but 'who was [detected and] *reported* by their female servants employed as spies.'

P. 553. ST. 35.—विजिह्मनयना. Dinakara, who reads व्यलोकयन् instead of व्यलोभयन् has the following note: "अभरोरूसंसर्गमन्तरेण वेणुवीणावादनं न घटते। ते चानेन दन्तनखक्षता अतस्तद्वादने प्राप्तदुखाः स्त्रियो वक्रनेत्रैरेनमालोकितवतीति भावः।"

P. 554. ST. 37.—कृत्रिमाद्रिषु = "क्रीडापर्वतेषु," Dinakara, and "क्रीडाशैलेषु," according to Vallabha.

P. 557. ST. 45.—मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः. Pearls were used in large quantities in summer-clothes, and summer-ornaments, on account of their cooling effect on the body.

P. 558. ST. 47.—अनङ्गवाहितः. Dinakara appears to have read °मोहितः, for he explains, "काममोहितः स नृपः" &c.—आत्मलक्षणनिवेदितान्. Dinakara merely says "पुष्पादिचिह्नेन निवेदितान्."

P. 558. ST. 48.—दक्षशाप इव चन्द्रन्. The propriety of the simile appears to be that the king was as gradually consumed as is the moon in the dark half of the lunar month. As for the story of Daksha's curse upon the moon, see Mahâbhârata, Gadâparva, Adh. 35, Sts. 43 fgg. Bombay Ed.

P. 569. ST. 52.—भयशङ्किनीः प्रजाः. Conf. Dinakara: "मृत इत्ययं पार्थं शंसन्तीति (his reading appears to have been भयशंसिनीः) तादृशीः."

P. 562. ST. 57.—भागाय. Construe with ददाना.

Canto XIV.

2. G. °रसोपलम्भात् for °सुखोपलम्भात्; V2. मुखस्पर्शसुखोपलम्भात्.

4. V1. अकारयेताम् for अकामयेताम्.—V2. °आस्वयातान्.—V2. reads the last three pâdas thus : श्रि-[? स्थि ?] रप्ररूढानपि वत्सलत्वात् । आर्द्रानिवाङ्गे सदयं सृजन्त्यौ भूयस्तयोर्जन्म समर्थयेताम् ॥

5. V1. V2. उदाहरन्ती for उदीरयन्ती.

10. V1. स मौलिरक्षो°; V2. सपौररक्षो°. Also Dinakara.—G. V1. V2. °हरिमिश्रसैन्यः. Also Vallabha and Dinakara.—G. V1. Vallabha and Dinakara, °पौरवर्गाम्. V2. °आनन्दितराजमार्गम्.

11. V1. प्रसिद्धः for प्रवृद्धः. Vallabha, प्रवृत्तः.

12. V1. °भूपराजिः.—V2. रघूत्तमेन.—V1. Dinakara. वायुवशात्.—G. नुन्ना for भिन्ना.

13. G. V1. विमानवातायन°.

17. V1. तथैव for तथा च.

18. G. V1. V2. आददानः. Also Vallabha and Dinakara.

21. G. V1. V2. समम् for समाम्.—V2. Dinakara, वनवासदुःखम्.

24. V2. उपस्थितम्.

25. G. Vallabha इन्द्रियार्थम्.—G. V2. सुखैर्विभुत्वः. Also Vallabha.

28. V2. दृष्टनीवारफलानि. Also Vallabha.—V2. समृद्धवैखानस°.

32. V2. वृत्तम् for सर्वम्.

34. G. अपेक्षे. V1. V2. उपेक्षे; also Vallabha and Dinakara.—G. V1. V2. संत्यजामि. And Vallabha. But Dinakara with us.

36. V2. महौजाः for हतौजाः.

38. G. स्तम्भम् for स्थाणुम्.

40. G. V1. V2. मलत्ते निरूपिता. So also Vallabha. As for Dinakara, see Notes.

42. V2. निर्गतवाच्यशल्यान्. Also Vallabha. Dinakara with us.

45. V1. Vallabha दौहृद°.

46. G. V1. V2. निदेशात्, also Vallabha.—V2. and Dinakara, विशङ्कम्; for विपद्वन्.—V2. Vallabha, नु for हि.

48. V1. V2. रुचिरप्रदेशान्.

49. G. V2. जुगोप for जुगूह. Also Vallabha and Dinakara.—°प्रियचुम्बनेन, V1. °प्रियचन्दनेन.

50. G. V1. Vallabha दुर्निमित्तोपगमात्.—V1. °मुखारविन्दम्.

51. G. V_1. गुरोर्निदेशाद्दयिताम्. Vallabha, भ्रातुर्निदेशाद्दयिताम्.—V_1. न्यवार्यत.—V_1. उद्धृतशोचि°.

52. V_1. रथात्सुमन्त्रप्रतिपन्नवाहात्. V_2. °प्रतिपन्न° for °निगृहीत°.

54. V_1. अभिषङ्गानल°.

55. V_2. इत्थम् for इति.

57. G. दु:कृतिनम् Also Vallabha.

58. G. V_1. V_2. and Vallabha and Dinakara रामावरज: स सीताम्.—V_2. भ्रातृनिदेश°.—G. रूक्षम्, V_1. रौक्षम्.

59. V_2. वत्स for सौम्य. Also Vallabha.

60. G. V_1. V_2. विज्ञापयेः. Also Vallabha and Dinakara.

61. V_1. ते for तत्.

63. G. V_1. V_2. त्वय्यासदम्. Vllabha and Dinakara.—G. V_1. Vallabha तयानुरोधात्. V_2. तया तु रोधात्.—G. भुवने.

64. G. V_1. V_2. अन्यम् for अन्याम्. Also Vallabha and Dinakara.—V_2. वर्तमाने for दीप्यमाने.

65. V_1. अपेक्षाम्.

66. G. V_1. V_2. सूर्यनिबद्ध°. Also Vallabha.—V_1. तथा यथा मे. Also Vallabha.

67. V_1. वर्णाश्रमरक्षणम्. Also Vallabha.

68. V_1. व्यग्रा for विग्रा.

69. V_1. नृत्तम्.—G. अत्यर्थम् for अत्यन्तम्. Perhaps also Dinakara.

71. G. सीता प्रलापात्.—V_1. दोहदलिङ्ग°.—G. V_1. V_2. Vallabha. दत्त्वा for दाश्वान्. But Dinakara distinctly with us.

74. G. V_1. तपेन्दुकीर्तिः. Also Vallabha.—G. पितृदेवतानाम्.

77. G. V_1. V_2. काले यदकृष्टरोहि for बलियमकृष्टरोहि. Also Vallabha. But Dinakara with us.

79. V_1. अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दिनीम्.—V_2. शान्तमुखीम् for शान्तमृगम्.

80. V_2. समागमप्रीतिषु.

81. V_2. विभेजु: for विनेरु:.

82. G. विबुधातिथिभ्यः. Also Vallabha. V_1. V_2. Dinakara विविधातिथिभ्य:.

83. G. V_1. V_2. °परिदेवितान्तम्. Also Dinakara.

84. G. V_2. सपदि प्रबाष्प: for सहसा सबाष्पः. Vallabha. सपदि सबाष्पः. Dinakara comments upon a similar reading: "सपदि तच्छ्रवणक्षणमेव . . . . . . उद्गताश्रुरासीत्."

85. V_1. °साधारणयोगम्.

86. V_1. V_2. तस्यैकभार्याम्. Also Vallabha and Dinakara.—G. V_1. V_2. रेमे for रेजे. Also Vallabha.

87. V_1. V_2. दुर्वारव्यथमपि for दुर्वारं कथमपि. Also Vallabha and Dinakara.

Canto XV.

1. V₂. कोमलम्.

4. G. V1. धर्मसंरक्षणार्थाय. V2. धर्मसंरक्षणायैव.—V1. प्रस्थानम् for प्रवृत्तिः.

9. V1. V2. रामादेशादनुपदं सेनाङ्गं तस्य सिद्धये. So also Vallabha and perhaps Dinakara too.

10. V1. वदतां for वपताम्; V2. गच्छन्मातिमतां वरः for the second pâda.

11. G. V2. °उत्कीर्णमृगे, V1. °उत्कर्णमृगे.

12. V1. V2. श्रान्तवाहनम्.—G. V1. V2. विषयप्रतिपत्तिभिः. Also Vallabha and Dinakara.

13. G. V1. V2. संपन्ना. Also Vallabha.

17. V2. रुरोध सांयुगीनो हि.

18. G. V1. आलोक्य for आलक्ष्य. Also Vallabha.—G. V1. V2. वेतनम् for भोजनम्. Also Vallabha.

20. V1. शकलीकृतम्.

21. G. स्वस्य for तस्य.—V1. निशानं स्वस्य शूलस्य रक्षस्तं च महोपलम् for the first half. V2. निशानं स्वस्य शूलस्य रक्षस्तस्मै महोपलम्. Vallabha and Dinakara with V2.

22. G. V1. and Vallabha सिकताभ्योऽपि हि परम् for the third pâda; V2. सिकताभ्योऽपि.

23. G. V1. V2. तमुपाद्रवदुद्यम्य for the first pâda; G. दक्षिणं दोर्निशाचरः, and V1. राक्षसो दक्षिणं करम्, V2. दोर्दं रक्षोथ दक्षिणम्, for the second.

24. G. V1. Vallabha, शत्रोः for शत्रुः.

26. G. V1. शीरम् for शीरः.

28. G. V1. V2. Vallabha पुरम् for पुरीम्.

29. Dinakara and Vallabha या सौराज्य° for सा सौराज्य.°—V1. पौरसमृद्धिभिः.—G. V1. V2. विनिवेशिता for उपनिवेशिता. Also Vallabha.

30. G. Vallabha and Dinakara स वेणीमिव for प्रवेणीमिव; V1. हेमपङ्क्तिमयीं भूमेः स वेणीमिव विप्रिये; V2. हेमपङ्क्तिमतीं भूमेः स वेणीमिव विप्रिये.

31. G. V1. V2. Vallabha अथ for अपि.—V1. मन्त्रवित्.

33. G. V1. कविः प्रथम°.

34. G. V1. V2. all omit the stanza from their text, but give the commentary of Mallinâtha on it. Vallabha and Dinakara also omit it.

36. V1. निदधत् for निदधे.

37. G. V2. Vallabha निस्यन्द °, V1. निष्यन्द °.

38. G. ततः and V2. कृती, and Dinakara बलौ, for वशी.—G. V1. V2. अविगीतधर्मोक्षितः for the fourth pâda. Also Vallabha. Perhaps Dinakara also, who has, " सादरं दृष्टः. "

41. G. V1. V2. प्रख्यापयिष्यतः for प्रत्यर्पयिष्यतः. Also Vallabha.

42. G. V1. A2. Vallabha पुत्रम् for शिशुम्.—G. V1. Vallabha शय्यायाः for शय्यास्थम्.

43. V1. दशरथादनु for दशरथाद्गुना.

45. V2. वैवस्वतजिघांसया.

46. G. V1. Vallabha प्रस्थितश्च for प्रस्थितः सः.—G. V2. Vallabha पुरश्चास्य for पुरस्तस्य.

48. V2. विमृश्यन् for विनेष्यन्.—V1. V2. Vallabha °निःकम्पकेतुना.

49. G. V1. °शाखाविलम्बिनम्.—V2. Vallabha इक्ष्वाकुः.

52. G. V1. V2. Vallabha ज्योतिः-कणाहत°.

54. V2. मार्गे संदर्शितात्मना.

55. G. V2. Vallabha °निःकम्पम्.

57. V2. पुत्रसमन्वितः.

61. G. V2. Vallabha अनन्यजानेर्यस्यासीत्सैव जाया हिरण्मयी. V1. अनन्यजानिस्तस्यासीत्सैव जाया हिरण्मयी.

63. G. V1. V2. Vallabha गुरूनोदितौ.

66. G. V1. Vallabha हिमनिस्यन्दि°.

67. G. V1. V2. तयोश्च सा. Also Vallabha.—G. दीक्षापन्ना and V1. Vallabha दीक्ष्यापन्ना and V2. विस्मयेन, for नाक्षिकम्पम्.

68. V1. Vallabha प्रीतिदानेन.

69. G. V1. V2. Vallabha and Dinakara. गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कवेः कृतिः for the first half.

70. G. V1. V2. Vallabha दूरीकृत्यात्मनः.

71. V1. Vallabha रामस्य. Vallabha has तदात्मजौ and Dinakara appears to have read the same.

74. V1. शिष्यैराह्वाययामास.

75. G. V1. संनिमन्त्र्य for संनिपात्य.

76. G. V2. Vallabha सह for अथ.—V1. °संस्कारवत्येव पुत्राभ्यामथ सा तथा.

78. G. तस्थुरधोमुखाः सर्वे, V1. तस्थुरवाङ्मुखाः सर्वे, V2. Vallabha तस्थुरुर्वीमुखाः सर्वे.

82. G. ततः for भुवः.
83. V_2. सिंहासननिषादिनी.—G. V_1. V_2. समुद्रवसना. Also Vallabha and Dinakara.
84. V_2. भर्तरि प्रहितेक्षणाम्.
85. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara रसायाम् for धरायाम्.
87. G. V_1. Vallabha and Dinakara युधाजितस्य for युधाजितश्च.—V_2. दिष्टप्रभावाय.
88. V_1. आयुष्मान्.
92. G. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara मुनिवेषेण for मुनिवेशेथ.
93. V_2. दिवमारोढुम्.
97. G. V_1. श्रावस्त्यां च सताम्; V_2. सरावस्त्याम्. Vallabha has श्रावस्त्याम्. Dinakara's comment is: "लवाख्यपुत्रं श्रुतवस्त्यां (*sic.*) च निवेश्य &c."
99. G. V_2. वृत्तज्ञाः and V_1. वर्त्मज्ञाः for चित्तज्ञाः.
101. V_2. विमर्दः for संमर्दः.
102. V_1. त्रिदशीभूतपौरार्थम्.
103. G. Vallabha and Dinakara दशमुखभयोच्छेदि कार्यम्.—G. V_2. Vallabha and Dinakara सप्तलोकप्र°.

Canto XVI.

6. V_2. तां सोनपोढा ° for अयानपोढा °.
11. G. V_1. V_2. विशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः. Also Vallabha.—V_2. अर्धनिमग्न°.
12. V_2. ज्वलन्मुखोल्काविचित°.
13. G. °धीरध्वनितामगच्छत्.—V_2. दीर्घिकासु. Also Dinakara.
15. V_2. चरणाङ्गरागान्.—G. V_1. V_2. मे for अद्य. Also Vallabha.
20. G. V_1. °भूपप्रसराः. Also Vallabha.
21. V_2. सरयूतटानि.
27. G. V_1. V_2. शशिनोद्गतेन.
28. V_2. °पर्याप्तवती निसोढुम्.
29. G. उद्गच्छमाना for उद्गच्छ°.—V_2. सामस्यपदम्.
31. G. V_2. मार्गेषिणी सा. Also Vallabha.—G. and Vallabha and Dinakara. विन्ध्येषु, and V_1. V_2. विन्ध्यस्य.
34. V_2. सोल्लसितम् for नीलुञ्जितम्.

35. V_1. तीरम् for कूलम्. Also Vallabha.

36. V_2. °वनान्तवातः. Also Vallabha.

38. V_1. तथाविधाम् for तथागताम्.

39. G. V_1. V_2. निवर्तयामास. Also Vallabha.

40. G. V_1. V_2. गृहैस्तदीयैः for यथाप्रधानम्. Also Vallabha.

41. G. शालागृहैः स्तभगतैश्च नागैः, V_1. V_2. and Vallabha शालागृहस्तभगतैश्च नागैः.—V_2. विपणिस्थपण्यैः.

42. V_2. अभिरोहितायाम्.

43. G. V_1. V_2. निश्वासहार्य°. Also Vallabha.

46 V_2. व्यमुञ्चदम्भः.

47. G. °कुञ्जलेषु. Also Vallabha.—V_2. शय्याम् for संख्याम्.

48. V_2. संबद्धभूयिष्ठशिखम्. Vallabha has भूयिष्ठसंदिष्टशिखम्.

49. V_2. रसेन सिक्तान्.

51. V_1. V_2. रुरुचे for शुशुभे.

52. V_2. पुराणसीधुम्. Also Vallabha and Dinakara.

53. G. तौ for द्वौ.—G. V_1. V_2. °पादसेवः. Also Vallabha.—G. V_2. नवोदयस्थः. Also Vallabha.

55. G. Vallabha विहतोपकार्याम्.

56. V_1. विवप्रहंसा [?], Vallabha विलप्रहंसा.

57. G. V_1. V_2. परस्पराक्षिप्तणतत्सराणाम्. Also Vallabha; perhaps also Dinakara.

62. V_2. करास्फालन°.

64. V_2. मूर्छत्यनुरक्तम् for संमूर्छनिरक्तम्.

65. G. °तुल्याः for °कल्पाः.—V_1. रसना°. Also Vallabha.

66. V_1. Vallabha °दण्डधाराः for °वारिधाराः.—G. V_1. Vallabha and Dinakara. हर्षात् for दर्पात्.

67. G. V_1. मुक्ताफलजालशोभः.—V_1. वेशः.

68. G. विलोलमाल्यः. Also Vallabha and Dinakara.—G. V_1. °लग्नोद्धृत°. Also Vallabha and Dinakara.

69. G. V_2. Vallabha नृपेणाभिगताः, V_1. नृपेणाभिगताः.—V_1. प्राग्धोन्मयूखं किमुतेन्द्रनीलम्.

70. G. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara °शृङ्गसंस्थैः.—G. °निस्यन्दः, V_1. °निष्यन्दः, V_2. Vallabha °निस्यन्दः.

73. V_2. °नेपथ्यविधिम्.

74. G. V_2. संजननम् for संवननम्.—G. V_1. Vallabha धीरः for वीरः.

75. V_1. Vallabha and Dinakara °मुखप्रसादम्, V_2. °मुखारविन्दम्.

78. G. V_1. V_2. भिन्दन् for निघ्नन्.

81. V_1. Vallabha आशु विद्वान् for अस्त्र°, and V_2. अङ्कुशावद्धिदित्वा.

83. G. V_1. V_2. ह्रदात् for जवात्. Vallabha has औत्पातिकं ज्योतिरिव.
84. G. V_2. Vallabha °घातलेखा°.
85. V_2. निजापराधम्.
86. G. V_1. उपचितनाभरणः, and V_2. उपहितनाभरणः, for उपहृताभरणः.—G. V_1. Vallabha. अभिभाविनारम्.
88. G. V_1. विषधररिपोः, V_2. अहिकुलरिपोः.

Canto XVII.

5. G. V_1. सहायिक्रम्.
7. G. Vallabha जाताशाभाजिनी.
9. V_2. वितानम् for विमानम्.
11. V_1. Vallabha °संततेः.
12. G. °वृद्धप्रयुक्ताश्च, V_2. Vallabha °वृद्धप्रयुक्तान्सः, for °वृद्धैः प्रयुक्तान्सः.
15. G. V_1. V_2. Vallabha प्रवृष्टः for प्रवृद्धः.—V_1. चातकैः for सारङ्गैः.
17. G. V_1. Vallabha यावत्तेषाम् and V_2. यावदेषाम् for यावतैषाम्.
18. G. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara उदीरयन् for उदेरयन्.—18. G. V_1. कर्मनिर्वृत्त्यै.
21. G. V_1. Vallabba and Dinakara कक्षान्तरन्यस्तम्.
23. G. V_1. Vallabha and Dinakara तस्य for तेस्य.–G. V_1. Vallabha मुक्तागुणानद्धम्.—V_2. Vallabha and Dinakara अभ्यन्तरस्रजम् for अन्तर्गतस्रजम्.—V_2. °मण्डलवर्तिना.
25. V_2. °चिह्नदुकूलभृत्.
26. V_1. V_2. विरराज नवे सूर्ये. Also Vallabha.
28. V_1. Vallabha. महीभुजाम्.
29. V_1. मण्डलायतनम्.
30. G. V_1. V_2. Vallahba अविराज्यम्.—V_2. लेखाभावात्.
31. V_1. Vallabha and Dinakara °पूर्वाभिभाषणम्.
32. V_2. नागेनामिततेजसा.
33. V_1. °वियोगोष्मा.—V_1. हृतः.
34. G. V_1. V_2. Vallabha शिखा for शिखाः.—V_1. तेजसो वृत्तिम्.
35. V_1. °विशदम्.—G. V_1. V_2. Vallabha इवोडुपम् for इव भुवम्.
37. G. V_2. जलप्लुता.
39. V_1. Vallabha संशयच्छेदान्; V_2. Dinakara संशयच्छेत्ता.

41. G. V_1. तास्मिंश्च for तस्मिंस्तु.
42. G. Vallabha उत्खाय for उद्धृत्य.
43. V_1. उत्सिषिचु: for उत्सिषिचे. V_2. Vallabha न चास्योत्सिषिचुः.
45. V_1. सदा for यतः.
46. G. V_1. V_2. Vallabha प्रसाद-मुमुखे.—G. V_1. Vallabha हेम-लेखेव.
48. G. V_1. राज्ञाम् for राज्ञः.—V_1. नभस्येव for व्यभ्रस्येव.
49. V_1. Vallabha °विभागेन.—V_1. महीभृताम्.
51. V_1. यथाकालस्वपन्नपि.
54. V_1. प्रवृत्तेन for प्रववृते.—V_2. Vallabha नदीमुखेनेव.
56. V_1. दवोनलः.
59. G. V_2. यथावरीन्विशिष्टश्चेत्; V_1. and Vallabha यथावरिं वशिष्टश्चेत् [विशिष्टश्चेत् ?]
60. G. V_1. V_2. कोशात् for कोशेन. Also Vallabha and Dinakara. —G. V_2. अभिगम्यते for अभिनन्द्य-ते. Also Vallabha.
61. V_2. रन्ध्रे च for रन्ध्रेषु.—G. V_1. V_2. द्विषाम् for रिपून्. And also Vallabha and Dinakara.
62. G. पितृसंवर्धितः.—V_1. सांपरायणः for सांपरायिकः.
64. V_2. स्वैरं सार्थाः.—G. V_1. V_2. तदीयेषु for स्वकीयेषु. Also Vallabha and Dinakara.
65. V_1. V_2. वर्णोरपि for वर्णोरपि. Also Vallabha.
68. G. V_1. V_2. दण्डनीतिम् for राजनीतिम्. Also Vallabha and Dinakara.
69. G. V_1. V_2. °कामिनी for °गामिनी. Also Vallabha and Dinakara.
70. V_2. आसीत् for प्रायः.—G. V_1. V_2. गन्धभग्नान्य° for गन्धाभि-न्नान्य°. Also Vallabha and Dinakara.
71. G. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara प्रवृद्धौ for प्रवृद्धौ.—G. V_1. V_2. न ययौ तथिव क्षयम् for the fourth pâda.
72. G. V_1. V_2. जनाः for सन्तः.—अत्यर्थमहतः for अत्यर्थं महतः.—V_2. अर्थिषु for अर्थिनः Vallabha reads अर्थिनाम्.
73. G. V_1. V_2. पप्रथे for ववृधे. Also Vallabha.
74. V_2. दर्शने निघ्नन्. Also Vallabha—G. स रञ्जयां and V_1. V_2. and Vallabha वितमसः for स्वतन्त्रयां.
75. V_2. गभस्तयः for अगतयः.
76. V_2. यदपि for यद्यपि.—V_2. अश्व-मेधार्थम्.—V_2. धर्मायेव for धर्म्यमेव.
77 G. V_1. and Vallabha राजा राज्ञाम्.
81. G. V_1. and Vallabha कोश-वृद्धिम्.

Canto XVIII.

G. & V_2. Give the following stanza between स नैषधस्य &c. and शब्दादि &c. V_1. omits it:— तेनोरुकार्येण विना प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना । सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलात्मकेन. Vallabha gives it, but Dinakara omits it. See Notes.

6. V_1. Vallabha तस्मिन् for तस्मै.—V_1. V_2. Vallabha तत्प्रभव: for तत्प्रभवे.—V_1. भजये for भजथैम्.—V_2. मन: for पुन:.

7. V_3. आहितपुण्डरीकम्.

8. V_2. °विश्रानदत्तम्.—G. V_1. V_2. क्षमतनु: for क्षान्ततर:.

10. G. V_1. V_2.Vallabha अधिकवत्सलेन for आत्मजवत्सलेन.

13. V_1. V_2. अनर्थव्यसनै:.

16. G. शिलापाट° for शिलापट्ट°.

17. G. V_1. Vallabha वार्त्ते हिराज्ञामुपरूढवृत्तम्. V_2. °उपरूढवृत्ति.

19. G. V_1. V_2. Vallabha आसीत्सुत: for सुतोभवत्.—V_2. °नाभतुल्य:.

20. V_2. तस्यात्मज: for तदात्मज:.—G. V_1. V_2. वज्रनाभ: for वज्रणाभ:.

21. V_2. तस्मिन्गते स्व: सुकृतोपलब्धम्° —G. V_1. खण्डनम् for शङ्खणम्. Vallabha षण्डनम्.

22. V_1. अश्वरूप:.—G. V_1. व्युषिताश्वम्.

23. G. विश्वसखोभिजज्ञे, and V_1.. Vallabha विश्वसमोभिजज्ञे, and V_2. विष्णुसमोभिजज्ञे, for विश्वसहो विजज्ञे.—G. V_2. Vallabha विश्वसह:, and V_1. विश्वसृज:, for विश्वसख:.

24. V_2. सुजाते for स जाते.

27. G. V_1. V_2. Vallabha ब्रह्मभूयाम्.

28. G. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara विपीडाम्.—G. V_1. शासनाङ्कम्.—V_2. °जलाकुलाक्ष्य:.

29. G. V_1. Vallabha and Dinakara स्पृष्टाकृति:.

30. G. वंशभरेण.—G. अप: स्पृशन्, V_1. अपस्पृशन्.—V_1. V_2. Vallabha and Dinakara त्रिषु शान्तिभाग for त्रिदशान्तभाग.

31. V_1. V_3. Vallabha पद्मरागम् for पुष्परागम्.—G. पुष्याम्.—G. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara यस्मिन् for तस्मिन्.

33. G. V2. Vallabha तत्प्रभवम्.—G. Vallabha भ्रुवोपमेयम्.—G. Vallabha भ्रुवसंभिमुर्वी.—V1. सन्ध्यसंधिः.—G. V1. V2. Vallabha नृपाणाम् for अरीणाम्.

35. V1. तमेकपुत्रम् for ऐकमत्यात्.

36. G V1. V2. and Vallabha कुञ्जल°.

38. G. V1. V2. Vallabha and Dinakara. यन्तम् for यान्तम्.—G. V1. Vallabha and Dinakara °लम्बितपूर्वकायम्, V2. °लम्बितमध्यदेशम्.

39. G. V1. V2. Vallabha and Dinakara. पुनराविताम् for पुनरावृतान्मा.

41. G. प्रयुक्तः for प्रतीतः; Vallabha प्रसिद्धः.

42. V2. उच्चरितोपि वादः for उच्चरितो विवादः.

43. G. V1. निवृत्त°. Also Vallabha.

44. V2. °गुरूपमसौ°. Also Vallabha and Dinakara.

44. G. V1. °गुर्वीमथ चानुभावात्. V2. °गुर्वीमपि चानुभावात्. Also Vallabha.—G. V1. विभरांचकार. Also Vallabha.

45. G. V2. तावन्क्षितीशः श्रुनवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त &c. and V1. तावत्फलानि श्रुनवृद्धयोगाद्धान्युपायुङ्क्त &c. Vallabha तावत्फलानि श्रुनवृद्धयोगात्पक्वान्युपायुङ्क्त.

46. G. V1. Vallabha and Dinakara °निवेशभोगात्.—V2. उपेक्षमाणा for उदीक्षमाणा.

48. G. ईयुः.

50. V2. किंचिदिवोत्तराङ्गम्.—V2. अस्त्रेषु विनीयमानः.

51. G. V2. नेत्रनिर्वेशपेयम्. Also Vallabha and Dinakara. The latter, "स्त्रीणां नेत्रैर्निर्वेशेन विस्तारेण पेयं पातुं योग्यम्."—G. V1. Vallabha. रागवन्ति°.

Canto XIX.

1. V2. सुनवताम् for श्रुनवताम्.

2. V1. V2. Vallabha विस्मरन् for विस्मृतः. But Dinakara distinctly with us.

4. V1. V2. Vallabha and Dinakara. अधिपः for अभिकः.—G. V1. V2. तं निवेश्य for संनिवेश्य.

6. V1. Vallabha अन्तरे च, V2. अन्तरेषु, for अन्तरेण.

8. V₁. Vallabha and Dinakara कोमलांशुनखरागभूषितम्, V₂. कोमलांशु°.

10. V₁. °लोचनाञ्जनम्.

11. V₂. °गन्धवर्षिणीः.—V₁. V₂. Vallabha प्रियावृतः.—V₁. हस्तिनीसखः for वासितासखः.

12. V₂. °तुल्यदोहदम्.

13. G. V₁. V₂. °गमस्वनाम्.—V₁. V₂. मञ्जुवाक् for वल्गुवाक् Also Vallabha.

14. V₂. °वलयोऽहरन्मनः. Also Vallabha, who comments "स राजा मनः अहरत्."

15. G. V₁. V₂. Vallabha °वदनानिलम्.—G. V₁. V₂. Vallabha and Dinakara पिबन्नन्वजीवत्.

16. V₁. V₂. सामिमुक्त°.

20. V₁. उज्झितरूषा.

21. V₁. ग्रहणमन्थरः for प्रणयमन्थरः. Also Vallabha ; and Dinakara, who says ग्रहणे आलिङ्गनादौ. V₂. has द्विगुणमन्थरः.

25. V₁. ललितं स्रगा°, V₂. लुलितं स्रगा°.

26. V₁. Vallabha न नु, V₂. नु न, for न च.—V₂. समाहितम्.

27. V₁. चुम्बने च परि°.—V₂. मन्मथोत्तरम् for मन्मथेन्धनम्.

28. V₁. V₂. °पृष्ठसंश्रयः.—V₁. Vallabha °मीलितदृशः.

29. V₁. निशात्ययविरोध°. V₂. निशात्ययवियोग°.

31. V₁. Vallabha उपदिश्य for अपदिश्य.—V₁. पार्थिवम् for पार्श्वतः.—V₁. V₂. विद्यते for विद्म हे.

32. V₂. निर्दयरत°.—V₁. V₂. Vallabha अपविध्य for अपदिश्य.—V₁. °लुप्तकुङ्कुमम्.

33. V₂. पुरोगमाः.—V₁. V₂. Vallabha and Dinakara न नः for कुतः.

34. V₂. °निर्वृतसुखानि for °निर्वृतिमसौ.

35. V₁. V₂. Vallabha °पदाङ्गुलीरसः.—V₁. शिल्पिकार्येम्, V₂. शिल्पि°.

36. V₁. V₂. °रचना° for °वचना°.—V₁. उपधार्य for उपधाय, and V₂. उपदर्शयन्नृपः for उपधाय दर्शयन्.— V₁. °निपुणः.—V₁. प्रियोक्तिभिः for प्रयोक्तृभिः.—V₁. V₂. संजहर्ष for संजघर्ष. Also Vallabha and Dinakara. The latter, संजहर्ष स्पर्धां चक्रे.

37. V₂. °लग्न° for °लम्बि°.—V₁. °संभ्रमः for °विभ्रमः.

39. V₁. सुरतक्रमापहाः. V₂. सुरतक्र°.—V₁. Vallabha °विशदाः.—V₁. Vallabha चन्द्रिकाः.

41. V₁. त्यक्त° for व्यक्त°.

42. V₁. साक्षनाम्, and V₂. प्रेक्ष्यनाम्, for साक्षिनाम्.

43. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara अवकीर्णविग्रहाः..

44. V_2. काश्चित् for ताः सम्.—V_1. प्रेषयन् Vallabha प्रेषयन् for प्रेङ्खयन्.—V_2.परिजनप्रवृत्तया. Vallabha परिजनप्रबद्धया.

45. V_2. Vallabha °मणिमेखलाः.

47. V_1. °मोहितः for °वाहितः.

49. V_2. चान्यजत् for सोत्यजत्.—V_1. Vallabha अनाश्रयम् and V_2. Dinakara अनासदम् for अनाश्रवः.—G. स्वादुभिर्हि.

50. V_1. यक्ष्मणात्मपरिहानिः, V_2. Vallabha यक्ष्मणापि परिहानिः.

51. V_1. Vallabha °स्थितेन्दुवन्, V_2. Dinakara °स्थितेन्दुमत्, for °स्थितेन्दु वा.

52. V_1. V_2. Vallabha and Dinakara गूढम् for बाढम्.—V_2. पुत्रसाधने for पुत्रजन्मने.

53. V_2. प्राप्य दीप इव for न प्रदीप इव.

56. V_1. °षेकपयसा for °षेकविभिना; V_2. Dinakara राज्याभिषेकपयसा.

57. V_1. Vallabha and Dinakara भूत्यर्थम्, V_2. संतान°, for भावाय.—V_1. V_2. Vallabha वभौ for नभो°.—V_1. अवद्यात् for अशिषत्.

INDEX.

I.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVAṀS'A.

II.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY MALLINÂTHA IN HIS COMMENTARY.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINÂTHA.

APPENDIX.

I.

AUTHORS, WORKS, AND PORTIONS OF WORKS QUOTED BY HEMÂDRI IN HIS COMMENTARY CALLED RAGHUVAṂ'SA-DARPANA.

अनर्घ [and also अनर्घ्य] राघवम् (*w.*) IX. 69; XI. 22. 91.

अमरः II. 2; V. 9. 16. 18. 24. 44; VIII. 11. 38; XIII. 47; XVII. 81.

अमरकोषः (*w.*) II. 35; VII. 49; VIII. 15. 68. 76; IX. 83; XI. 9; XII. 66; XVII. 76; XIX. 41.

आपस्तम्बः IX. 91.

आश्वलायनः VII. 20. 21. 24; XI. 33; XVII. 87.

आश्वलायनकारिका (*w.*) VII. 18.

आश्वलायनगृह्यकारिका (*w.*) III. 34.

आश्वलायनगृह्यसूत्रे नारायणवृत्तिः (*w.*) II. 21; V. 9.

एकाक्षरनिघण्टमाला (*w.*) XV. 23.

एकाक्षरमाधवनिघण्टः (*w.*) II. 31.

एकाक्षरमाला (*w.*) III. 34.

औचित्यालंकारः (*w.*) XI. 20.

कणादः VIII. 13.

कन्दलीभाष्यकारः VI. 21.

कर्णामृतम् (*w.*) IV. 46; XI. 50.

कल्पद्रुमः (*w.*) (for कविकल्पद्रुमः ?) XVII. 1.

कविकल्पद्रुमः (*w.*) V. 16. 34; VI. 42; VII. 4. 6; VIII. 55; XI. 10. 16; XIII. 25; XVII. 22.

कात्यायनः VII. 26. 32; XI. 17. 33.

कामधेनुः (*w.*) IX. 85.

कामन्दकः II. 11; III. 30. 36; IV. 28; V. 33; VIII. 2; IX. 1. 9. 59; XIII. 7; XVI. 2. 55; XVII. 49. 50. 58. 59. 68; XVIII. 18. 15; XIX. 7.

काव्यपदम् (*w.*) III. 53.

काव्यप्रकाशः (*w.*) VI. 52; VIII. 59; XI. 20; XV. 8; XVII. 1; XIX. 50.

काव्यादर्शः (*w.*) II. 15; IV. 69; V. 12. 32; VI. 24. 56. 79; VII. 6; IX. 9. 72; X. 78; XI. 36. 78; XII. 9; XVIII. 1.

काव्योपदेशः (*w.*) VIII. 96; XVIII. 52.

काशिकावृत्तिः (*w.*) V. 10. 32. 33; VI. 20. 45. 83; IX. 3. 6; XII. 20. 23; XIII. 42; XIV. 45. 63.

70. 75; III. 2. 12. 57; IV. 3. 21. 22; V. 3. 26. 66; VI. 8. 40. 82; VII. 4; VIII 37. 49. 64; IX. 7. 36; XI. 15. 16. 20; XII. 71. 82; XIII. 11. 40; XIV. 24; XVII. 46; XIX. 9. 28.
हारीत: XIV. 12.

II.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY DINAKARAMIS'RA IN HIS COMMENTARY ENTITLED *Subodhinî*.

N. B.—*The figures refer to the numbers of the Stanzas in the Ms. of the Commentary.*

अमर: I. 33, II. 3. and *passim*.
आपस्तम्ब:, "एवं ह वाव एतमग्नय: प्रत्यावन्तीति" I. 50. 57.
कण्ठाभरणम्, "इदं हि शास्त्रमाहात्म्यं दर्शनालसचेतसाम् । अपशब्दवदाभाति न तु सौभाग्यमुज्झतीति I. 73, VI. 31.
कात्यायन:, "तच्च भवेद्विनियम्य।मिति" III. 46.
कामन्दक: I. 61, IV. 27, V. 33, XVI. 2.
काश्यप:, "यदभाणि भगवता काश्यपेन नोदनाद्यमिषो: [कर्म Ms.]कर्मकारित्वाच्च ‖ संस्काराच्छतोत्तरकर्मेति" VII. 45.
कुमारसंभव: II. 41, VII. 15.
कृष्णभट्ट:, "कृष्णभट्टास्तु पुरुषेषूत्तम: पुरुषोत्तम इति सप्तमीति योगविभागाद्व्याचक्षिरे." III. 50. "कस्य च कवेरियं कृति: इति स्वयं राज्ञा पृष्टो तो वाल्मीकिमशंसताम्• • • • • •वा युगामर्थेक्यमिति कृष्णभट्टा:" XV. 68. Krishṇabhaṭṭa is apparently an older commentator on the Raghuvams'a.
केशव: II. 58, III. 34, IV. 35, V. 37, VII. 31. 63, VIII. 66, XI. 38. 53. 65, XII. 11. 15, XVI. 59.
केशवस्वामी VIII. 59.
कैयटकार: V. 34.
कोष:, "यशो जयोदाहरणमिति कोष:" IV. 83. "एके मुख्या न केवल इति" VIII. 57. "रुधिरं चन्दनेपि चेति" XI. 19.
कौटिल्य: III. 12.
क्षीरतरङ्गिणी I. 26.
गजशास्त्रकारा: The, "यस्य गन्धं समा-

III.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY CHÂRITRA-VARDHANA IN HIS COMMENTARY ENTITLED *S'is'uhitaishinî.*

N. B.—*The figures refer to the numbers of the Stanzas in the Ms. of the commentary.*

अभिधानचिन्तामणि: I. 53. 65. 95, II. 3. 9, VIII. 62, IX. 34, XV. 15, XVI. 10.

अमर: I. 10. 51. and *passim*.

अर्धनारीश्वर:, "गोशीर्षं कुङ्कुमे देववृक्ष: श्रीहरिचन्दन इत्यर्धनारीश्वर:" III. 60.

आपस्तम्ब: I. 50.

कणभक्ष:, "यदाह कणभक्ष: । यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धि: सद्धर्म इति" VIII. 17.

कण्ठाभरणम्, "उक्तं हि कण्ठाभरणे । इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् । अपशब्दपदाभाति न च सौभाग्यमुज्झति" VI. 33.

कद्रुयशास्त्रम्, "मर्कटरतं यथेदं कद्रुयशास्त्रे । यौषिदेकचरणे समुच्छ्रिते तं (*sic.*) जायतेव हरिविक्रमाह्वयम् XIX. 25.

कादम्बरी, "किं नमस्याया एव प्रत्यूहव्यूहोपशाम: । किमुतान्यस्मादपि ।.... तदाद्यो न....कादम्बर्यादौ नमस्यासमस्यायां सत्यामपि अपरिसमाप्त्या तदनुपपत्ते: " I. 1.

कामतन्त्रम्, "अनेन व्यानताख्यरतमुक्तम् । तल्लक्षणं च कामतन्त्रे यथा । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतु:पदाकृति: &c." XIX. 25.

कामन्दक: I. 16. 21. 61, III. 31, VIII. 6.

काव्यप्रकाश:, "इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधै: कथित:" I. 1, IX. 6, IX. 34, XI. 19.

काशिका IX. 6.

काश्यप:, "यदवाचि भगवता काश्यपेन नोदनाद्यभिघो कर्मकारित्वाच्च संस्काराच्छ्रतोत्तरकर्मेति" VII. 45.

कृष्णभट्ट:, "वा युवामर्थेत्र्यपयामिति कृष्णभट्ट:" XV. 67.

केशव: II. 37.

केशवस्वामी II. 29, VII. 31.

कैयट: IV. 21.

कौप:, "प्रतीप्य: पूजितोर्हैत इति" V. 11.

कौटिल्य: III. 13. IV. 21. XVII. 56.

क्षीरतरंगिणी I. 26.

गीता VIII. 23.

गृह्यसूत्रम्, "कुमार्या भ्राता शमीपलाश-

मिश्राङ्गाजानञ्जलिना वह्नी वयतीति" VII. 26.

गोनर्दीयाचार्यः "गो° मते संभिद्विविधः सावरणः प्रकाशश्च सावरणो भिक्षुक्यादिभिः" XIX. 16, 21.

गौतमः, "सूत्रं करिशास्त्रं कुर्वन्तीति सूत्रकाराः पालकाप्यगौतमादयस्तैर्विनीताः &c." VI. 28. See under Dinakara.

चाक्षुषः, "लक्ष्मीकामो नृपो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यादिति" V. 54.

चाणक्यः III. 29. 34, XV. 29, XVIII. 14.

जयमङ्गला, A commentary on the *Bhaṭṭikâvya*. IX 70.

जिनेन्द्रबुद्धिः, "महान्ति सरांसि सरस्य इति" I. 41.

तत्त्वकौमुदी, "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । प्रकृतेर्महान्भूतोहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशः तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यःपञ्च भूतानि। अभिमानोहंकारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव । तत्त्वकौमुद्यां प्रस्तावादलेखि" XIII. 65.

त्रिलोचनदासः, "प्रयोगादुचितेनं यस्या वासकेनागतः प्रजाः (*sic.*) तदनागमनार्ता नु खण्डितेत्यभिसंज्ञितेति" V. 72.

दक्षिणावर्त्तः "मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावत उच्यते" इति I. 37. "धान्ये शब्दे लवे वाद्ये अतिक्रामति पञ्चतामिति । मनुव्याख्याने लवशब्दो मेखलादिलोमवाचीति दक्षिणावर्त्तः" XV. 32. "गेये केन विनीतिर्वामिति पाठो युक्त इति दक्षिणावर्त्तः XV. 68.

दन्तिलः, "स्निग्धो भयादीप्त उदाहृत इति" I. 43.

दण्डी, "सर्गबन्धं महाकाव्यम्" इति I. 1.

दशकुमारम्, "तथा च काचिदप्सरा भूत्वा प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपदिति दशकुमारे" VII. 54.

दशरूपकम्, "गूढविप्रियकृच्छठ इति" XIX. 31.

धरणिः I. 31, V. 45.

धर्मः, "ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदेति" I. 78.

नागरसर्वस्वम् VI. 39. passage quoted is the same as given under Dinakara.

नाट्यलोचनम् IX. 35, passage quoted the same as under Dinakara.

निघण्टुकाराः, "[दोरिति] निघण्टुकारैर्नपुंसकोप्यभिहितः" XV. 23.

न्यासकारः II. 33, IX. 6, XIV. 9.

पाराशरः I. 78, VIII. 78.

पालकाप्यः, "शुभगन्धे च शब्दे च सानुकूल्ये च मारुते । प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिध्रुवं[द्विध्रुवं ?] भवेदिति" (Ms. पालकाप्यः) I. 39, IV. 34.

बृहस्पतिः, "तेजो बलं सत्त्वसत्ता प्रभावः

प्राप्तकालता । अभृत्यस्य गुणानेतान्नृपस्य मुनयो विदुरिति " I. 16.

भट्टिः, "वणिजा जणाया (!) इति भट्टिप्रयोगात्" II. 4. "उक्तं च भट्टिकाव्ये । समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी" II. 29. "न चोपलेभे वणिजां पणाया इति" VII. 31, IX. 70, मृतेपि त्वयि जीवन्त्या किं मयानकभार्यया XII. 76.

भट्टोद्भटः, "तथा चोक्तं भट्टोद्भटे । कोपो लघुरपि गुरूयते प्रयां (sic.) अभिनवदोषप्रसरादिति" XIX. 21.

भरतः II. 31, VI 12, XIX. 14, 36.

भागुरिः VIII. 45, "निवेशः स्याद्विवाहेपि वेशनिवेश इति" XI. 61.

भारतम् II. 41.

भारविः IV. 49. ("तुतोष पश्यन् कलमस्य सौभिकं स वारिजे वारिणि रामणीयकमिति"). XII. 96.

भाष्यवृत्तिकारः XV. 6., passage quoted is the same as under Dinakara.

भोजः, "यदाह च भोजः । इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् । अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्झतीति" I. 74. See under कण्ठाभरणम्. दिलीपस्य राज्ये प्रतिष्ठितं कृतास्पदं तं रघुं निशम्य श्रुत्वा पूर्वं प्रतप्ते संतप्ते हृताग्निरिव उत्थितः । सभूमेऽभ्युत्थानं स्थितानामित्यध्याहारादेककर्तृत्वान्न वहिः (?) । अन्यथा श्रोता नृपः उत्थितोग्निरिति संघटनात् । भोजस्तु राजन्न इति राजान इति व्युत्पत्तिकार्यौ (sic.) व्यवहितौ (sic.) प्यपेक्षते । तेनायमर्थः । तं श्रुत्वा राज्ञा राजतामपि राजाभिधानमुद्वहतामित्यर्थः । इति व्याख्यानात् IV. 3. Conf. Dinakara: सभूमेऽभ्युत्थानमुचितम् । शृणोतेः कर्तारः नृपाः तिष्ठतेरग्निरतो भिन्नकर्तृत्वात्समानकर्तृकयोर्विहितः क्त्वाप्रत्ययश्चिन्त्यः । यद्वा श्रुत्वा वर्तमानानामित्यध्याहारेण समानकर्तृत्वम् । यद्वा राजन्त इति राजान इति व्युत्पत्तिकार्यौ व्यवहितावपेक्ष्यते ततस्तं श्रुत्वापि राज्ञा राजता राजाभिधानमुद्वहतामित्यर्थः Ibid.

"यथा स्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ (sic.) वाङ्मनःसुखाभिमान[:]शृङ्गार इति भोजः । यदाह । चेष्टा भवन्ति पुंनार्योः &c. VI. 12. Also VIII. 15.

मनुः I. 59. VIII. 4. XVII. 75.

महाभाष्यकारः V. 25, IX. 6.

माघकाव्यम् I. 38., "तथा माघे स्तनौ दधानास्तरुण्य इति" I. 59. "हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते" VIII. 32, IX. 34.

याज्ञवल्क्यः VIII. 20.

यादवः I. 13.

यादवप्रकाशः IX. 17.

योगवासिष्ठम् VIII. 21. 23, XIII. 52.

रतिरहस्यम् VI. 13. 56, VIII. 7. 73, XIX. 32.

रामायणम् IX. 86.
रुद्रः, "वेला काले च सीमायामब्धिकूल-विकारयोरिति" I. 31.
रुद्रटः, "अन्योन्यानुरक्तयोः स्त्रीपुंसोश्चेष्टाविशेषः शृङ्गार इति" VI. 12. "मुग्धामर्जयेन्मृदूपायैः" VIII. 7. प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशमित्यादि धूर्तलक्षणं रुद्रटालंकारादवसेयम् VIII. 54, IX. 78. XIX. 27. 38.
वल्लभः, 'वल्लभस्तु सरल इत्याह" VIII. 15.
वामनः, "उक्तं च वामनेन स्तनादानात् द्वित्वाविशेजातिः प्रायेणेति" I. 59. 71. "यदाह वामनः। नलिङ्गवचने भेदो लौकिक्यामुपमायामिति II. 6.
वामनपुराणम् VII. 35.
वायुपुराणम् X. 23.
वार्त्तिककारः IX. 17
वाल्मीकिः, "कवीनां वाल्मीकिप्रभृतीनां काव्यकरणेन यशः प्रार्थिनुं शीलं यस्य" &c. I. 3. 4.
वासवदत्ता, "उक्तं च वासवदत्तायाम्। भवततारमध्यमलोकमंशुमालीति" II. 16.
विक्रमः, "गर्भिणी काङ्क्षिते न स्त्री गर्भं स्यात्पुंसि दोहदः। श्रद्धायामभिवाञ्छायां क्लीबमिति विक्रमः" III. 1. "सुजातं सुन्दरं प्रोक्तं सम्यग्जाने च वस्तुनीति विक्रमः III. 9.
विक्रमादित्यः "दीप्तौ तार इति विक्रमादित्यः" V. 56.
विश्वः I. 13. 24, and *passim*.
विश्वप्रकाशः V. 69.
विष्णुपुराणम् XVII. 79.
विस्तरकारः, "गेये केन विनीतिर्वामिति पाठो युक्त इति दक्षिणावर्त्तः। व्यभिचरति च विस्तरकारमतम्" XV. 68. It would thus appear that *Vistara* is an older commentary on the *Raghuvaṃs'a*.
वैजयन्ती I. 18. 27. 45. 64, II. 1, IV. 39. 53, V. 7. 13, VI. 85, VII. 30.
वैरुचनाचार्यः, "तथा च प्रतिपादयां बभूव वैरुचनाचार्यैः स हि धर्मोत्पादकस्तिरयत्यन्तरायबीजमिति" I. 1.
शाश्वनः I. 3. 39.
सज्जनः XVII. 30.
सुबोधकारः IX. 70. (Probably a commentator on the *Bhaṭṭikāvya*).
सुमन्तुः, "परिव्राजे विपन्ने तु पतिते चात्मघैदिभिः कार्यो न शोको ज्ञानिनामन्यथा दोषभागिन इति" VIII. 30.
सुरेश्वराचार्यः, "लिङ्गसन्यासरहितं प्रमाणं नावकल्पते। इति सुरेश्वराचार्यैः ......दर्शितत्वात्" VIII. 17.
सुश्रुतः III. 13.
सोमेश्वरः, "श्यामं रक्तं प्रसन्नं चतुर्थं स्वाभाविकं मुखमिति सोमेश्वरः" XVII. 31.
हलायुधः III. 29.
हेमाचार्यः, "तथा हेमाचार्यः वृन्दं चक्रकदम्बकं" I. 42.

LIST OF ERRATA.

Page		Line		for		read
Page	6,	Line	12.	for	वर्ण्य	read	वर्ण्ये
,,	,,	,,	13	,,	यावन	,,	यावत्
,,	7	,,	5	,,	°सशप्रज्ञः	,,	°सदृशप्रज्ञः
,,	,,	,,	4	,,	°उर्वीं	,,	°उर्वीं
,,	10	,,	14	,,	परवृतान्त°	,,	परवृत्तान्त°
,,	30	,,	23	,,	वारुणम	,,	वारुणम्
,,	33	,,	3	,,	सपर्णशालाम्	,,	स पर्णशालाम
,,	37	,,	9	,,	°वर्गों	,,	°वर्गो
,,	40	,,	5	,,	निर्झराणांम्	,,	निर्झराणाम्
,,	45	,,	5	,,	°प्रदीपाम	,,	°प्रदीपाम्
,,	46	,,	5	,,	हिंस्त्रैर्	,,	हिंस्रैर्
,,	59	,,	5	,,	परवानवेति	,,	परवानवैति
,,	81	,,	20	,,	त्वगिन्द्रिय अमृतं	,,	त्वगिन्द्रियेमृतं
,,	87	,,	17	,,	क्रतुना पूर्ण°	,,	क्रतुनापूर्ण°
,,	131	,,	3	,,	कालोह्ययं	,,	कालो ह्ययं
,,	136	,,	23	,,	निर्वन्त्तुं	,,	निर्वन्द्धुं
,,	138	,,	20	,,	तत्पुषो	,,	तत्पुरुषो
,,	154	,,	14	,,	सनं्	,,	सन्
,,	180	,,	2	,,	वक्षस्थल°	,,	वक्षःस्थल°
,,	187	,,	7	,,	काङ्क्षन्ति	,,	काङ्क्षति
,,	210	,,	9	,,	हृतान्यपि	,,	हतान्यपि
,,	261	,,	2	,,	कथास्वपिं	,,	कथास्वपि
,,	273	,,	11	,,	°दीप्तिवन°	,,	°दीप्ति वन°
,,	279	,,	15	,,	द्वौ-	,,	द्वौ
,,	314	,,	8	,,	अलमुद्योत°	,,	अलमुद्द्योत°
,,	,,	,,	24	,,	अत्यतन्मुद्योत°	,,	अत्यन्तमुद्द्योत°
,,	331	,,	10	,,	भन्गवम°	,,	भगवन्म°
,,	355	,,	10	,,	°गुन्यर्थ°	,,	°गुह्यर्थ°
,,	363	,,	19	,,	अवेगत्वेन	,,	अनिवेगत्वेन

Page 372,	Line 16.	for	छायनेनेनेनि-	read	छायतेनेनेति
,, 384	,, 5	,,	भयिष्टमयं	,,	भूयिष्ठमयं
,, 385	,, 3	,,	°शुक्ति	,,	°शुक्ति-
,, 406	,, 17	,,	°वृन्दमिव भध्या°	,,	°वृन्दमिव । भध्या°
,, ,,	,, 19	,,	मेघंसघातादिन्दोरुचं	,,	मेघसंघातादिन्दो रुचं
,, 408	,, 13	,,	व्रताति°	,,	व्रतति°
,, 411	,, 6	,,	°गतजाल°	,,	°गतलाज°
,, 423	,, 2	,,	दोदह°	,,	दोहद°
,, 434	,, 1	,,	°विनाति°	,,	विनीत°
,, 447	,, 10	,,	लवान्मृग्रो	,,	लवान्मृष्टो
,, 458	,. 22	,,	प्रहितेक्षणो	,,	प्रगिहितेक्षणा
,, 465	,, 24	,,	प्रबद्धो	,,	प्रबुद्धो
,, 466	,, 22	,,	त्वमितिशेष:	,,	त्वमिति शेष:
,, 470	,, 7	,,	संगान्	,,	सङ्गान्-
,, 477	,. 11	,,	विसर्गान्	,,	विसर्गानि-
,, 515	,, 24	,,	खलर्थयोगेरि	,,	खलर्थयोगेपि
,, 523	,, 19	,,	व्यसैन:	,,	व्यसनै:
,, 542	,, 6	,,	प्रतिकाङ्क्षितं	,,	प्रतिकाङ्क्षिनं
,, 556	,, 8	,,	शशिर°	,,	शिशिर°

NOTES.

Page 3,	Line 30.	for	*of its some*	,,	*some of its*
,, 39	,, 2	,,	West	,,	East
,, 86	,, 25	,,	°वैरूप°	,,	°वैरूप्य°
,, 95	,, 17	,,	°दिना भरत्	,,	°दिनाभरत्
,, 118	,, 32	,,	उद्वहन्	,,	उद्वहन
,, 135	,, 15	,,	Cf.	,,	Cf. Dinakara.
,, 147	,, 1	,,	नन्दमु°	,,	नदन्मु°
,,	,, 10	,,	नूपुररत्नभास: for उल्का:	,,	उल्का: for नूपुर°&c.

VARIOUS READINGS.

P. 9, St. 43. for 'हतान्य° for हृतान्य°' read G. हृतान्य for हतान्य°

ADDENDA TO THE NOTES.

P. 5. st. 9.—चापलाय कर्णमागत्य. Châritravardhana: अन्यानि चापलं कर्तुं कर्णमागत्य प्रेरयति.

P. 7. st. 13.—Châr. reads आस्थित: for आश्रित: and observes आश्रितो वा पाठ:.

P. 19. st. 49.—वनान्तरान् Châr. आश्रमवनच्छेदस्यायुक्तत्वाद्वनान्तरादुपावृत्तेरित्युक्तम्.

P. 69. st. 1.—Châr. probably referring to the reading कौमुदीमहम् (See Mallinâtha) observes: कौमुदी दीपोत्सवा पौर्णमासी तत्र महोत्सव: (मह उत्सव: ?) || दीपावल्युत्सवतुल्यमिति कश्चित्.

P. 74. st. 12.—कुमारभृत्या. Châr: कुमारभृत्या बालचिकित्सा तत्संबन्धि कौमारभृत्यमायुर्वेदाङ्गमुच्यते || शल्यं शालाकं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं वाजीकरणमित्यष्टावङ्गानि सुश्रुते. Those enumerated, however, make up seven only.

P. 75. st. 13.—Châr. पुत्रस्य पञ्चग्रहोच्चसूचितदेवसादृश्यात् सुदक्षिणाया: शचीसमेत्युचितं विशेषणम्.

P. 107. st. 25.—नीराजनाविधौ. Châr: उक्तं च | द्वादश्यामष्टम्यां कार्त्तिकशुक्लस्य पञ्चदश्यां वा | अश्वगजस्य हि कुर्यान्नीराजनसंज्ञितां शान्तिम्.

P. 119. st. 67.—Châr. reads वङ्क्षु and says वङ्क्षु नाम काश्मीरो ह्रदस्तत्तीरे & * * * काश्मीरदेशे कुङ्कुमक्षेत्रबाहुल्यात्तत्र विचेष्टनेन लोठनेन लग्नकुङ्कुमकेशरत्वं युक्तम्.

P. 120. st. 68.—Châr: हूणयोषित: कपोलविदारणपूर्वं रोदतीति तद्देशाचार:.

P. 130. st. 9.—Dinakara, Châritravardhana and Hemâdri read कडंगरीयै: for कडंकरीयै:.

P. 141. st. 35.—सुतमाशु तस्मात् Châr: केचन तस्मादिति द्विजादिति व्याचक्षते | तन्न | ग्राम्यत्वात्.

P. 153. st. 67.—Châr. reads अनवेक्ष्यमाणा for अनवेक्षमाणा and after giving a full and copious explanation of the stanza pronounces it spurious, क्षेपोयम्. Hemâdri too reads अनवेक्ष्यमाणा and explains: निद्रा-

यशोन भवता अनवेक्ष्यमाणापि । लालनं तावदास्ताम् । अवलोकनमपि नास्तीत्यपिशब्दार्थः । • • • अनपेक्ष्यमाणेति पाठे हि हेलाव[च ?]चरणे. He does not regard the stanza as spurious.

P. 161. st. 5.—Châr. reads सहस्रधामा but notices the reading सहस्रधाम्ना. Hemâdri reads with us, and notices सहस्रधामा as a various reading.

P. 166. st. 15.—पादेन हैमं विलिलेख पीठम्. भूमिविलेखनं च लक्ष्मीनाशहेतुः । तथा । लेखानिर्माणमुर्व्यां छदतृणलवनं पादयोश्चाप्यपूजा दन्तानामप्यशौचं मलिनवसनता रूक्षता मूर्धजानाम् । संध्याकाले च निद्रा विवसनशयनं ग्रासहास्यातिरेकः स्वाङ्गे वाद्यं च पुंसो निधनमुपनयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ Hemâdri.

P. 180. st. 50.—चैत्र &c. Hemâdri : चैत्ररथस्वरूपं तु शम्भुरहस्ये । अलकाया बहिश्चान्यद्वनं चैत्ररथं प्रिये । योजनायुतविस्तीर्णं सर्वकल्पद्रुमाकुलम् ।

P. 183. st. 59.—उरगाख्यस्य पुरस्य नागपुरस्य, Hemâdri.

P. 193. st. 83.—चूर्णगौरम् Conf. Châr : चूर्णेन काश्मीरजातिमाङ्गल्यद्रव्येण गौरं पीतं.

P. 196. st. 3.—विवाहे शचीपूजनं नारदीयसंहितायाम् । संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणाश्रयाम् । Hemâdri.

P. 209. st. 40.—तस्योपरिष्टात् &c. Châr. has a curious note on this stanza : इह धूम इवेत्युक्त्या धूमकालिदास इति विख्यातिः. Dinakara too, as might be expected, has the same remark : इह धूम इवेत्युक्त्या लोके धूमकालिदास इति प्रसिद्धिः ।

P. 213. st. 50.— एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः. That अप्सरस् is also used in the singular will be plain from the following note of Châritravardhana : विवादः कलह आसीत् । यत एकस्यामप्सरःसु (that this plural is unnecessary will presently appear) प्रार्थितं याञ्चा ययोरेकयाप्सरोभिः (ditto) प्रार्थितयोर्वा । यस्तु संग्रामे हन्यते स्वर्गामिनं देवत्वमुपगतं तमनुग्रहीतुमप्सरसः समायान्ति । इह तु समकालं मरणत्वमुपागतयोरेकस्यामेव समायातायां देवाङ्गनायां कामुकयोरनयो रणमभूदित्यर्थः । स्त्रियां च बहुष्वप्सरस इति क्षीरस्वामी...... प्रायिकमतम् । तथा च काचिदप्सरा भूत्वा प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपदिति दशकुमारे । कुत्रापि भाव: सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रयमिति. Hemâdri : एकया अप्सरसा प्रार्थितयोः । यद्वा प्रार्थितैकाप्सरयोः •••••• •••••••• । राजदन्तादित्वाद्बहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तं न नियमार्थम् ।

अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनादिति सुबोधिनीकारः । यथा नळोदये तुल्येप्सर-सा देहिप्रभवो मग्नाः स्मरप्रसरसादे होति । एकवचनान्तोप्यस्ति इति क्षीरस्वामिना.... अभिहितम् ० ० ० । अप्सरसोप्सरा प्रोक्ता इति शब्दभेदप्रकाशेपि । तथा आप: सुमनसो वर्षा अप्सर: सिकता: समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रि-कम् ।

P. 231. st. 25.—विविम् scil. "सुभातलस्थापनरूपम्" says Châritra-vardhana. Dinakara too has the same note.

P. 232. st. 28.—पतिमासाद्य &c. Both Châr. and Dinak. observe: पतिमाजग्मतुरभ्ययोरूपमिति श्रेष्ठः पाठः.

P. 234. st. 32.—नगरोपवने. Conf. Hemâdri : उपवनलक्षणं वृक्षोदये । उ-द्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटि [?] प्रशस्यते । राज्ञामेवोप-भोग्यं यदुद्यानं तदुदाहृतम् । पुरोपबाह्ये [तु Ms.] सामान्यं भवेदुपवनं नृणाम् । आराम-स्त्वंक(?)भोग्योथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यस्य निःकुटं तु गृहे कृतम् । अ-मात्यगणकादीनां सर्वं नानातरूज्ज्वलम् । अत्रारामं त्रिधा द्रौमं शाकं पुण्यं विदुर्बुधाः ॥

P. 243. st. 60.—मिथुनं &c. Hemâdri : अनयोर्विवाहकारणं प्रयोगरत्नावल्याम् । विवाहमङ्गलाचारा गीतनेपथ्यसंयुता । वृक्षेणोद्वाहिता श्यामा जायते कुसुमाकुला ।

P. 246. st. 67.—मदिराक्षि. Conf. Hemâdri : मदिराभिवं अक्षि दर्शो यस्याः सा । तत्संबोधनम् । तथा संगीतकलिकायाम् । स्निग्धार्धमुकुलीकृता लम्भिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्येन दृष्टयः । सौष्ठवेन परित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहराः । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥

P. 261. st. 10.—अजयत् &c. Châritravardhana, though he comments on this stanza, nevertheless pronounces it as spurious (क्षे-पीयम्). Also Hemâdri, who calls it क्षेपकः.

P. 278. st. 51.—Hemâdri. तनुलतेति वा पाठः.

P. 280. st. 55.—दर्पितकृष्णसारम् । Hemâdri : कृष्णशार इति पदं दन्त्य-मध्यं पठन्ति । तन्न । कृष्णेन शारः शबल इति क्षीरस्वामी । ......तथा व्यवस्थातालव्येषु शब्दभेदप्रकाशे । शौरिर्मुरारिः शिव एव शर्वः शूरः समर्थे झष एव शालः । शमः प्रशान्तौ शकलं च षण्डे शकृत्पुरीषे शबले च शार इति ॥

P. 284. st. 65.—Hemâdri : तथा रत्नपरीक्षायाम् । करीन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-मत्स्यादिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ।

P. 299. st. 21.—Hemâdri enumerates the seven सामानि like Dinakara, though in a slightly different order, and observes:

सप्तसामानि गजोत्पत्तिकारणानि । सूर्यस्याण्डकपाले द्वे ....प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परि-गृह्याथ सप्त सामान्यगायत जपतो ब्राह्मण(*sic.*)स्तस्मात्समुत्पन्ना मतंगजा इति पालका-प्यः ॥ On सप्तार्चिर्मुखम् conf. Hemâdri : काली कराली धूम्रा च लोहिता च मनोजवा । स्फुलिङ्गिनीविश्वरूची सप्तजिह्वाः प्रकीर्तिता इति गर्गः ।

P. 343. ST. 73.—Hemâdri reads and explains रामो जयति instead of रामो जगति, observing जयतीति वा पाठः. His reading is probably of his own proposal.

P. 345. ST. 76.—On आत्तबलमोजसा हरेः conf. Hemâdri : पूर्वं विश्व-कर्मणा दैत्यवधाय द्वे धनुषी कृत्वा हरिहरयोर्दत्ते । तयोः स्वबलजिज्ञासयोरन्योन्यं युध्यमान-योर्विष्णुना शाम्भवं धनुर्निर्वीर्यं कृतमित्यागमः ॥

P. 361. ST. 37.—Châr. मां पश्येति जनोक्तिः.

P. 387. ST. 23.—सैषा स्थली &c. Châritravardhana refers to a curious tradition as regards this stanza in the following observation : अस्मिन् श्लोके कालिदासकविरिष्टदैवतमन्त्रं न्यक्षिपदिति संप्रदायः स च नूपुरपर्यायवाचि-त्वाद्धंस इति ज्ञेयः ॥ मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ Also Dinakara : इह पद्ये कविरि-ष्टदैवतमन्त्रं चिक्षेपेति संप्रदायः ॥

P. 392. ST. 38.—Hemâdri reads माण्डकर्णः and Châritravardhana मान्दकर्णः for शातकर्णः.

P. 412. ST. 14.—शुद्धेति स्वपूर्वं पुनः संदर्शितेव. Conf. Châr. : अनुसूयादत्तो-ङ्गरागः परपुरुषसङ्गे मलिनः स्यादिति पातिव्रत्यख्यापनमिति कश्चित् । Also Hemâdri ; अनुसूयादत्तोङ्गरागोन्यपुरुषसङ्गे मलिन इति प्रसिद्धिः ॥

P. 421. ST. 40.—Both Châritravardhana and Hemâdri read म-लत्वे निरूपिता.

P. 444. ST. 23.—It appears that Mallinâtha's reading of the first half of this stanza is not the oldest. There is a consensus of opinions among the commentators that the original reading contained दोः in the neuter. From his commentary Hemâdri appears to have read तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः. For his explanation is : निशाचरो लवणः दक्षिणं दोः भुजमुद्यम्य तं शत्रुघ्नमुपाद्रवत ° ° ° भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति दोःशब्दः पुंसि अत्र महाकविना क्लीबे युक्तः । एतद्दोषपरिजिहीर्षया दोषं रक्षोथ दक्षिणमिति गतिं केचित्कुर्वन्ति । एकाक्षरनिघण्टमालायां तु पुंनपुंसकयोर्बाहौ दोः स्याद्दुःखे तु ... [इति] । बाहाबाहू प्रविष्टो (*sic.*) च तदा क्लीबे भुजस्त्रिषु इति भागुरिश्च. Dina-

kara also appears to have read the same or nearly the same, as he has : तमु । लवणो दक्षिणं दोर्बाहुमुत्थाप्य तं शत्रुघ्नं प्रत्यधावत् * * * दोरिति नपुंसकोऽपि निघण्टकारैरभिहित: । यद्वा । दोषं रक्षोथ दक्षिणमिति पाठ: कर्तव्य: (!) Also Châr. तमुपेति । निशाचरो लवणो दक्षिणं दोर्बाहुमुद्यम्य उत्थाप्य तं शत्रुघ्नमुपाद्रवत् प्रत्यधावत् * * * भुजो बाहुप्रवेष्टो दोरित्यमरसिंहोक्तत्वाद्दोरिति नपुंसकत्वं चिन्त्यं । निघण्टुकारैर्नपुंसकोऽप्यभिहित: । अथवा दोषं रक्षोथ दक्षिणमिति वा पाठ: । Sumativijaya also has the neuter reading.

P. 455. st. 69.—Hemâdri's reading is गेये केन विनीतौ वाम्, which is the one he chooses for his text and explanation. Châritravardhana's explanation of the passage is wanting in the MS., but he must have read like Dinakara. Sumativijaya too reads and explains गेये केन विनीतौ वाम्. There is no doubt whatever that that is the original reading, and that the one chosen by Mallinâtha is spurious.

P. 459. st. 89.—Conf. also Châritravardhana: तयो: तक्षपुष्करवत्यो: पुर्योरभिषिच्य रामस्यान्तिकं समीपमगात् । समुदायेषु हि वृत्ता: शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् तक्षशिलापुष्करवत्योस्तक्षपुष्कराख्यापदेश: ।

P. 462. st. 97.—शरावत्याम्. Châr. reads श्रावस्त्यां च for शरावत्यां. Hemâdri with us.

P. 463. st. 103.—निर्वर्त्य &c. Hemâdri introduces his comment on this stanza by the remark रामायणार्थमुपसंजिहीर्षुराह । विश्वक्सेनो &c. from which it is clear that according to that commentator Kâlidâsa followed the Râmâyaṇa closely in writing the Raghuvaṁs'a so far as it bore upon the latter. See Preface.

P. 468. st. 12.—नदन्मुखोल्का &c. Hemâdri: शिवा हि ज्वालामुख्य: । तथा शिवाशकुने वसन्तराज: । कुबेरकाष्ठां प्रति य: प्रयाति ज्वालामुखी वाभिमुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च संपत्तिफलागमश्च ॥

P. 480. st. 44.—अगस्त्यचिह्नात्. Hemâdri. पुरा किल भगवानगस्त्यो दक्षिणापथं प्राप्य नाद्यापि निवर्तते । तर्हसावपि सूर्य: किं नायास्यतीति शङ्किना दिक् तस्मात् जानाश्रुरिति.

P. 508. st. 46.—Châr. reads प्रमादविमुखे for प्रसादाभिमुखे.

P. 512. st. 59.—On this Stanza Châr. remarks: शक्योऽन्वयाभावा-न्नेत्यनेन (*i. e.* with St. 56.) पौनरुक्त्यं चिन्त्यम्.

P. 530. st. 31.—Châritravardhana reads पुष्प for पुष्य in the second pâda as also in the fourth, and quotes as follows on पुष्टिं जनाः &c. "पुष्यः परकृतं हन्ति न तु पुष्यकृतं परः । अपि द्वादशगें (*sic.*) चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः इति ज्योतिःशास्त्रे."